नव नालन्दा महाविहार ग्रन्थमाला

3413

पञ्चप्पकरण-अट्ठकथा

[पठमो भागो]

253.3
पञ्च|·-1

डा० महेश तिवारी

नव नालन्दा महाविहार गन्थमाला
बिहाररज्जाणाय पकासिता

पञ्चप्पकरण-अट्ठकथा

[पठमो भागो]

धातुकथा-पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथा
(मूलटीकासहिता)

पधानसंसोधको

भिक्खु जगदीसकस्सपो

संसोधको

डा० महेश तिवारी, शास्त्री, एम. ए. (पालि, संस्कृत), पी-एच. डी.

नव नालन्दा महाविहार

नालन्दा

पटना

बु० २५१२] ई० १९६८ [वि० २०२५

मुख्य वितरक
चौखम्बा संस्कृत सिरिज
गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० नं० ८
वाराणसी-१
(उ० प्र०)

२५३:२
प२व५/-१

मूल्य : आठ रुपये सैंतीस पैसे मात्र

मुद्रक: तारा प्रिंटिंग वर्क्स, वाराणसी

Nava Nalanda Mahavihara Publication
Published under the authority of
Government of Bihar

THE
PAÑCAPPAKARAṆA-AṬṬHAKATHĀ

THE COMMENTARY ON THE DHĀTUKATHĀ
AND
PUGGALA-PAÑÑATTI

together with

Mūla-Ṭīkās

General Editor ;

Bhikkhu J. Kashypa,

Director, Nava Nalanda Mahavihara

Editor :

DR. MAHESH TIWARY, M.A. (Pali, Sanskrit), Ph.D.,

LECTURER IN PALI,
NAVA NALANDA MAHAVIHARA

NAVA NALANDA MAHAVIHARA
NALANDA
PATNA.

B. E. 2012 C. E. 1968 V. E. 2025

Sole Agents
M/s Chaukhamba Sanskrit Series
Gopal Mandir Lane,
Post Box No. 8
Varanasi–1
(U. P.)

Price Rs. Eight and Thirty Seven Paise only.

Printed at the Tara Printing, Works, Varanasi.

The Government of Bihar established the Nalanda Institute of Research and Post-Graduate Studies in Buddhist learning and Pali (The NAVA NĀLANDĀ MAHĀVIHĀRA) at Nalanda in 1951 with the object, *inter alia,* to promote advanced studies and Research in Buddhist learning and to publish works of permanent value to scholars. This Institute is one of five others planned by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Nalanda Institute, four others have been established and have been doing useful work during the last sixteen or seventeen years. viz., Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning at Darbhanga, K. P. Jayaswal Research Institute at Patna, the Bihar Rashtra Bhasha Parishad for Research and Advanced Studies in Hindi at Patna and the Vaisali Institute for Post-Graduate Studies in Prakrit and Jainology at Vaisali.

As part of the programme of rehabilitating and reorientating ancient Learning and Scholarship, the edition and publication of the *Aṭṭhakathās* have been undertaken with the co-operation of the scholars of the Institute. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

GENERAL EDITOR'S NOTE

After having completed the publication of the *Aṭṭhakathā* of the Vinaya-Piṭaka in three volumes, it was felt necessary to take up the *Aṭṭhakathā* of the Abhidhamma-Piṭaka. The Aṭṭhasālinī, the *Aṭṭhakathā* of the Dhammasaṅgaṇi, edited by learned Prof. P. V. Bapat, was already available in the Devanagari Script. That of the 2nd book, the Vibhaṅgappakaraṇa, called Sammohavinodanī, was edited by Prof. Dr. U. Dhammaratana and published in this very series of the Mahavihara. The *Aṭṭhakathā* of the remaining five books of the Abhidhamma-Piṭaka generally known as the Pañcappakaraṇa-Aṭṭhakathā, has been edited by Dr. Mahesh Tiwary, Lecturer in Pali, at the Nava Nalanda Mahavihara. The punctuation and other details of editing are in conformity with the general plan of our publication.

As we had a limited amount of funds available this year for publication, we are obliged to cut short and bring out only one part of it. The MSS of the second part are ready with us as final press copy and shall be committed to the press as soon as the funds are available.

BIKKHU J. KASHYAP
Director
Nava Nalanda Mahavihara, Nalanda (Patna).

PREFACE

The Pañcappakaraṇa-Aṭṭhakathā, Vol. I., is the commentary on the Dhātukathā and Puggala-Paññatti, the two books of the Abhidhamma-Piṭaka. It is a co-ordinated edition of the Aṭṭhakathā presented for the first time in the Devanāgari script, and is based on the following available versions :—

1. Burmese :—Chaṭṭhasaṅgāyana edition, 1957.
2. Sinhalese :—Simon Heva Vitarane Bequest Series, 1926 edited by Rev. Webode Saṅgharatana Thera of Bodhiraja Pirivena, Bellanuila, Ceylon.
3. Siamese :—Mahamakuṭa Raja Vidyalaya Series, 1925.
4. Roman :—(a) Dhātukathā-Aṭṭhakathā, edited by Edmund Row Land Gooneratana, 1892 and

   (b) Puggala-Paññatti-Aṭṭhakathā, edited by Dr. Georg Lands berg and Mrs. Rhys Davids.

The manuscript was first prepared on the basis of the Roman edition and later on re-arranged mostly on the pattern of Chaṭṭhasaṅgāyana edition, being the up-to-date edition of the text prepared by profound and devout Buddhist scholars in Burma. It was further compared with the other texts and the different readings have been recorded in the foot notes. It does not mean the selection of one and the rejection of others, but collaboration of all possible ones to suit the choice of the readers. In order to make the text more intelligible and self contained, new arrangement of paragraphs has been made which is a little departure from the arrangement of the Chaṭṭhasaṅgāyana texts. New headings and sub-headings have also been provided for the same purpose.

The Paragraph Nos in the commentary correspond to the texts Dhātukathā and Puggala-Paññatti of the Nalanda Devanagari Pali edition. All the words of original texts commented upon by the author have been given in black type. The quotations from the texts have been placed within double inverted commas with the page reference of the texts of the Nalanda Devanagari Pali edition. The punctuation and other details of editing are in conformity with those of the above

mentioned series. The page reference Nos. of Roman and Chaṭṭha-saṅgāyana texts have been given in the margin.

Most of the Abhidhammic texts are highly technical, and they bristle with difficulties and niceties of terminology. The tradition of Buddhistic studies in India has also been interrupted for centuries together. And, therefore, it is the logical necessity to provide elaborate treatment to these texts. With this view, an introduction has been given in the beginning of the text to highlight some of salient features of the subject matter. It has also been concluded with the inclusion of Mūla-Ṭikā, an exhaustive work on the text by Ananda Thera.

I had to work for the preparation of the critical edition of this text, during the spare hours, in the midst of my other duties, as teacher and research guide, so it took about two years to complete it. Some misprints escaped the notice here and there. They are included in the errata given at the end of the book.

On this occasion, I feel it my pious duty to express the deepest sense of gratitude to my *Alma mater*, the Nava Nalanda Mahavihara and the Reverend teacher Bhikshu J. Kashyap, the Director of the Institute and the General Editor of this series, at whose instance the work was taken for publication. I also owe the debt of gratitude to U Jagrabhivamsa, an erudite Pandita of Burma, for his ungrudging help and kind suggestions in handling the manuscripts. My sincerest thanks are due to my collegues and friends Dr. G. C. Choudhary, Dr. U. Dhammaratana, Prof. Angraj Choudhary, Sri Birbal Sharma, Sri H. N. Prasad, Registrar of the Institute, and Dr. N. H. Samtani (B.H.U.), for their valuable suggestions and guidance in the completion of the project. Rev. P. L. Likhitanonta, M. A., Sri P. N. Sinha M.A., Sri Mahavir Sharma, M. A. have helped me much in comparing the manuscripts and for this I offer my heartiest thanks to them. I can not forget the services of Sri Mithilesh Prasad, M. A., Librarian, Sri N. K. Upadhyaya M.A., Asstt. Librarian, Sri Chotan Prasad, B. A., Asstt. Librarian, who supplied me with all the necessary books. They all deserve my thanks. I also offer my thanks to other members of the Institute who helped me in so many ways in finalising the work.

Swami Dwarika Das Shastri, an erudite scholar and now a Lecturer in Sanskrit University, Varanasi, has spared his valuable time, for correcting the proofs and helped in preparing the index of the text.

He also gave me a number of valuable suggestions in connection with the varients at several places. My sincerest thanks go to him for his ungrudging help. I thank the proprietor and the staff of the Tara Printing Works for their prompt services and co-operation in bringing out the text in time.

In the end, fully aware as I am of my limitations, I should like to add that the work of this nature is likely to remain incomplete and imperfect, in spite of one's best efforts, due to dearth of sufficient ancillary material for editing such text in India. I shall be very much obliged if my readers send their suggestions about the lacunae found in the book so that improvement can be made and errors, if any, are removed in the second edition.

Nalanda. MAHESH TIWARY
15. 3. 1968.

INTRODUCTION

PAÑCAPPAKARAṆA-AṬṬHAKATHĀ

The *Pañcappakaraṇa-Aṭṭhakathā* is the commentary on the five books of the *Abhidhamma-Piṭaka.* It has been probably written by Ācariya Buddhaghosa[1] who is said to have flourished in the first half of the 5th century A. D.[2] The first two books—the *Dhammasaṅgaṇi* and *Vibhaṅga* have also been commented upon by the same author in the *Aṭṭhasālinī* and *Sammohavinodanī* respectively. The remaining five books—the *Dhātukathā, Puggala-Paññatti, Kathāvatthu, Yamaka* and *Paṭṭhāna,* generally known as *Pañcappakaraṇa* have one and the same commentary, bearing its name after them as *Pañcappakaraṇa-Aṭṭhakathā.* It is also called *Dhātukathā-Aṭṭhakathā, Puggala-Paññatti-Aṭṭhakathā,* etc. with reference to individual text.

The Abhidhamma, being the repository of the scholastic teachings of the Buddha, has been commented upon and explained by a host of scholars in different books. As a result of it, a number of

---

1. There is scarcely any doubt that Buddhaghosa is also the author of the commentaries on the Abhidhamma-Piṭaka or atleast of the Aṭṭhasālinī and Sammohavinodanī.

   History of Pali Literature, Vol. II. by B.C. Law, pp. 477-78.

2. सम्बुद्धपरिनिब्बाना, नव वस्ससतेसु च ।
छपञ्ञासतिकन्तेसु, महानामो नराधिपो ।।
धम्मेन दसविधेन, लङ्कारज्जं अकारयी ।
बुद्धघोसो ति घोसो हि, बुद्धो विय महीतले ।
लङ्कादीपम्हि आगम्म, लङ्कादीपहितावहं ।।
परिवत्तेसि सब्बापि, सीहलट्ठकथा तदा ।
सब्बेसं मूलभासायं, मागधानं निरुत्तिया ।।

   सद्धम्मसङ्गहो, पृ० ३५.

   ....he would belong to the 5th century A. D. It is, however, confirmed by the fact that a work by Buddhaghosa was already translated into Chinese in 489 A. D.

   History of Indian Literature, Vol. II., Winternitz, p. 190.

   The king Mahānāma, as the Ceylonese chronicles show, reigned in the first half of the 5th century A. D. and as Buddhaghosa visited Ceylon and worked there during his period, we can be certain about the age, he lived in.

   History of Pali Literature, Vol. II., B. C. Law, p. 389.

sub-commentaries and independent works[1] have sprung up in the unbroken succession of the scholiasts through ages. This has helped foster growth of a vast Abhidhammic Literature, acquainting us with the profound doctrines of the great *Savant* and peerless compassionate being on the earth, the Buddha.

It is said that prior to Buddhaghosa, there existed three commentaries in Ceylon, written in Sinhalese language,[2] According to the tradition, they were based on the commentaries recited in the three Buddhist councils and taken to Ceylon by Mahinda during the reign of Asoka.[3] In this way they may be ascribed to the Buddha. Buddhaghosa wrote commentary on the *Abhidhamma-Piṭaka* on the basis of *Mahāpaccarī-Aṭṭhakathā*. This is, however, a sort of great misfortune in the field of Buddhist scholarship that none of them is so far available to us. The earliest commentaries that are surviving to-day, can be dated back only up to Buddha Datta, a senior contemporary of Buddhaghosa. The present text is generally ascribed to Buddhaghosa and forms a part of the *Pañcappakaraṇa-Aṭṭhakathā* i.e. the commentary on the *Dhātukathā* and *Puggalā-Paññatti* only.

---

1. १. पञ्चप्पकरणमूलटीका—भदन्ताचरिय आनन्दत्थेर
   २. पञ्चप्पकरणअनुटीका—भदन्ताचरिय धम्मपालत्थेर
   ३. पञ्चप्पकरणमधुटीका— महानन्दत्थेर
   ४. पञ्चप्पकरणगण्ठि—आयस्मा ञाणत्थेर
   ५. अभिधम्मावतार—बुद्धदत्तत्थेर
   ६. नामरूपपरिच्छेद—अनुरुद्धत्थेर
   ७. अभिधम्मत्थसङ्गहो—अनुरुद्धत्थेर

2. महाअट्ठकथा च महापच्चरिअट्ठकथा च महाकुरुन्दअट्ठकथा चा ति इमा तिस्सो अट्ठकथायो सीहलट्ठकथा नाम ।

सद्धम्मसङ्गहो, पृ० ३४.

See also the introduction to *Samantappasādikā*, Vol. III. by B. Sharma.

3. या महाकस्सपादीहि, वसीहट्ठकथापुरा ।
   सङ्गीता अनुसङ्गीता, पच्छा पि च इसीहि या ।।
   आभटा पन थेरेन, महिन्देनिधमुत्तमं ।
   या दीपं दीपवासीनं, भासाय अभिसङ्खता ।।

अ. सा. पृ. ३.

DHĀTUKATHĀ

The Dhātukathā forms the third book of the Abhidhamma-Piṭaka. It has fourteen chapters dealing with Abhidhammic realities, each from one particular standpoint. It is a logical and analytical test of the categories of Abhidhamma, mostly discussed in its first two books, Dhammasaṅgani and Vibhaṅga. It sets forth a new method of enquiry and presents an exhaustive treatment of all the conceivable *Dhammas* both mental and material. The three categories, namely, the aggregrates (*khandha*), bases (*Āyatana*) and elements (*Dhātu*) form the basic ground of such investigation. The interrelation of these categories has been explained here in terms of inclusion (*Saṅgaho*), non-inclusion (*Asaṅgaho*), association (*Sampayogo*) and dissociation (*Vippayogo*), in form of so many questions and answers. The object behind it is to provide a systematic and complete information about the ultimate realities from different standpoints.

The discourse on aggregates, bases etc. is the common feature in the *Pali Tipiṭaka*. It first appears in the Anatta-Pariyāya-Sutta of the *Vinaya-Piṭaka*[1]. While addressing to the group of five monks, the Buddha has thoroughly dealt with the nature of five aggregates. He told that the matter (*Rūpa*), feeling (*Vedanā*), perception (*Saññā*), mental formation (*Saṅkhāra*) and consciousness (*Viññāṇa*) are impermanent, painful and in-substancial. It was not wise to consider such state of things as "This is mine, this am I and this is myself." Whatever matter, feeling, perception, mental formation and consciousness may be of past, present and future, external or internal, gross or subtle etc. should be understood by means of right wisdom and clearly reflected upon as—' This is not mine, this am I not, and this is not myself". Besides, the Mahāsatipaṭṭhāna-Sutta[2], and Mahānidāna-Sutta[3] of the *Dīgha-Nikāya*; Mūlapariyāya-Sutta[4], Satipaṭṭhāna-Sutta[5], Mahāhatthipadopama-Sutta[6], Alagaddupama Sutta[7], Rāhulovāda-Sutta[8], Bahu-vedaniya-Sutta[9], Dhātu-vibhaṅga-Sutta[10], Bahu-Dhātuka-Sutta[11], Kāyagatā-Sutta[12], Saḷāyatana-vibhaṅga-Sutta[13], Chachakka-Sutta[14], Mahāsaḷāyatana-Sutta[15] of the *Majjhima-Nikāya*;

1. M. V. pp. 16-17.
2. D. N. 2. 215-35
3. D. N. 2, 44-57
4. M. N. 1, 3-9.
5. M. N. 1, 76-89.
6. M. N. 1., 235-242.
7. M. N. 2. 174-187
8. M. N. 2. 100-105.
9. M. N. 2. 72-91
10. M. N. 3. 322-331.
11. M. N. 3. 124-130.
12. M. N. 3. 151-160.
13. M. N. 3. 297-304
14. M. N. 3. 380-387.
15. M. N. 3. 389-391.

Dhātu-Saṁyutta[1], Khandha-Saṁyutta[2] and Salāyatana-Saṁyutta[3] of the *Saṁyutta-Nikāya*, and other several discourses of the *Aṅguttara* and *Khuddaka-Nikāyas* throw sufficient light on the nature of these categories from different standpoints. They deliberate on these categories generally in a popular way which is the Suttantic style of preaching. The conventional language replete with similies and illustrations has been used to explain the fact. The *Abhidhamma-Piṭaka* also treats of these categories in the Khandha-Vibhanga[4], Āyatana-vibhaṅga[5] and Dhātu-vibhaṅga[6] of the *Vibhaṅga-Pakaraṇa* and in Khandha-yamaka[7] Āyatana-yamaka[8] and Dhātu-yamaka[9] of the *Yamaka-Pakarṇa*. There are occasional description of these categories in other texts too. But they have not been treated so exhaustively and in detail there as in this text.

THE TITLE OF THE BOOK

The name Dhātukathā, as it apparently suggests, is a discourse on the elements (*Dhātu*). The scope of the book, thus appears to be limited in describing the elements only. But a careful study of the text exhibits that all conceivable phenomena have been discussed with reference to three main categories, the aggregates, bases and elements. Therefore, its comprehensive title, as suggested by Rev. Ñaṇātiloka,[10] should be 'Khandha-Āyatana-Dhātukathā'. Bhikkhu J. Kashyap, while deliberating upon the problem in the introduction to the text, has remarked that "the scope of the book is wider than what its name seems to suggest. It is devoted not only to the *Dhammas* related to *Dhātu* but also to *Khandha* and *Āyatana*. It has been, therefore, often suggested that a proper name of it would have been Khandha-Āyatana-Dhātukathā".[11] But the tradition ascribes the title '*Dhātukathā*' to the Buddha which must have some reason for it. The problem has also been thoroughly discussed in the sub-commentaries and several arguements have been advanced for the justification of the name.[12]

The Abhidhamma Philosophy is a system of analysis and classification. It puts the *Dhammas* into several divisions and thereby

1. S. N. 2. 121-150.
2. S. N. 2. 241-101.
3. S. N. 3. 3-182.
4. Vibha. 3. 82.
5. Vibha. 83-91.
6. Vibha. 102.123.
7. Yama 23-104.
8. Yama. 105-295.
9. Yama. 296-310.
10. Guide throngh Abidhamma-Piṭaka, p. 12.
11. Dhātukathā Puggalapaññatti, X.
12. See Dhātukathā-Mūla-Tīkā and Dhātukathā-Ganṭhi on this issue,

tries to unfold their real nature. Its main object like other systems of Indian Philosophy is to iradicate the miseries in life for good and bring a state of eternal bliss within human approach. For this, four Abhidhammic reals, namely, *Citta*, *Cetasika*, *Rūpa* and *Nibbāna* have been propounded and efforts have been made to make them clear and understandable to all. These four Abhidhammic reals are reduced and expanded in several ways. *Nāma-Rūpa* is the smallest unit of division which is found in all the three *Piṭakas*. It is again proliferated into five aggregates as *Rūpa-Khandha*, *Vedanā-Khandha*, *Saññā-Khandha*, *Saṅkhāra-Khandha* and *Viññāṇa-Khandha*. In it, the *Rūpa-Khandha* is material and the remaining four are mental. There is further expansion of these five aggregates into twelve bases like *Cakkhu-Āyatana*, *Sota-Āyatana*, *Ghāna-Āyatana*, *Jivhā-Āyatana*, *Kāya-Āyatana*, *Mana-Āyatana*, *Rūpa-Āyatana*, *Sadda-Āyatana*, *Gandha-Āyatana*, *Rasa-Āyatana*, *Phoṭabba-Āyatana*, and *Dhamma-Āyatana*. Out of them, *Manāyatana* is entirely mental and *Dhammāyatana* is partially mental and partially material. It also includes the non-composite state *Nibbāna*.

The twelve bases are further extended to eighteen elements—as-*Cakkhu-Dhātu*, *Rūpa-Dhātu*, *Cakkhu-Viññāṇa-Dhātu*, *Sota-Dhātu*, *Sadda-Dhātu*, *Sota-Viññāṇa-Dhātu*, *Ghāna-Dhātu*, *Gandha-Dhātu*, *Ghāna-Viññāṇa-Dhātu*, *Jivhā-Dhātu*, *Rasa-Dhātu*, *Jivhā-Viññāṇa-Dhātu*, *Kāya-Dhātu*, *Phoṭabba-Dhātu* *Kāya-Viññāṇa-Dhātu*, *Mano-Dhātu*, *Dhamma-Dhātu* and Mano-*Viññāṇa-Dhātu*. The seven Viññāṇa-*Dhātus* and the *Mano-Dhātu* are mental, and the *Dhamma-Dhātu* is partially mental and partially material. The remaining ten are totally material.

In the above process of extension of the categories, it can easily be seen that the twelve bases are an extension of five aggregates with the only exception of *Nibbāna*. The eighteen elements are further expansion of the twelve bases. In this way, the eighteen elements can be telescoped into five aggregates as well as the five aggregates can be extended up to eighteen elements. The element stands here as the largest category and as such, it covers the remaining two categories. Thus with the treatment of element, the treatment of the other two categories is implicit.

A principle of naming a concept has been adumberated by Buddhaghosa in the 2nd chapter of the *Aṭṭhasālinī*. He is of opinion that a concept is named either on the basis of first term or the term

common to all the members.[1] He has shown application of this principle in naming the *Mātikās* of the *Dhammasaṅganī*. The first *Tika-Mātikā* contains enquiry into three problems but it is named *Kusala-Tika* after the first term *Katamā Dhammā Kusalā* ? The second triplet receives its name after the term 'feeling' (*Vedanā*) common to all the three members. But in prescribing so, he does not mention the circumstances or fix the criteria of applying either of these two methods for naming a concept. However, on the basis of above principle, the 2nd method appears to be applicable in the case of the *Dhātukathā*. A careful study of the contents of the aggregates, bases and elements reveals a number of internal common characteristics of these three categories. Though there may not be marked similarity of form, yet there is the oneness of the subject matter. And, therefore, the name *Dhātukathā* appears to be justified.

The *Dhātukathā-Mūla-Ṭīkā* gives another explanation of the title of this book. According to it, it is called *Dhātukathā* because it is the abode of Abhidhammic discourses—अभिधम्मकथाधिट्ठानेन वा इमस्स पकरणस्स धातुकथा ति अधिवचनं.[2] It has also been confirmed by the *Dhātukathā-ganṭhi* in its statement "तिट्ठति अभिधम्मकथा एत्था ति धातुयो".[3] It further adds that the word is actually ठातुकथा[4], which means the discourse on the abode. It becomes धातुकथा due to change of ठ into ध. The *Paṭṭhāna-sāradīpanī* also aggrees to it and maintains that—अभिधम्मकथा तिट्ठति पवत्तति खन्धादिकेसु एत्था ति धातुयो, ठकारस्स धकारं कत्वा।

In this context it is urged that there are discourses on Abhidhammic problems in other texts of the *Abhidhamma-Piṭaka* also. Then why the *Dhātukathā* alone is regarded as the abode of Abhidhammic discourses ? Why the other books are not regarded so ? It is true that there are Abhidhammic discourses in other books also but its speciality lies in its treating the *Dhammas* in an entirely new way of

---

1. एवं आदिपदवसेन वा सब्बपदवसेन वा सब्बेसं पि तिकदुकानं नामं वेदितब्बं। अ० सा० पृ० ३२.
2. धातुकथामूलटीका पृ० १३१.
3. धातुकथागण्ठि—मातिका धातुकथा अआलों, पृ० ५०७.
4. ठा + तु (सब्बतो ण्वुत्वावो वा, क० सू० ५२६) + कथा.

inclusion, non-inclusion, association, and dissociation. It is not found in other texts.[1]

Again the word *Dhātu* is a multisignificant term. It comprehends all the categories of *Abhidhamma.* The discourse on elements, thus, includes the discourse on aggregates and bases too. Keeping this wide significance in view, the book, perhaps, has been named as *Dhātukathā*. This view has also been endorsed by the *Mūla-Tikā* as well as the *Ganṭhi* of the same book.[2]

The title *Dhātukathā* is said to be suitable from another standpoint also. There is the explanation of the name *Dhātukathā* in the commentaries. Accordingly, the *Dhātu* does not directly refer to the categories like aggregates, bases and elements but it indicates a mode of expressing the *Dhammas.* Here *Dhātu* means that which bears its own nature—"अत्तनो सभावं धारेती ति धातु".[3] In this way the discourse meant for expressing the nature of the *Dhammas* is designated as *Dhātukathā* which amounts to *Dhammakathā* also.

This mode refers to the Abhidhammic way of deliberation, which is quite different from Suttantic style. In preaching the *Dhammas* in the Suttantic way, due regard is paid to the person. His tendencies, latent factors, belief and other mental states are thoroughly examined before the teaching is expounded. In the Abhidhammic style, no such consideration of person is made but what matter most are the facts about the ultimate nature of things. There are no discriptions of beings, persons, men or women, trees, mountain, river, ocean etc. But it is instructed that there are states only, no permanent being, no soul etc. All the *Dhammas* are mere states, without permanent essence. It is also said that the things, both animate and inanimate, are mere terms and concepts. They have no real existence in the absolute sense.

The *Dhātukathā* is the embodiment of this mode of expression. This has been specially preached by the Buddha to dispel the wrong

---

1. एत्थ पन तेसं सब्बेसं पि सङ्गहासङ्गहादीसु चुद्दससु नयेसु एकेकस्मि कथितत्ता सातिसयकथनं ति इदमेव एवं नामकं। एकदेसकथनमेव हि अञ्ञत्थ कतं। धातुकथा-मूलटीका पृ० १३१, धातुकथा गण्ठि पृ० ५०८.
2. महाविसयानं धातूनं वसेन धातूहि कथा धातुकथा ति एवं अस्स नामं वुत्तं ति वेदितब्बं। धातुकथा-मूलटीका पृ० १३१, धातुकथागण्ठि पृ० ५०७।
3. Vibha. P. 78. Dhātukathāganṭhi P. 506.

views regarding soul, substance, eqo-entity etc. It deals mainly with the nature of *Dhammas* which are abstract qualities and are understood under categories like aggregates, bases, elements etc. They are only the *Dhammas*, not the substance. There is no permanent principle in them. There is only the arising and ceasing of states irrespective of any agent behind them. Persons, soul etc. are mere concepts expressed in conventional terms. In order to highlight their such nature and create detachment from them, a detailed study of aggregates, bases, elements has been made from so many standpoints. Therefore, the *Dhātukathā* being the discourse of such a mode of expressing the nature of *Dhamma*, is a suitable title for the text. This is applicable to aggregates, bases and elements alike. The *Sāratthamañjūsā* has made a synthesis of the above two explanations and shown the justification in the following verse :—

खन्धादयो अरणन्ता, सभावट्ठेन धातुयो ।
धम्मकथाधिट्ठानेन, धातुयो वुच्चेरथवा ।
तेसं कथनतो यस्सा, धातुकथा ति सञ्ञिता ।

धातुकथागण्ठि, पृ० ५०८.

THE MATRIX (MĀTIKĀ) OF DHĀTUKATHĀ

The Abhidhammic way of treating the *Dhammas* is generally understood as *Uddesa* and *Niddesa-Naya.* The former consists in establishing the Mātikās or the table of contents and the latter deals with their minute details.[1] The *Mātikās*[2] are the outlines of the

---

1. तं सब्बं उद्देसनिद्देसतो द्विधा ठितं । तत्थ मातिका उद्देसो । प. प० अ० पृ० ३ ।
2. माता विया ति मातिका । यथा पुत्ता मातितो पभवन्ति, एवं निद्देसपदानि उद्देसतो पभवन्ति । तस्मा माता विया ति मातिका ति वुच्चति ।

—विनयालंकारटीका, मातिकागण्ठि पृ० ५६४.

मातिका विया ति मातिका ।

—मातिकामेदिनी पृ० ६०१.

Mātika--A conduct, water course, canal for irrigation, a heading. outline, sketch, list, Table of contents—

मातिकं कत्वा इच्छितिच्छितट्ठानं उदकं नेन्ति । इच्चेकादस वापियो द्वादसमातिकं चेव सुभिक्खत्थं अकारयि ।

इति भगवा संखित्तेन मातिकं ठपेत्वा इदानि तमेव वित्थारेन्तो……

See Pali English Dictionary—by Rhys Davids and Dictionary of Pali Language by Childers on this word-

subject which are expanded in the text under different headings. This method has been followed in almost all the books of the *Abhidhamma-Piṭaka*.[1]

In the *Dhātukathā*, five types of *Mātikās* have been established. They are the नयमातिका, अब्भन्तरमातिका, नयमुखमातिका, लक्खणमातिका, and बाहिरमातिका[2]. Each of them has some definite purpose and they are named after that. They present all the possible standpoints through which the enquiry into the nature of *Dhammas* proceeds. They also give the bases of methods adopted in a particular text. The following is the short introduction to the five types of *Mātikās* of the *Dhātukathā*.

1. नयमातिका

The term नय stands for method.[3] This *Mātikā* presents a list of fourteen methods which have been applied in the text to explain the inter-relation of the categories. Each of them has been discussed in separate chapters and they altogether form the basis of catechetical exposition. The subject matter of the text has been divided according to these methods. Since they form the basic outlines of the text, they are also called मूलमातिका[4]. The fourteen *Mātikās* are the following :—

1. Inclusion and Non-Inclusion (सङ्गहो असङ्गहो)
2. Included and Un-included (सङ्गहितेन असङ्गहितं)
3. Un-included and Included (असङ्गहितेन सङ्गहितं)
4. Included and Included (सङ्गहितेन सङ्गहितं)
5. Un-included and Un-included (असङ्गहितेन असङ्गहितं)
6. Association and Dissociation (सम्पयोगो विप्पयोगो)
7. Associated and Dissociated (सम्पयुत्तेन विप्पयुत्तं)
8. Dissociated and Associated (विप्पयुत्तेन सम्पयुत्तं)

---

1. 122 Abhidhamma-Mātikās and 42 Suttanta-Mātikās in the Dhammasangaṇī, 18 Mātikās in the Vibhaṅga, 14 Mātikās in the Dhātukathā, 6 Mātikās in the Puggala-Paññatti and 24 Mātikās in the Paṭṭhāna.
2. धा० क० पृ० ३—४.
3. खन्धादीनं देसना नीयति, पवत्तीयति एतेहि, खन्धादयो एव वा नीयन्ति, ञायन्ति एतेहि पकारेही ति नया। मूलटीका पृ० १३२.
4. इमस्स पकरणस्स मूलभूतत्ता निस्सयभूतत्ता ति अत्थो। मूलटीका पृ० १३२; एतेसं पदानं मूलभूतत्ता मूलमातिका ति पि वत्तुं वट्टति। प० प० अ० पृ० ३.

9. Associated and Associated (सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तं)
10. Dissociated and Dissociated (विप्पयुत्तेन विप्पयुत्तं)
11. Associated with, and Dissociated from the Included (सङ्गहितेन सम्पयुत्तं विप्पयुत्तं)
12. Included and Un-included in the Associated (सम्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं)
13. Associated with, and Dissociated from the Un-included (असङ्गहितेन सम्पयुत्तं विप्पयुत्तं)
14. Included and Un-included in the Dissociated (विप्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं)

2. अब्भन्तरमातिका

This type of *Mātikās* have been specially established in the *Dhātukathā* only. Therefore, they are called अब्भन्तरमातिका.[1] They are one hundred and twenty five in number, They have been applied to the catechetical exposition of the book.[2] Since these *Mātikās* are not available in the *Dhammasaṅganī* in this form, they are also called पकिण्णकमातिका[3]. In the *Vibhaṅga*, they are found scattered here and there. The tradition surviving in Burma maintains only one hundred and five states of enquiry instead of one hundred and twentyfive as maintained in the commentary. The following table will give a comparative figure of these states as maintained in the commentary and the tradition.

Name of the Mātikā	Nos. according to commentary	Nos. according to tradition
1. Aggregates (Khandha)	5	5
2. Bases (Āyatana)	12	12
3. Elements (Dhātu)	18	18
4. Truths (Sacca)	4	4
5. Faculties (Indriya)	22	22

1. धातुकथाय अब्भन्तरेयेव ठपितत्ता अब्भन्तरमातिका नाम। प. प० अ० पृ० ४.
2. पञ्चवीसाधिकेन पदसतेन निक्खित्ता। प. प० अ० पृ० ३.।
3. धम्मसङ्गणिमातिकाय असङ्गहितत्ता पकिण्णकमातिका ति पि वत्तुं वट्टति प. प० अ० पृ० ४.

6. Dependent Origination (Paṭicca-samuppāda)	12	28
7. Application to Mindfulness (Satipaṭṭhāna)	4	1
8. Great Efforts (Sammappadhāna)	4	1
9. Roads to Power (Iddhipāda)	4	1
10. Illimitable (Appamaññāyo) States	4	1
11. Spiritual Faculties (Panca-Indriyāni)	5	1
12. Powers (Bala)	5	1
13. Factors of Enligtenment (Saṁbojjhaṅga)	7	1
14. Factors of the Path (Maggaṅga)	8	1
15. Contact (Phassa)	1	1
16. Feeling (Vedanā)	1	1
17. Perception (Saññā)	1	1
18. Volition (Cetanā)	1	1
19. Consciousness (Cittaāni)	1	1
20. Decision (Adhimokkha)	1	1
21. Attention (Manasikāra)	1	1
	125	105

The difference in above two types of calculation can be explained in the following way :—

1. The tradition maintains twentyeight states in the Paṭiccasamuppāda instead of twelve as understood in the text and the commentary.[1] In doing so, *Bhava* has been counted as eleven as—*Rammabhava*, *Upapattibhava*, *Kāmabhava*, *Rūpabhava*, *Arūpabhava*, *Ekavokārabhava*, *Catu Vokārabhava*, *Panca Vokārabhava*, *Saññībhava*, *Asaññībhava*, and *Nevasaññī nāsaññībhava*.

2. Each state of the twelth link has been counted separately and therefore, *Jarā*, *Maraṇa*, *Soka*, *Parideva*, *Dukkha*, *Domanassa*, and *Upāyāsā* form seven units of states.

3. The *Dhammas* beginning from Application to Mindfulness up to Factors of the Path have been treated as individual *Mātikā*.

1. धा० क० पु० २, प० प० अ०।पु० २ ।

The *Dhātukathāganṭhi*[1] quotes a verse to this effect which runs as under :—

खन्धादि इन्द्रियन्तानि, एकसट्ठीति वुच्चरे ।
अट्ठवीस समुप्पादा, सोळसेव ततो परे ।
बाहिरतो तिकदुके, पक्खिपित्वान कोसळा ॥

The term कोसला indicates the number three hundred and seventy-one as has been indicated in Foot Note No. 2.

3. नयमुखमातिका

This *Mātikā* speaks of the general principles of application of the fourteen methods as set forth in the *Naya-Mātikā.* The fourteen methods consist in inclusion and non-inclussion with three categories and association with and dissociation from four mental aggregates as—तीहि सङ्गहो, तीहि असङ्गहो, चतूहि सम्पयोगो, चतूहि विप्पयोगो ।

Here it should be clear that inclusion and non-inclusion are possible in respect of mental and material *Dhammas.* They are applicable to three categories of aggregates bases and elements as well as with other triplets and couplets. The association and dissociation are entirely restricted to the four mental aggregates.

The commentary prescribes certain basis for such inclusion. non-inclusion etc. which may briefly be described as under :—

The inclusion is of four types determined on the basis of Class, Origin, Profession and Number—सङ्गहो ताव जातिसञ्जातिकिरियागणनवसेन चतुब्बिधो—

---

1. धातुकथा—गण्ठि पृ० ५०६ ।
2. कादी टादी यकारादी, नवसंख्या पकासिता ।
पञ्च संख्या पकारादी, सुञ्ञा नाम सराव्हता ॥

१	२	३	४	५	६	७	८	९	०	
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	सरा	(अट्ठ सरा)
ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	ञ	
य	र	ल	व	श	ष	स	ह	ळ	न	
प	फ	ब	भ	म						

The last figure is reversed to find out the correct figure. Thus Kosalā = 173 which is when reversed becomes 371.

(a) जातिसङ्गहो :—The terms like *Khattiyā*, *Brahmaṇā*, *Vessā* and *Suddā* etc. indicate a group of persons who belong to a particular class or rank. In the statement—"All the *Khattiyas* should come, only such persons are intended who belong to *Khattiyas*[1] class. On the spiritual side also, Right Speech, Right Action and Right Livelihood form one class which is called morality. In this way the classification or inclusion which is determined on the basis of class is called जातिसङ्गहो ।

(b) सञ्जातिसङ्गहो :—Classificafion of persons or things under this head is made on the basis of origin, place of origin or sources. Each of the persons like *Kosalakā*, *Māgadhakā*, *Bhārukacchakā*, is classified on the basis of one's birth in Kosala, Magadh and Bharukaccha respectively. Similarly Right Effort, Right Mindfulness and Right Concentration are combined to form one group of concentration on the criterian of source.

(c) किरियासङ्गहो :—The third type of classification or inclusion is determined on the ground of profession or the services rendered by the persons concerned. Elephant driver, horseman, carpenters etc. are designated so because they have professions like that. The profession is another name of a particular type of activities performed by a particular type of man. The Group of wisdom, the function of which are Right Understanding and Right Determination, is also determined on above ground.

(d) गणनसङ्गहो :—The numerical classification is done on the basis of number. In the sentences like "in how many aggregates, bases and elements, the Eye-base is included ?; it is included in five aggregates, eleven bases and eleven elements" ; the numbers are specifically ascertained with reference to each category. Thus the number forms the basis of such classification. Out of these four types of classification, the numerical one is employed in the present text. With the help of such numbers, it is determined that a particular state is included in so many aggregates, bases and elements. The non-inclusion is also determined immediately after that. Further with the permutation and combination of these two terms (Inclusion and Non-Inclusion[1]), the other Included and Un-included, Un-included and Included etc. are formed.

The field of 'association and dissociation' as has been previously stated is limited to such *Dhammas* which are mental only. They

---

१. तेसं विकप्पतो सम्पयुत्तेन विप्पयुत्तादीनि ।

should be such as originate together (*Ekuppāda*), cease to function together, (*Ekanirodha*), have common material base to function (*Ekavatthukā*) and also the common object (*Ekārammaṇa*). The dissociation is just reverse of it. The other methods are understood with the permutation combination of these two factors.

4. लक्खणमातिका

It deals with the characteristics of different *Dhammas*. It explains the principles of classification by showing their characteristics as similar and dissimilar which are generally expressed with two terms - Common (सभाग) and Un-common (विसभाग). With this, it is ascertained whether the states of enquiry possess or do not possess the common characteristics of inclusion under the same aggregate, base and element. Similar examination is also made in respect of association of the *Dhammas* with four common principles of their arising together, ceasing to function together and having the same object and the same base.

To illustrate this, it may be said that the eye base (*Cakkhu-Āyatana*) and the ear base (*Sota-Āyatana*) possess the common physical characteristic of inclusion under Matter aggregate (*Rūpa-Khandha*). The pleasant and painful feelings have also the common charateristics of classification under Feeling aggregate (*Vedanā khandha*). As a reverse to it, the eye base and the painful feeling cannot be said to possess the common characteristics of inclusion under same aggregate. As the common characteristics are determined here, the *Mātikā* is called लक्खणमातिका.

5. बाहिरमातिका

In the *Abbhantara-Mātikā*, it has been shown that there are one hundred and twentyfive states of enquiry which specially belong to the *Dhātukathā*. Besides, twentytwo *Tika-Mātikās* and one hundred *Dukā-Mātikās* of the *Dhammasaṅganī* have also been applied here to illustrate the inter-relation of the *Dhammas*. They together form two hundred and sixtysix states which are regarded as additional or external to it. They actually do not belong to this book, but introduced only for certain purpose. Because of their such nature, they are called *Bāhira-Mātikā*.[1]

1. "धातुकथाय मातिकतो बहि ठपितत्ता बाहिरमातिका ति वुच्चति"। (प०प०अ० पृ०४) धातुकथाय मातिकतो बहि पकरणन्तरमातिकाय इमस्स पकरणस्स मातिकाभावेन ठपितत्ता तथा पकासितत्ता ति अत्थो । धातुकथा-मूलटीका पृ० १३३).

THE SCOPE AND THE METHOD OF ENQUIRY

The *Abhidhamma-Piṭaka* is the collection of the scholastic, preponderate and excellent teachings of the Buddha. It establishes the Abhidhammic reals and expounds the nature of ultimate reality by unfolding the intricacies of verbal and doctrinal obscurity. It promulgates theories and prescribes path for total iradication of all sorts of miseries and bringing down the state of eternal bliss to human vicinity.

Keeping this object in view, it has propounded four principles generally known as the four reals of Abhidhamma. They are the *Citta* (conciousness), *Cetasika* (psychic factor), *Rūpa* (material qualities) and *Nibbāna* (Salvation). With them, it embraces all the problems of mundane existence and also the state of Supra-mundane plane. All the seven books of this *Piṭaka* are entirely devoted to describing and explaining these four reals. Thus the scope of enquiry of the *Abhidhamma-Piṭaka* is limited to those reals alone. The ways adopted for deliberation are the different methods applied in different books for the the above purpose.

The *Dhammasaṅganī* explains them with the help of one hundred and twenty two *Abhidhamma-Mātikās* and fortytwo *Suttanta-Mātikās*. The *Vibhaṅga* explains them with eighteen *Vibhaṅgas*. There are six *Paññattis* it the *Puggal-Paññatti* which throw light on them in variaus ways. The *Kathāvatthu* contains one thousand arguments replete with the problems connected directly or indirectly with these reals. The ten *Yamakas* of the *Yamaka-Pakaraṇa* form the ten ways of deliberation on the issues concerned with them. The *Paṭṭhāna* maintains twentyfour types of relations (*Paccayas*) and thereby tries to ascertain the relations existing among them.

The *Dhātukathā* has set itself the task of explaining Abhidhammic reals by introducing one hundred and twentyfive internal states (*Abbhantara-Mātikās*) and two hundred sixtysix external states (*Bāhira-Mātikās*). Each state forms one standpoint which highlights the problem from that particular angle. Thus there are altogether three hundred and ninetyone standpoints in the text which study the nature of ultimate reality in catechetical manner. The tradition surviving in Buddhist scholars reduces the above number to three hundred seventyone for the reasons given in previous pages. These three hundred and seventyone standpoints, therefore, form that number of states of enquiry applied in the present text. Their display may be marked in five hundred and thirteen sets of questions and answers scattered in different chapters of the text.

THE THREE CATEGORIES OF THE DHĀTUKATHĀ

Khandha	Āyatana		Dhātu		
1. **Rūpa-Khandha**	1. Cakkhu-Āyatana	7. Rūpa-Āyatana	1. Cakkhu-Dhātu	7. Rūpa-Dhātu	13. Cakkhu-Viññāṇa-Dhātu
2. **Vedanā-Khandha**	2. Sota-Āyatana	8. Sadda-Āyatana	2. Sota-Dhātu	8. Sadda-Dhātu	14. Sota-Viññāṇa-Dhātu
3. **Saññā-Khandha**	3. Ghāna-Āyatana	9. Gandha-Āyatana	3. Ghāna-Dhātu	9. Gandha-Dhātu	15. Ghāna-Viññaṇa-Dhātu
4. **Saṅkhāra-Khandha**	4. Jivhā-Āyatana	10. Rasa-Āyatana	4. Jivhā-Dhātu	10. Rasa-Dhātu	16. Jivhā-Viññāṇa-Dhātu
5. **Viññāṇa-Khandha**	5. Kāya-Āyatana	11. Phoṭabba-Āyatana	5. Kāya-Dhātu	11. Phoṭabba-Dhātu	17. Kāya-Viññaṇa-Dhātu
	6. Mana-Āyatana	12. Dhamma-Āyatana	6. Mano-Dhātu	12. Dhamma-Dhātu	18. Mano-Viññāṇa-Dhātu

THE THREE CATEGORIES OF THE DHĀTUKATHĀ

Aggregates	Bases		Elements		
1. Material aggregate	1. Eye base	7. Visible object base	1. Eye element	7. Visible object element	13. Eye conciousness element
2. Feeling aggregate	2. Ear base	8. Sound base	2. Ear element	8. Sound element	14. Ear conciousness element
3. Perception aggregate	3. Nose base	9. Odour base	3. Nose element	9. Odour element	15. Nose conciousness element
4. Mental formation aggregate	4. Tongue base	10. Taste base	4. Tongue element	10. Taste element	16. Tongue conciousness element
5. Conciousness aggregate	5. Body (Touch) base	11. Tangible object base	5. Body (Touch) element	11. Tangible object element	17. Body conciousness element
	6. Mind base	12. Cognizable base	6. Mind element	12. Cognizable element	18. Mind conciousness element

1. सङ्गहो असङ्गहो

(Inclusion and Non-inclusion)

This chapter deals with the inclusion and non-inclusion of a particular *Dhamma* (state) with reference to aggregates, bases and elements.[1] Questions have been raised to show how a particular *Dhamma* is included and not included in so many aggregates, bases and elements. Two hundred and sixtysix states of *Bāhira-Mātikā* and one hundred five states of *Abbhantara-Mātikā* have been applied to throw light on the inter-relations of different categories from so many different stand-points. In doing so, they form one hundred and sixty-five sets of questions and answers and provide a systemstic exposition of the subject matter.

The enquiry begins with the khandha-standpoint. It contains five questions about inclusion and five about the non-inclusion of the *intended Dhammas* in above three categories. There are questions which contain only one standpoint and there are also which contain more than one. In this way they are named *Eka-mūlaka, Duka-mūlaka, Tika-mūlaka, Catukka-mūlaka* and *Pañcaka-mūlaka*. The following are the few examples of the method adopted in this chapter.

1. KHANDHA-NIDDESA.

Eka-mūlaka—Each question under this head contains only one state of enquiry which may be seen in the following examples :—

1. (a) In how many aggregates, bases, and elements is the *Rūpakkhandha* (material aggregate) included ?

It is included in one aggregate, eleven bases and eleven elements.

The one aggregate is the *Rūpakkhandha* (material aggregate). The Cakkhāyatana, Sotāyatana, Ghānāyatana, Jivhāyatana, Kāyāyatana, Rūpāyatana, Saddāyatana, Gandhāyatana, Rasāyatana, Phoṭabbāyatana and Dhammāyatana, are the eleven bases. The eleven elements are the Cakkhu-Dhātu, Sota-Dhātu, Ghāna-Dhātu,

1. The terms which mostly occur in this catechism are '*Ye dhammā*' which have been rendered here as *Intended Dhammas* or *those Dhammas*. Where '*Ye Dhammā*' and '*Te dhammā*' both have come, the former has been translated as the First *Intended Dhammas* and the latter as the Second *Intended Dhammās*. In each question, some *Mātikā* is given in the beginning, as '*Samudaya-Saccena Ye dhammā*' etc. This has been translaled here as 'given Dhamma' or Mātikā or the State of enquiry.

Jivhā-Dhātu, Kāya-Dhātu, Rūpa-Dhātu, Sadda-Dhātu, Gandha-Dhātu, Rasa-Dhātu, Phoṭabba-Dhātu, and Dhamma-Dhātu. These eleven bases and eleven elements include the same *Rūpa-Dhammas* that are together included in the *Rūpakkhandha.* It is due to this reason, their inclusion is possible in the above way.

(b) In how many aggregates, bases and elements it is not included?

It is not included in four aggregates, one base and seven elements.

The *Vedanākkhandha Saññākkhandha* etc. are the four mental aggregates in which it is not included. The one base is the *Manāyatana* and the seven elements are the *Satta-Viññāṇa-Dhātus,* such as *Cakkhu-Viññāṇa-Dhātu, Sota-Viññāṇa-Dhātu* etc.

2. (a) In how many aggregates, bases and elements is *Vedanā-Khandha* included ?

It is included in one aggregate, one base and one element. They are the *Vedanā-Khandha, Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu.*

(b) In how many it is not included ?

It is not included in four aggregates, eleven bases and seventeen elements.

In this way, three more questions regarding inclusion and non-inclusion have been raised and answered with reference to *Saññā-Khandha, Saṅkhāra-Khandha* and *Viññāṇakhandha* respectively.

Duka-Mūlaka.—In the *Duka-mūlaka,* two states of enquiry have been applied in each question and thereby the inclusion and non-inclusion with reference to three categories have been determined. The following examples will highlight the method of treatment adopted therein.

1. (a) In how many aggregates, bases and elements are the *Rūpa-Kandha* and *Vedanā-Kandha* included ?

They are included in two aggregates, eleven bases and eleven elements.

(b) In how many they are not included ?

They are not included in three aggregates, one base and seven elements.

There appear three more questions of the same type regarding *Rūpa-khandha* and *Saññā-khandha*; *Rūpa-khandha* and *Saṅkhāra-khandha*; and *Rūpa-khandha* and *Viññāṇa-Khandha*, having two states of enquiry in each case.

Tika-mūlaka—The enquiry under this head proceeds with three states in view in each question. It is ascertained that in how many aggregates, bases and elements are the three states included and in how many they are not included. There are altogether three questions under this head. For example :—

1. (a) In how many aggregates, bases and elements are *Rūpa-Khandha*, *Vedanā-Khandha* and *Saññā-Khandha* included ?

They are included in three aggregates, eleven bases and eleven elements.

These three aggregates are the *Rūpa-Khandha*, *Vedanā-Khandha* and *Saññā-Khandha.* All the bases except *Manāyatana* are the eleven bases and all the elements except seven mental ones are the eleven elements.

(b) In how many aie they not included ?

They are not included in two aggregates, one base and seven elements.

They are the *Rūpa-khandha* and *Viññāṇa-khandha*, the two aggregates. *Manāyxtana* is the one base, and *Cakkhu-Viññāṇa-Dhātu* etc. are the seven *Viññāna-Dhātus.*

Besides there are two more questions with *Rūpa-Khandha*, *Vedanā-khandha*, *Saṅkhāra-khandha*; and *Rūpa-khanaha*, *Vedanā-khandha*, and *Viññāṇa-khandha*, having three states in each case.

Catukka-mūlaka—There are two questions under this head. Each question contains four states of enquiry though the field of such enquiry all along remains the same. For example :—

1. (a) In how many aggregates, bases and elements are the *Rūpa-khandha*, *Vedanā-Khandha*, *Saññā-Khandha* and *Saṅkhāra-Khandha* included ?

They are included in four aggregates, eleven bases and eleven elements.

In how many they are not included ?

They are not included in one aggregate, one base and seven elements.

The other question contains *Rūpa-khandha, Vedanā-khandha, Saññā-khandha* and *Viññāṇa-khandha* as four states of enquiry.

Pañcaka-mūlaka—The five aggregates under this head, have been applied as states in two ways—viz.—individually and jointly and thus they form two questions. They run as under :—

1. (a) In how many aggregates, bases and elements are the *Rūpa-khaṅdha, Vedanā-khandha, Saññā-khandha, Saṅkhāra-Khandha* and *Viññāṇa-Khandha* included ?

They are included in five aggregates, twelve bases and eighteen elements.

(b) In how many are they not included ?

They are not included in any aggregate, any base and any element.

2. (a) In how many aggregates, bases and elements are the five aggregates included ?

They are included in five aggregates, twelve bases and eighteen elements.

(b) In how many they are not included ?

They are not included in any aggregate, any base and any element.

2. ĀYATANA-NIDDESA.

The application of the twelve bases in the above process has been made in three ways. First of all, each of them has been used to form a particular standpoint in each question. It follows there with the application of two bases in each question for determining their inclusion and non-inclusion with respect to three categories. Lastly, the twelve bases have jointly been employed for the above purpose. They are generally named as *Eka-mūlaka, Duka-Mūlaka* and *Dvādasakaṃ.* The following are the few examples of each type of application :—

Eka-mūlaka :—(a) In how many aggregates, bases and elements is *Cakkhu-Āyatana* (eye base) included ?

It is included in one aggregate, one base and one element.

They are the *Rūpa-Khandha, Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* respectively.

(b) In how many it is not included ?

It is not included in four aggregates, eleven bases and seventeen elements.

Here it should be understood that the *Cakku-Āyatana* is material and hence it is not included in four mental aggregates. In the *Āyatana* and the *Dhātu* way of classification, there is one definite base and one element known as *Cakkhu-Āyatana* and *Cakkhu-Dhātu* in which it is included and not included in the rest.

Duka-mūlaka :—(a) The *Cakkhāyatana* and *Sotāyatana* are included in one aggregate, two bases and two elements.

(b) In how many are they not included ?

They are not included in four aggregates, ten bases and sixteen elements.

Dvādasakaṁ :—(a) In how many aggregates, bases and elements are the twelve *Āyatanas* included ?

The twelve *Āyatanas* with exception of *Nibbāna* are included in five aggregates, but along with it, they are included in twelve bases and eighteen elements.

3. DHĀTU-NIDDESA.

The process adopted in the treatment of the twelve bases, has also been followed in respect of *Dhātu*. The application of one element, two elements and all the eighteen elements respectively in each question, forms the *Eka-mūlaka Duka-mūlaka* and *Aṭṭhārasakaṁ* way of analysis under this head. The commentary only states in this connection that the treatment of element should be understood like this i. e. like the treatment of the base—. धातुनिद्देसे पि एसेव नयो ।

4. SACCA-NIDDESA.

This section of analysis contains ten questions about the inclusion and non-inclusion of the four noble truths in three categories. They have been split up under four heads like *Eka-mūlaka, Duka-mūlaka* etc. In order to have a thorough grasp of such catechism, it is desirable to understand the four truths in the terminology of Abhidhammic reals before proceeding for enquiry. From this standpoint, the *Dukkha-Sacca* represents eightynine types of consciousness, fiftyone types of psychic

factors and twentyeight types of material qualities. It excludes only one psychic factor *Lobha* which is identical with *Samudaya-Sacca.* The eight psychic factors, namely *Paññā, Vitakka, Sammā-Vācā, Sammā Kammanta, Sammā-Ājīva, Viriya, Sati* and *Ekaggatā* have dual representation They, together with other psychic factors, represent the *Dukkha-Sacca* and when associated with Path Consciousness, they represent the *Magga-Sacca.* The third noble truth i.e. *Nirodha-Sacca* is identical with *Nibbāna.*

Thus the *Dukkha-Sacca* is included in all the five aggregates, twelve bases and eighteen elements and un-included in none. The *Samudaya-Sacca* is included only in one aggregate, one base and one element which are the *Saṅkhāra-Khandha, Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* respectively. Similar is the case with the *Magga-Sacca.* The *Nirodha-Sacca* is not included in any aggregate but included in one base and one element, namely, *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu.*

5. INDRIYA-NIDDESA

The Abhidhamma Philosophy maintains a list of twentytwo faculties. Out of them, *Cakkhundriya* etc. seven faculties are material. *Jīvitindriya* is both mental and material. The remaining fourteen are entirely mental which have their easy location in the plan of consciousness and psychic factors. Therefore, the material faculties, with their respective limitation, are included in the material portion of the aggregate, bases and elements. *Jīvitindriya* is stated to have included in two aggregates, one base and one element. It means that *Rūpa-Jīvitindriya* is included in *Rūpa-Khandha* and *Arūpa-Jīvitindriya* in *Saṅkhāra-Khandha.* Its one base of inclusion is *Dhammāyatana* and one element is *Dhmma-Dhātu. Manindriya* is included in *Viññāṇā-Khandha, Manāyatana* and seven *Viññāṇa Dhātus* and not included in the rest. *Sukhindriya, Dukkhindriya, Somanassindriya, Domanassindriya* and *Upekkhindriya,* being the five types of feelings, are included in *Vedanā-Khandha, Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu.* The remaining eight faculties are included in *Saṅkhāra-Khandha, Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu.* There are also four faculties, namely, *Paññindriya, Anaññātaññassāmītindriya, Aññindriya* and *Aññātāvindriya,* which are modes of *Paññā-Cetasika.* The exclusion of the above eight faculties may be understood in the rest of the aggregates, bases and elements.

6. PAṬICCASAMUPPĀDA-NIDDESA

The catechism under this head acutually contains twentyeight questions which have been abridged into sixteen in the text. The items of similar type have been put together to form one question. The conversion of each item in Abhidhammic terms and the area of its inclusion may be understood in the following way—

1. *Avijjā* (Ignorance) is a psychic factor named ***Moha***. It is present in all the twelve types of immoral consciousness. It is thus included in *Saṅkhāra-Khandha, Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* i. e. in one aggregate, one base and one element and not included in the rest.

2. *Saṅkhāra* :—It represents the psychic factor *Cetanā* which belongs to the fourth aggregate. It is present in twelve immoral consciousness as well as seventeen mundane moral consciousness. Its inclusion and non-inclusion in the three categories are the same as that of Avijjā.

3. *Viññāṇa* :—It is another name of eightynine types of consciousness. It is included, therefore, in one aggregate, one base and seven elements which are *Viññāṇa-Khandha, Manāyatana* and seven *Viññāṇa-Dhātus i.e.* (*Cakkhu-Viññāṇa-Dhātu* to *Mano-Viññāṇa-Dhātu* respectively.

4. *Nāma-Rūpa* :—It refers to fiftytwo types of psychic factors and twentyeight types of material qualities. It is included in four aggregates, eleven bases and eleven elements. One aggregate in which it is not included is the *Viññāṇa-Khandha* and the one base is the *Manāyatana*. The seven elements of its non-inclusion are *Mano-Dhātu, Mano-Viññāṇa-Dhātu* and *Pañca-Viññāṇa-Dhātus.*

5. *Saḷāyatana* :—It consists of eightynine types of consciousness and five types of sensitive material qualities. They are included in two aggregates, six bases and twelve elements. The two aggregates are *Rūpa-Khandha* and *Viññāṇa-Khandha*. *Cakkhāyatana, Sotāyatana, Ghānāyatana, Jivhāyatana, Kāyāyatana* and *Manāyatana* are the six bases. Leaving *Rūpa-Dhātu, Sadda-Dhātu, Gandha-Dhātu, Rasa-Dhātu, Phoṭabba-Dhātu* and *Dhamma-Dhātu*, the remaining are the twelve elements of inclusion.

6. *Phassa* (contact) :—It is a psychic factor present in all the eightynine types of consciousness. It belongs to such group of psychic

3

factors as are invariably present in all the types of consciousness. In the plan of inclusion in three categories, it is included in one aggregate, one base and one element. They are the *Saṅkhāra-Khanda*, *Dhammā-yatana* and *Dhamma-Dhātu*. It is not included in the rest.

7. *Vedanā* (Feeling) :—It is a psychic factor of above group but it forms a separate aggregate. Thus, it is included in one aggregate, one base and one element which are the *Vedanā-Khandha*, *Dhammāyatana*, and *Dhamma-Dhātu* respectively.

8. *Tanhā* (craving) :—It is the synonym of *Lobha*, a psychic factor of immoral group. It is also included in one aggregate, one base and one element, namely, *Saṅkhāra-Khandha*, *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu*.

9. *Upādāna* (clinging) :—There are four types of clingings viz. *Kāma-Upādāna*, *Diṭṭhi-Upādāna*, *Sīlabbata-Upādāna* and *Attavāda-Upādāna*. The first one is the synonym of *Lobha* and the remaining three represent *Diṭṭhi* which are the two psychic factors of the immoral group. In existing plan, it is included in *Saṅkhāra-Khandha*, *Dhamma-Āyatana* and *Dhamma-Dhātu* i. e. in one aggregate, one base and one element.

10. *Bhava* :—The text maintains a list of eleven types of *Bhava*.[1] Each has got its own characteristics and importance in the domain of *Karmic* theory of Buddhist Philosophy. Their identification and inclusion etc. in the present context are as under :—

(a) *Kamma-bhava* :—It is the name of *Cetanā* (Volition) psychic factor which is present in twelve types of immoral consciousness as well as in seventeen types of mundane moral consciousness. It is included in one aggregate, one base and one element which are *Saṅkhāra-Khandha*, *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* respectively.

(b) *Upapatti-bhava* :—It is interpreted as thirtytwo types of mundane resultant consciousness, thirtyfive types of psychic factors associated with them and eighteen types of material qualities generated by *Kamma*. In the present context, it is included in five aggregates, eleven bases and seventeen elements. It excludes, in this way, only one base and one element which are *Saddāyatana* and *Sadda-Dāhtu* because they are not generated by *Kamma*.

1. D. K. pp. 17-18

(c) *Kāma-bhava* :—It means twentythree types of *Kāmāvacara* resultant consciousness, thirtythree types of psychic factors, excluding three abstinences and two illimitables, and eighteen types of material qualities produced by *Kamma.* It is also included in five aggregates, eleven bases and seventeen elements. *Saddāyatana* and *Sadda-Dhātu* are the one base and one element in which it is not included.

(d) *Rūpa-bhava* :—In contains five types of *Rūpāvacara* resultant consciousness, thirtyfive types of psychic factors and fifteen types of material qualities produced by *Kamma.* It is, thus, included in five aggregates, five bases and eight element. The five bases are the *Cakkhāyatana, Sotāyatana, Manāyatana, Rūpāyatana* and *Dhammāyatana.* The eight elements in which it is included are the *Chakkhu-Dhātu, Chakku-Viññāṇa-Dhātu, Sota-Dhātu, Sota-Viññāṇa-Dhātu, Rūpa-Dhātu, Dhamma-Dhātu, Mano-Dhātu* and *Mano-Viññāṇa-Dhātu.* It is not included in the rest.

(e) *Arūpa-bhava* :—It is expressed in Abhidhammic terminology as four types of *Arūpāvacara* resultant consciousness and thirty types of psychic factors associated with them. There is no material quality at all. It is included, therefore, in four aggregates, two bases and two elements. The four aggregates are all the mental ones. The *Rūpa-khandha* is excluded here. The two bases are *Manāyatana* and *Dhammāyatana* and the two elements consists of *Dhamma-Dhātu* and *Mano-Viññāṇa-Dhātu.*

(f) *Eka-vokāra-bhava* :—The term *Vokāra* means aggregate. The becoming with one aggregate is called *Eka-vokāra-bhava.* It is the name of eight inseparable material qualities together with one life factor (*Jivitindriya*), technically known as ninefold vitality group of material qualities. It is included in one aggregate, two bases and two elements. The one aggregate is *Rūpa-Khandha.* The *Rūpāyatana* and *Dhammāyatana* are the two bases and the *Rūpa-Dhātu* and *Dhamma-Dhātu* are the two elements.

g. *Catu--Vokāra-bhava* :—It means four *Arūpāvacara* resultant consciousness and thirtythree psychic factors associated with them. It is included in four aggregates, two bases and two elements which are the same as illustrated in *Arūpa-bhava.*

h. *Panca-Vokāra-bhava* :—It comprises twenty three types of *Kāmāvacara* resultant consciousness, five types of *Rūpavacara* resultant

consciousness, thirtyfive types of psychic factors and eighteen types of material qualities generated by *Kamma.* It is included in five aggregates, eleven bases, and seventeen elements. The one base and one element in which it is not included are *Saddāyatana* and *Sadda-Dhātu* for the reason stated above.

i. *Saññī-bhava* :—It contains twenty three *Kāmāvacara* resultant consciousness, five *Rūpāvacara* resultant consciousness, three *Arūpāvacara*-resultant consciousness, thirtyfive psychic factors and eighteen types of material qualities produced by *Kamma.* It is included in five aggregates, eleven bases and seventeen elements. *Saddāyatana* and *Sadda-Dhātu* are excluded.

j. *Asaññī-bhava* :—It indicates the eight types of inseparable material qualities and one life factor. The other details are the same as that of *Eka-vokārabhava.*

k. *Neva-Saññīnāsaññī-bhava* :—It is the indicative of the fourth type of *Arūpāvacara* resultant consciousness together with thirty psychic factors associated with that. It is included in four aggregates, two bases and two elements. Excluding the *Rūpa-Khandha,* the remaining four mental ones are the four aggregates. *Manāyatana* and *Dhammāyatana* are the two bases and *Dhamma-Dhātu* and *Mano-Viññāṇa-Dhātu* are the two elements.

11. *Jāti* :—It has been described twofold as *Rūpa-Jāti* and *Arūpa Jāti.* The arising of eighteen types of generated material qualities is *Rūpa-Jāti* and the arising of four mental aggregates is *Arūpa-Jati.* It is included in two aggregates, one base and one element. The two aggregates are the *Rūpa-Khandha* and *Saṅkhāra-Khandha.* The one base is *Dhammāyatana* and the one element is *Dhamma-Dhātu.*

12. *Jarā* :—It is also of two types, namely the oldness of eighteen generated material qualities and the same of four mental aggregates. It is included in two aggregates, one base and one element. The other details are the same as those of *Jāti.*

(a) *Maraṇa* :—The twofold death is the exhaustion of eighteen generated material qualities and four mental aggregates. It is also included in two aggregates, one base and one element as above.

(b) *Soka* (Sorrow) :—It is the name of grevious feeling (*Domanassa Vedanā*) present in two types of immoral consciousness rooted in hatred

(*Dosa*). It is included in one aggregate, one base and one element which are the *Vedanā-khandha*, *Dhammāyatana* and *Damma-Dhātu* respectively.

(c) *Parideva* (Lamentation):—It is *Saddāyatana* or audible object born of perverted mind. It is included in one aggregate, one base and one element. They are the *Rūpa-Khandha*, *Saddāyatana* and *Sadda-Dhātu*.

(d) *Dukkha* (Suffering):—It is the tactual unpleasant feeling present in Body consciousness associated with suffering. It is also included in one aggregate, one base and one element. They are the *Vedanā-Khandha*, *Dhammayātana* and *Dhamma-Dhātu* respectively.

(e) *Domanassa* (Grief):—It is the name of mental unpleasant feeling associated with two types of immoral consciousness rooted in hatred. It is included in the *Vedanā-Khandha*, *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* i. e. one aggregate, one base and one element.

(f)) *Upāyāsa* (Despair):—It represents *Dosa* psychic factor present in two types of immoral consciousness rooted in hatred. It is also included in *Saṅkhāra-Khandha*, *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu*, the one aggregate, one base and one element. The exclusion of states in each case should be understood with reference to the rest.

7. TIKA-PADA-VAṆṆANĀ

After making investigation into the nature of reality in one hundred and twentyfive *Mātikās*, as maintained in the list of *Abbhantara-Mātikā*, Lord Buddha has utilised the one hundred and twentytwo *Mātikās* of the *Dhammasaṅganī* in the present text. Since each of the *Tika-Mātikā* contains three questions and the *Duka-Mātikā* only two questions, there are altogether two hundred and sixtysix questions which form so many states of enquiry. Applying each of them, the inclusion and non-inclusion in the aforesaid categories, have been ascertained. The method of treatment continues to exist in the same way. It will be illustrated by the following example :—

1. (a) In how many aggregates, bases and elements are the moral states included ?

They are included in four aggregates, two bases and two elements.

(b) In how many are they not included ?

They are not included in one aggregate, ten bases and sixteen leements.

Here one should understand that the moral states (*Kusalā-Dhammā*) indicate the twentyone types of moral consciousness of the four *Citta-bhumis* together with thirtyeight types of psychic factors. They, being the consciousness and psychic factors, are included in four mental aggregates except *Rūpakhandha* which is material. The two bases are *Manāyatana* and *Dhammāyatana* and the two elements are the *Dhamma-Dhātu* and *Mano-Viññāna-Dhātu.* There remain ten bases and sixteen elements wherein it is not included because of their not possessing the common characteristics.

The immoral states (*Akusalā*) *Dhammā*) comprise twelve types of *Kāmāvacara* immoral consciousness and twentyseven psychic factors associated with them. They are included in four aggregates, two bases and two elements. They are not included in *Rūpa-khandha* and included in the remaining mental aggregates. The two bases of inclusion are the *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* and the two elements *Dhamma-Dhātu* and *Mano-Viññana-Dhātu.*

The third state of the first *Tika-Mātikā* refers to the *Dhammas* which are non-moral. They contain thirtysix types of resultant consciousness, twenty types of inoperative consciousness, thirtyeight types of psychic factors, twentyeight types of material qualities and one *Nibbāna.* They are included in all the five aggregates, twelve bases and eighteen elements. Only *Nibbāna* is not included in aggregate.

In this way the other *Mātikās* have also been utilised to illustrate the inclusion etc, in this chapter.

2. सङ्गहितेन असङ्गहितं

(Included and Un-included)

This chapter contains eight questions. With the help of these questions, the non-inclusion of certain *Dhamma* is determined which are stated to be included in some categories. This starts with threefold efforts of investigation. First of all the *intended Dhamma* or *Dhammas* are determined. Then its inclusion in certain categories is examined under specific conditions laid therein. Lastly, the exclusion of the *intended Dhammas* is ascertained.

There is the description of two types of *Dhammas* or states in this chapter. They are the states (1) that are included in the same aggregate but not included in the same base and element and (2) that

are included in the same aggregate and same base but not included in the same element. Thus this method, under these limitations, is not applicable to all the three hundred and ninetyone or three hundred seventyone states. It is limited to the thirtyfive types of material states which are included in the same aggregate and seven types of mental states which are included in the same aggregate and same base. Thus only fortytwo states form the subject matter of this chapter. Out of them, thirtyseven belong to *Abbhantara-Mātikā* and five belong to *Bāhira-Mātikā*. This may be clear from the following table which illustrates the contents of the *Uddānagāthā*.[1]

Names of Mātikā	Nos.	Material	Mental
Āyatana	10	10	x
Dhātu	17	10	7
Indriya	7	7	x
Asaññā-bhava	1	1	x
Ekavokāra-bhava	1	1	x
Parideva	1	1	x
Sanidassanasappaṭigha	1	1	x
Anidassana	1	1	x
Sanidassana	1	1	x
Sappaṭigha	1	1	x
Upādā	1	1	x
	42	35	7

Commenting upon the first question of this chapter, the author has tried to explain the possibility of application of the states under this method of treatment. It has been said that it cannot be applicable to *Rūpa-Khandha*, *Vedanā-Khandha* etc. Each of them forms one separate aggregate and can never be included in the same aggregate. It cannot be said that *Rūpa-Khandha* is included in *Vedanā-khandha* and vice versa. Similar may be the case with other aggregates. Further, *Rūpa-khandha* may be included in *Rūpa-khandha* but it cannot be said that it is not included in ten and half bases and also in the similar number of elements. Similarly, *Vedanā-*

1. दसायतना सत्तारस धातुयो,
सत्तिन्द्रिया असञ्ञाभवो एकवोकारभवो ।
परिदेवो सनिदस्सनसप्पटिघं,
अनिदस्सनं पुनदेव उपादा ।। धा० क० पृ० ३६.

Khandha is included in *Vedanā-khandha* but it can be said that it is not included in *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu.* The condition as prescribed in the method, is wanting in both the cases. Therefore, due to the absence of non-inclusion as desired in the method, its application cannot be justified in respect of *Rūpa-khandha* and *Vedanā-Khandha.* The other states similar to them, have also not been taken into consideration here. Only two types of states have been considered here (1) which form a part of material group and not mixed with mental ones and also (2) those which form a part of mental group and not mixed with others.[1] The aforesaid fortytwo states only, fulfil these conditions and therefore, they alone have been considered under this catechism. Each of the thirtyfive states, is a part of matter aggregate which can be included in the same aggregate but cannot be so in the same base and element. Similarly, each of the seven states forms a part of Consciousness aggregate and can be included in the same aggregate and the same base but not in the same element. The remaining states of enquiry comprise either whole of the material group or whole of the mental group, hence cannot be the subject matter of this chapter.

The commentator has also suggested a new arrangement of the eight questions in view of their contents. This slightly differs from the text in presentation. The first question contains ten bases and ten elements i.e. twenty states of enquiry, having the similar answers. The second question has seven *Viññāṇa-Dhātus* as contents. Seven faculties have been put in the third question. The fourth question consists of two *Bhavas* (becomings). *Parideva* and *Sanidassana-Sappaṭigha* are in the fifth question. The sixth one contains *Anidassana Sappaṭigha,* the seventh one *Sanidassana* and the eighth and the last one has *Upādā* as contents. In this way the fortytwo states have been grouped in eight sets of questions and answers which form the subject matter of this chapter.

In order to give a picture of the catechism under this method, a few examples are appended hereto:—

1. In how many aggregates, bases and elements are those *Dhammas* (those states) not included, that, together with *Cakkhāyatana*

---

1. यानि पन पदानि रूपेकदेसं अरूपेन असम्मिस्सं विञ्ञाणेकदेसं च अञ्ञेन असम्मिस्सं दीपेन्ति, तानि इध गहितानि। प० प० अ० पृ० १२।

are included in the same aggregate but not in the same base and same element.

They are not included in four aggregates, two bases and eight elements.

In this question the state of enquiry is *Cakkhāyatana.* The *intended Dhamma* must be a state or states which are included in the same aggregate with this state of enquiry. Therefore, they are the remaining twentyseven types of material qualities. As such, *Cakkhāyatana* is included together with these twentyseven material qualities in the same aggregate. But they are not included in the same base and the same element. These twentyseven states do not come under either *Cakkhāyatana* or *Cakkha-Dhātu.* They come under other bases and other elements. Hence *intended Dhammas* are not included in them.

As regards their non-inclusion, four aggregates, two bases and eight elements have been mentioned. They are the four mental aggregates, *Cakkhāyatana* and *Manāyatana,* the two bases and *Cakkhu-Dhātu* together with seven *Viññāṇa-Dhātus,* the eight elements.

Again : —

2. In how many aggregates, bases and elements are *those Dhammas* not included, that, together with *Cakkhu-Viññāṇa-Dhātu* are included in the same aggregate, and same base but not included in the same element ?

They are not included in four aggregates, eleven bases and twelve elements.

Here the state of enquiry is the *Cakkhu-Viññāṇa-Dhātu.* The *intended Dhamma* must be included in the same aggregate and also in the same base together with this state of enquiry. Therefore, the *intended Dhammas* are the remaining six *Viññāṇa-Dhātus.* They are included together with *Cakkhu-viññāṇa-Dhātu* in the *Viññāṇa-Khandha* and *Manāyatana* but not included in the same element as they form different elements.

Their non-inclusion in four aggregates, eleven bases and twelve elements can be understood as in *Rūpa-Khandha, Vedanā-Khandha,* Saññā-Khandha and *Sankhāra-Khandha,* the remaining bases except *Manāyatana* and the remaining elements leaving the six *Viññāṇa-Dhātus.*

In this way, the other questions and answers should be understood on the basis of this two fold method prescribed in the commentary.

3. असङ्गहितेन सङ्गहितं

(Un-included and Included)

This chapter has twelve questions. They have been arranged to determine the inclusion of the *intended Dhammas* under the condition that the state of enquiry together with it (*intended Dhamma*) is not included in the same aggregate but included in the same base and same element. Under this condition, the field of enquiry is limited to *Dhammāyatana* or *Dhamma-Dhātu.* Thus the Feeling, Perception, Mental formation, Subtle material qualities and *Nibbāna* form the subject matter of investigation in this context. They are the states which fulfil the desired conditions of non-inclusion in the same aggregate and inclusion in the same base and same element. The whole of *Rūpa-Khandha, Viññāṇa-khandha* and similar *Dhammas* have been excluded here because they contain the gross material qualities and conciousness. Thus only such *Dhammas* have been taken into consideration which form a part of *Dhammāyatana* and are not mixed with consciousness or gross material qualities[1].

The applicational improbabily can be understood with the following example—

Suppose *Rūpa-Khandha* is the state of enquiry. Then the other four aggregates in this case will be the *intended Dhammas.* According to the first condition of the method, they must be un-included in the same aggregate. This they are, as how can the four aggregates be included in *Rūpa-khandha* ? The second condition prescribes their inclusion in the same base and element. This cannot be possible. The four aggregates are under two bases and eight elements. As such they together with entire *Rūpa-khandha* cannot be said as included in the same base and same element. Therefore, this method is entirely inapplicable to whole of the *Rūpa-khandha.* Its inapplicability can also be marked in respect of *Viññāṇakhandha* etc. Besides it should be noted that out of three hundred and ninetyone states of enquiry, only

---

1. यानि पन पदानि विञ्ञाणेन वा ओळारिकरूपेन वा असम्मिस्सं धम्मायतनेकदेसं दीपेन्ति, तानि इध गहितानि, पं. प. अ. पृ. १५ ।

ninety are applicable under this catechism. Fifty of them belong to the *Abbhantara-Mātikā* and forty to *Bāhira-Mātikā*. It is clear from the following table which forms the contents of the *Uddānagāthā*.

Names of Mātikā	Nos. of states	Abbhantara Mātikā	Bāhira-Mātikā
1. Khandha	3	3	×
2. Sacca	3	3	×
3. Indriya	16	16	×
4. Paticcasamuppāda	14	14	×
5. Abbhantara-Mātikā	14	14	×
6. Ten Gocchaka	30	×	30
7. Cūḷantara-Duka	2	×	2
8. Mahantara-Duka	8	×	8
	90	50	40

In order to give a picture of the method, the first question is illustrated here.

1. In how many aggregate, bases and elements are those *intended Dhammas* included, that, together with *Vedanā-Khandha* are not included in the same aggregate but are included in the same base and same element ?

Leaving *Nibbāna*, they are included in three aggregates, in one base and in one element.

These three aggregates are the *Rūpa-Khandha*, *Saññā-Khandha* and *Saṅkhāra-Khandha*. The one base is *Dhammāyatana* and one element is *Dhamma-Dhātu*.

When *Vedanā-Khandha* is the state of enquiry, the *intended Dhammas* are the remaining four states, namely, subtle material qualities, perception, mental formation and *Nibbāna*. The feeling aggregate comes under feeling aggregate. The remaining three i.e. the subtle material qualities, perception and mental formation belong to three different aggregates. *Nibbāna* does not come under any aggregate. Therefore, the *intended Dhammas* cannot be included in the same aggregate. But feeling aggregate together with *intended Dhammas* comes under the same base and same element. Therefore, they are included in the same base and same element.

Here it should clearly be understood that the above five states alone can be the *intended Dhamma.* The twelve gross material qualities, have been excluded because they are not included in the same base and same element. The *Viññāṇa-Khandha* has also been excluded here. No doubt it fulfils the first condition that it is not included in the same aggregate but the second limitation is not applicable to it. It cannot be said that it is included in the same base and same element. It comes rather under different base i. e. *Manāyatana* and different elements i. e. Six *Viññāṇa-Dhātus* except *Dhamma-Dhātu.* Thus because of satisfying all the conditions of this method, the subtle material qualities, perception, mental formation and *Nibbāna* alone can be the *intended Dhammas* in this context.

4. सङ्गहितेन सङ्गहितं

(Included and Included)

This chapter, in its each question, tries to ascertain two *intended Dhammas* and the inclusion of the second with reference to aggregates, bases and elements. It studies that the *intended Dhammas,* which, together with Mātikā (*given Dhamma*) are included in the same aggregate, same base and same element and with that which are included in the same aggregate, same base and same element, are included in how many aggregates, bases and elements. This method of investigation into the inter-relation of the *Dhammas* is not applicable to all the states of enquiry. It is limited to sixtynine states only. They are such which form a part of mental formation (*Saṅkhāra*) and unmixed with others, a part of feeling (*Vedanā*), Subtle material qualities and a part of audible objects.[1] Out of them, thirtynine belong to *Abbhantara-Mātikā* and thirty to *Bāhira-Mātikā.* It is illustrated as under—

Names of Mātikā	Nos.	Abbhantra-Mātikā	Bāhira-Mātikā
1. Sacca	2	2	×
2. Indriya	15	15	×
3. Paṭiccasamuppāda	11	11	×
4. Abbantara-Mātikā (remaining)	11	11	×
5. Gocchaka	30	×	30
	69	39	30

1. यानि पदानि सङ्खारेकदेसं वा अञ्ञेन असम्मिस्सं दीपेन्ति, वेदनेकदेसं वा सुखुमरूपं वा सद्देकदेसं वा, तानि इध गहितानि । प० प० अ० ६० १८ ।

The application of this method in form of questions and answers may be seen in the following examples :—

1. Those *Dhammas* (*intented Dhammas*), which together with *Samudaya-Sacca* are included in the same aggregate, same base and same element and with that which is again included in the same aggregate, same base and same element, are included in how many aggregates, bases and elements[1] ?

They are included in one aggregate, in one base and in one element.

In order to understand this answer, one should first try to determine the *intended Dhammas*. The first condition of their determination is that they must be included in the same aggregate, same base and same element together with *Samudaya-Sacca*. The *Samudaya-Sacca* is a psychic factor named *Lobha*. With it there live fortynine other psychic factors in *Saṅkhāra-khandha*. Therefore, they are included with *Samudaya-Sacca* in one aggregate. They are also included together with that in *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu*. Therefore, the fortynine psychic factors, because of their being included in the same aggregate, same base and same element, are the first *intended Dhammas*.

Again we are to see that what are those *Dhammas* which are included with them (fortynine psychic factors) in the same aggregate, same base and same element. It is the *Lobha* psychic factor.

Lastly, it is to be ascertained that this *Lobha* is included in how many aggregates, bases and elements. The answer is that it is included in *Saṅkhāra-Khandha*, *Dhammāyatana*, and *Dhamma-Dhātu* i.e. in one aggregate, one base and one element.

2. Those Dhammas, (*intended Dhammas*), which together with *Itthindriya* (Female Faculty) are included in the same aggregate, same base and same element and with that which is again included in the same aggregate, same base and same element, are included in how many aggregates, bases and elements ?

They are included in one aggregate, one base and one element.

Itthindriya (Female Faculty) is one of the sixteen subtle material qualities. The remaining fifteen subtle material qualities are included

---

1. धा० क० पृ०, ४० ।

with it in one aggregate i. e. *Rūpa-Khandha.* They are also included in *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* with it. Thus the fifteen subtle material qualities form the state of first *intended Dhammas*—under the conditions laid therein.

Again that which is included with them in the same aggregate, same base and same element be the second *intended Dhamma.* It is the *Itthindriya* itself.

Now this *Itthindriya* is included in the *Rūpa-khandha, Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu,* i. e. in the one aggregates, one base and one element. This is the answer of the question.

In this way the other questions may be analysed and the correct answers be ascertained.

5. असङ्गहितेन असङ्गहितं

((Un-included and Un-included).

This chapter also deals with two types of *intended Dhammas* and the non-inclusion of the second with reference to aggregates, bases and elements. It tries to ascertain that the *intended Dhammas,* which together with the *Mātikā,* are not included in the same aggregate, same base and same element and with that, which are not included in the same aggregate, same base and same element, are not included in how many aggregates, bases and elements. Under the perview of such enquiry, there do not come the states which include Subtle material qualities, Consciousness aggregate, Suffering Truth and Not visible and not impinging state. Those, which do not belong to five aggregates and not found together with Consciousness aggregate and Subtle material qualities, form the subject matter of this chapter.[1] Thus, this method is applicable to two hundred and fiftyseven states only. Out of them, ninetynine belong to *Abbhantara-Mātikā* and, one hundred and fifty-eight to *Bāhira-Mātikā.* It may be understood from the following table[2] :—

---

1. यानि पन पञ्चक्खन्धे विञ्ञाणं च सुखुमरूपेन सद्धिं एकतो न दीपेन्ति, तानि इध गहितानि । प० प० अ० पृ० १९ ।

2. प० प० अ० पृ० १९ ।

Name of Mātikā	Nos.	Abbhantra-Mātikā	Bāhira-Mātik
1. Khandha	5	5	×
2. Āyatana	12	12	×
3. Dhātu	18	18	×
4. Sacca	3	3	×
5. Indriya	22	22	×
6. Paṭiccasamuppāda	23	23	×
7. Abbhantara-Mātikā (remaining)	16	16	×
8. Tika-Mātikā	22	×	22
9. Gocchaka	72	×	72
10. Cuḷantara-Duka	7	×	7
11. Mahantara-Duka	18	×	18
12. Piṭṭhi-Duka	18	×	18
	257	99	158

In order to explain the application of this method, the first question of this chapter is given below :—

1. Those *Dhammas*, (*intended Dhammas*), which together with *Rūpa-Khandha* are not included in the same aggregate, same base and same element, and with that, which are not included in the same aggregate, same base and same element, are un-included in how many aggregates, bases and elements ?

They are not included in one aggregate, one base and seven elements.

The first criterion to find out the intended *Dhammas* is that it, together with *Rūpa-Khandha*, must be un-included in the same aggregate, same base and same element. Under this limitation, there comes only the Consciousness aggregate, which is not included in the same aggregate, same base and same element. Hence it is the first *intended Dhamma* (*those Dhammas*).

Again the *Dhammas* which are not included with that in the same aggregate, same base and same element will be the second ***intended Dhammas***. With the scrutiny, it appears that the Material aggregate, Feeling aggregate, Perception aggregate, Mental formation aggre-

gate and Nibbāna are the *Dhammas* which fulfil the above condition. As such, they are the second ***intended*** *Dhammas.*

Thirdly, it is to determine that they are un-included in how many aggregates, bases and elements. *Rūpakhandha* is included in one aggregate eleven bases and eleven elements. Feeling, Perception and Mental formation are included in three aggregates, one base and one element.

Thus their inclusion is seen in four aggregates, eleven bases and eleven elements. Eliminating them, there remain only one aggregate, one base and seven elements in which they are not included. They are the *Viññā-Khandha, Manāyatana* and seven *Viññāṇa-Dhātus.*

In this way the other questions may be examined and correct answers be found out.

6. सम्पयोगो विप्पयोगो

(Association and Dissociation)

In the preceding five chapters, the inter-relation of Abhidhammic categories has been examined in terms of inclusion and non-inclusion. It has been seen in that context that the use of these two terms have been made in respect of both the mental and material *Dhammas*. But the terms association and dissociation are strictly used for the mental *Dhammas* only. They have been used from the sixth to fourteenth chapters and thereby light has been thrown on the nature and inter-relation of different states.

The sixth chapter, thus, deals with the *Dhammas* that are associated with and dissociated from the aggregates, bases and elements. It also takes into consideration such *Dhammas* which are both associated and dissociated. It is said that the *Dhammas* having the common characteristics are associated together. The arising together, ceasing to function together, having the common object and common base, are the four characteristics of association. Those, which do not possess them, are said to be dissociated. Thus the four mental aggregates, which have arisen together in one continuity, are mutually associated because they have in common the above four characteristics. The association of *Rūpa-Khandha* with *Rūpa* or *Nibbāna* is not possible. *Nibbāna* is also not associated with *Rūpa*. Similarly *Rūpa* and *Nibbāna* are not associated with mental aggregates. The simple reason for this is the non-possession of the above four common characteristics.

U Narada, while making an exposition of association and dissociation has described dissociation under the following four heads—[1]

(a) "Always Dissociated—(1) Materiality and four mental aggregates and (2) *Nibbāna* and the four mental aggregates are always dissociated.

(b) Sometimes Dissociated—with regard to the four mental aggregates, if feeling and other three, perception and the other three, mental formation and the other three, consciousness and the other three, comply with the four characteristics of association, they are associated. Otherwise they are dissociated.

(c) Neither Associated nor Dissociated—(1) Materiality and *Nibbāna*, (2) Materiality and materiality, (3) feeling and feeling (4) perception and perception, (5) mental formation and mental formation, (6) consciousness and consciousness, (7) contact and contact, (8) volition and volition etc. These pairs never comply with the four characteristic of association. So they are neither associated nor dissociated.

(d) Four kinds of Dissociation :—

(1) Dissociation by planes—This is difference between the sensuous, fine material, immaterial and supramundane planes.

(2) Dissociation by class—This is difference between wholesome, unwholesome, resultant, inoperative, root-conditioned and non-root-conditioned classes of consciousness. The wholesome and unwholesome consciousness differ in class and therefore, they are said to be dissociated by classes.

(3) Dissociation by times—This is the difference between the past, future and present. Although the wholesome consciousness of the past is the same as that of the future and the present, they differ in time and therefore, they are said to be dissociated by times.

(4) Dissociation by continuity (Santāna)—This is difference between that which arises in one self and another or internally and externally. Although the wholesome consciousness which arises in oneself, is the same as that in another, they differ in continuity and therefore, they, are said to be dissociated by continuity."

---

1. Discourse on Elements pp. 95-97. See also Mūla-Tīkā.

Like other chapters, the application of this method is not possible in respect of all the *Mātikās*. It is applicable to two hundred and fifty *Mātikās* only. Out of them, ninetytwo belong to *Abbhantara-Mātikā* and hundred fiftyeight to *Bāhira-Mātikā*. This can be seen in the following table which names such *Mātikās* to which it is not applicable. It is applicable to the rest.

Names of Mātikā	Nos.	Abbhantara-Mātikā	Bāhira-Mātikā
1. Āyatana	1	1	
2. Dhātu	1	1	
3. Sacca	1	1	
4. Jīvitindriya	1	1	
5. Saḷāyatana	1	1	
6. Nāma-Rūpa	1	1	
7. Bhava	4	4	
8. Jāti	1	1	
9. Jarā	1	1	
10. Maraṇa	1	1	
11. Tika-Mātikā	19	×	19
12. Gocchaka	50	×	50
13. Cuḷantara-Duka	8	×	8
14. Mahanatara-Duka	15	×	15
15. Piṭṭhi-Duka	18	×	18
	123	13	110

The questions in this chapter have been raised and answered under several heads, like—*Pañcakkhandha, Dvādasāyatanāni, Aṭṭhārasa-Dhātuyo* etc. In order to show their nature, the first question of this chapter, raised under the heading *Pañcakkhandha*, is given below :—

1. (a) With how many aggregates, bases and elements, is *Rūpakkhandha* associated ?

It is associated with none.

(b) With how many it is not associated ?

It is not associated with four aggregates, one base and seven elements. It is not associated partially with one base and one element.

7. सम्पयुत्तेन विप्पयुत्तं

(Associated and Dissociated)

This chapter deals with the dissociation of those *Dhammas* which are dissociated from those which are associated with the state of enquiry. It tries to determine that those *Dhammas* which are associated with the state of enquiry and those which are dissociated from them, are dissociated from how many aggregates, bases and elements. Thus, two types of *Dhammas* are considered here—(1) those that are associated with the state of enquiry and (2) those that are dissociated from those associated *Dhammas*. This method is not applicable to the material aggregate because there is no *Dhamma* which is associated with it. Only such psychic factors from the subject matter of this chapter which are either associated with seven *Viññāṇa-Dhātus* or with both the *Mano-Dhātu* and *Mano-Viññāṇa-Dhātu*. The *Dhammas* which are pure consciousness aggregate are also considered here. In this way it is applicable to thirtyseven states only, out of which twentyfour belong to *Abbhantara-Mātikā* and thirteen to *Bāhira-Mātikā*. It may be seen in the following table :—

Names of Mātikā	Nos.	Abbhantara-Mātikā	Bāhira-Mātikā
1. Khandha	4	4	×
2. Āyatana	1	1	×
3. Dhātu	7	7	×
4. Indriya	2	2	×
5. Paṭiccasamuppāda	3	3	×
6. Adhimokkha, Phassa etc.	7	7	×
7. Tika-Mātikā	3	×	3
8. Mahantara-Duka	7	×	7
9. Savitakka	1	×	1
10. Savicāra	1	×	1
11. Upekkhā	1	×	1
	37	24	13

To show the application of the method, the first question of this chapter is explained.

1. From how many aggregates, bases and elements are those *Dhammas* dissociated, that are dissociated from those *Dhammas* which are associated with feeling aggregate ?

They are dissociated from four aggregates, one base and seven elements, and partially from one base and seven elements.

It should be noticed here that the *Dhammas* which are associated with feeling aggregate are the remaining fortynine psychic factors. They are dissociated from material aggregate. The material aggregate is again dissociated from four mental aggregates, one base, and seven elements. Since *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* contain both the mental and material *Dhammas*, they are partially dissociated from them.

In this way the questions and answers of this chapter should be understood.

8. विप्पयुत्तेन सम्पयुत्तं

(Dissociated and Associated)

This chapter deals with the association of those *Dhammas*, that are dissociated from the state of enquiry. The analysis proceeds to ascertain that those *Dhammas* which are dissociated from the *given Dhamma* (state of enquiry), are associated with how many aggregates, bases and elements. Thus two types of *Dhammas* are considered here—(1) those that are dissociated from the state of enquiry and (2) those that are associated with the dissociated *Dhammas*.

This method, under such limitation, includes those *Dhammas* which are entirely material, *Nibbāna*, mental aggregates or those that comprise both materiality and mentality but are dissociated. It is applicable to three hundred and twentyfour Mātikās, out of which ninetyseven belong to *Abbhantara-Mātikā* and two hundred twentyseven to *Bāhira-Mātikā*. The following table enumerates those states to which it is not applicable.

Names of Mātikā	Nos.	Abbhantara Mātikā	Bāhira-Mātikā
1. Āyatana	1	1	×
2. Dhātu	1	1	×
3. Jīvitindriya	1	1	×
4. Nāma-Rūpa	1	1	×
5; Salāyatana	1	1	×
6. Jāti	1	1	×
7. Jarā	1	1	×
8. Maraṇa	1	1	×

9.	Tika-Mātikā	2	×	2
10.	Cūḷantara-Duka	7	×	7
11.	Gocchaka	10	×	10
12.	Mahantara-Duka	14	×	14
13.	Piṭṭhi-Duka	6	×	6
		47	8	39

In order to highlight the technique adopted here, the first question is illustrated as under :—

1, With how many aggregates, bases and elements are those *Dhammas* associated, that are associated with those *Dhammas* which are dissociated from material aggregate.

(It is associated) with none,

The *intended Dhammas* here are they which are dissociated from the material aggregate. They are naturally the four mental aggregate. It is further to be determined that they are associated with how many aggregates, bases and elements. On internal analysis, it appears that they are associated with none. Therefore, the answer of this question has been given as '*Natthi*'. This is not the case with this question only, but all the questions of this chapter have got the same negative answer. There are reasons for that which may be understood from the following :—

1. Matter aggregate is dissociated from the four mental aggregates. But the four mental aggregates are not associated with any aggregate, base, or element. Due to their such non-association, the answer is negative,

2. Feeling aggregate is dissociated from material aggregate and *Nibbāna*. The material aggregate and *Nibbāna* are not associated with any state. Hence, the answer is negative.

Thus, when the *intended Dhammas*, dissociated from the state of enquiry (*given Dhamma*) do not find any state to be associated with, the answer, in each case, is negative in the form 'with none'.

9. सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तं

(Associated and Associated)

This chapter takes for consideration two cases of associated *Dhammas* and further association of the second one in terms of aggregates,

bases and elements. It endeavours to assess that the *intended Dhammas* that are associated with the state of enquiry (*Mātikā*) and with that those which are associated, are associated with how many aggregates, bases and elements. The limitation as set forth in this method, excludes the material aggregates and also the *Dhammas* mixed with that. Only such *Dhammas* are the subject matter of this chapter which form the part of mental aggregates and are unmixed with materiality[1]. In clear terms, only those *Dhammas* are considered here which comply with the four characteristics of association. In this way, it is applicable to one hundred and twenty states only. Of these, fiftysix belong to *Abbhantara-Mātikā*. It may be seen in the following table :—

	Names of Mātikā	Nos.	Abhantara-Mātikā	Bāhira-Mātikā
1.	Khandha	4	4	×
2.	Āyatana	1	1	×
3.	Dhātu	7	7	×
4.	Sacca	2	2	×
5.	Indriya	14	14	×
6.	Paṭṭiccasamuppāda	12	12	×
7.	Abbhantara-Mātika (remaing)	16	16	×
8.	Tika-Mātikā	8	×	8
9.	Gocchaka	43	×	43
10.	Mahantara-Duka	7	×	7
11.	Piṭṭhi-Duka	6	×	6
		120	56	44

The following is the example of the first question which will speak about the method of this chapter :—

1. With how many aggregates, bases and elements are *those Dhammas* associated, that are associated with *those Dhammas* which are associated with feeling aggregate ?

They are associated with three aggregates, one base and seven elements and partially with one base and one element.

---

१. यानि पन पदानि रूपेन असम्मिस्सं अरूपेकदेसं दीपेन्ति, तानि इध गहितानि ।
प०प०अ० पृ. २७ ।

The first *intended Dhammas* are they which are associated with feeling aggregate. They are the eightynine types of consciousness and fiftyone types of psychic factors. The second *intended Dhammas* be ascertained on the basis of their association with the first ones. In this way, it comes that it is the feeling aggregate itself which is associated with them. Thirdly, the association of the second *intended Dhammas* with reference to aggregates, bases and elements are to be ascertained. The scrutiny into their nature transpires that it is associated with three mental aggregates, one base (*Manāyatana*) and seven *Viññāṇa-Dhātus*. The *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* are of mixed character and therefore, it is partially associated with them.

10. विप्पयुत्तेन विप्पयुत्तं

(Dissociated and Dissociated)

Unlike the ninth chapter, the tenth chapter deals with two classes of dissociation. They are the (1) dissociation of the first *intended Dhammas* from the state of enquiry and (2) the dissociation of the second *intended Dhammas* from the first one and their further dissociation from others. It is examined here that the *Dhammas* which are dissociated from the state of enquiry and from that those which are dissociated again, are dissociated from how many aggregates, bases and elements. This method is applicable to two hundred and fifty states. Of them, ninetytwo belong to *Abbhantara-Mātikā* and one hundred and fiftyeight to *Bāhira-Mātikā.* The table of enumeration of these states, together with other details may be understood as given in the sixth chapter.

The first question of this chapter is illustrated here to bring clarity in understanding the catechism under this method :—

1. From how many aggregate, bases and elements are those *Dhammas* dissociated that are dissociated from those *Dhammas* which are dissociated from the material aggregate ?

They are dissociated from four aggregates, one base and seven elements and partially from one base and one element..

Here first *intended Dhammas* are they which are dissociated from material aggregate. They are, therefore, the four mental aggregates. Again those *Dhammas* which are dissociated from them are the material aggregate and *Nibbāna*. Hence, they are the second *intended Dhammas.*

It is further determined that they (*Rūpa* and *Nibbāna*) are dissociated from how many aggregates, bases and elements. On analysis, it appears that they are dissociated from four mental aggregates one base (mental base) and seven *Viññāṇa-Dhātus.* Since *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* are partially mental and partially material, they are partially dissociated from them.

11. सङ्गहितेन सम्पयुत्तं विप्पयुत्तं

(Associated with, and Dissociated from the Included)

This chapter presents a combined form of catechism based on the methods adopted in chapter IV and VI. It tries to understand the association and dissociation of *those Dhammas* which, together with state of enquiry, are included in the same aggregate, same base and same element. This method is applicable to sixtynine states only, out of which thirtynine belong to *Abbhantara-Mātikā* and thirty to *Bāhira-Mātikā.* The other details are the same as found in chapters four and six.

In order to show the application of this method in different questions, the first question of this chapter is explained below :—

1. (a) With how many aggregates, bases and elements are those *Dhammas* associated that are included in the same aggregate same base and same element with *Samudaya-Sacca* ?

They are associated with three aggregates, one base and seven elements.

(b) From how many they are dissociated ?

They are dissociated from one aggregate, ten bases and ten elements and partially from one base and one element.

According to the first condition, the *intended Dhammas* must be included in the same aggregate, same base and same element with *Samudaya-sacca.* The *Samudaya-Sacca* is the name of *Lobha,* a psychic factor, which is included in remaining fortynine psychic factors in the *Saṅkhāra-khandha, Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu.* Therefore, the forty-nine psychic factors are the *intended Dhammas.* Because of their possession of four characteristics of association, they are associated with remaining three mental aggregates, one base (*Manāyatana*) and seven *Viññāṇa-Dhātus.* They are partially associated with *Dhammā-*

yatana and *Dhamma-Dhātu* i. e. one base and one element. They are dissociated from the material aggregate, ten material bases and ten material elements. Since *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* are partially mental and partially material, they are partially dissociated from them.

12. सम्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं

(Included and Un-included in the Associated)

This chapter exhibits a combined application of methods adopted in chapters IX and I. It shows the inclusion and non-inclusion of *those Dhammas* (*intended Dhammas*) in terms of aggregates, bases and element, which are associated with the state of enquiry. It is applicable to one hundred twenty states only. Of these, fiftysix belong to *Abbhantara-Mātikā* and sixtyfour to *Bāhira-Mātikā*. Their emumeration may be seen in the table given in chapter IX.

The application of this method can be seen in the following questions :—

1. (a) In how many aggregates, bases and elements are *those Dhammas* included that are associated with feeling aggregate ?

They are included in three aggregates, two bases and eight elements.

(b) In how many they are not included.

They are not included in two aggregates, ten bases and ten elements.

In fulfilment of the first condition, it can be said that the feeling aggregate is associated with eightynine types of consciousness and fiftyone types of psychic factors. Hence they are the *intended Dhammas*. These eightynine types of consciousness and fiftyone types of psychic factors, excluding feeling, are included in three aggregates (perception, mental formation and consciousness aggregates), two bases (*Manāyatana* and *Dhammāyatana*) and eight elements (*Satta-Viññāṇa-Dhātus* and *Dhamma-Dhātu*). They are not included in two aggregates (material aggregate and feeling aggregate), ten material bases and ten material elements. In this way the other questions be analysed and the correct answers be ascertained.

13. असङ्गहितेन सम्पयुत्तं विप्पयुत्तं

(Associated with and Dissociated from the Un-included)

The catechism of this chapter is based on the principles initiated in chapter V and VI. It tries to affirm the association and dissociation of *those Dhammas* which, together with the state of enquiry, are not included in the same aggregate, same base and same element. According to mnemonic of the text, this method is applicable to twentytwo states only. The tradition shows the possibility of application of more states and adds one hundred and eight states to it. Thus, it is said to be applicable to one hundred and thirty states, of which sixteen belong to *Abbhantara-Mātikā* and one hundred fourteen to *Bāhira-Mātikā.* The following combined table will show their details :—

Name of Mātikā (a) Text	Nos.	(b) Tradition	Nos.	Total Nos.	Abbhantara Mātikā	Bāhira-Mātikā
1. Khandha (Rūpa)	1	...		1	1	×
2. Āyatana	1	...		1	1	×
3. Dhātu	1	...		1	1	×
4. Indriya	3	...		3	1	×
5. Paṭiccasamuppāda	6	...		6	3	×
6. Duka-Mātikā	10			10	6	×
	22					
7.		Paṭiccasamuppāda (Arūpabhava, Nevasññīnāsaññībhava and catuvokāranbhava)	3	3	3	×
8.		Tika-Mātikā	41	41	×	41
9.		Goccaka	42	42		42
10.		Cuḷantara-Duka	2	2		2
11.		Mahantara-Duka	1	1		1
12.		Piṭṭhi-Duka	18	18		18
13.		Iddhipāda	1	1		
			108	130	16	114

This chapter contains eight sets of questions and answers. In order to show their nature, the first question of this chapter is illustrated below :—

1. (a) With how many aggregates, bases and elements are *those Dhammas* associated that are not included in the same aggregate, same base and same element.

They are associated with three aggregates, one base and one element.

(b) From how many they are dissociated ?

They are dissociated from one aggregate, ten bases and ten elements and partially from one base and one element.

The *intended Dhammas*, according to the first condition, must not be included with material aggregate in the same aggregate, same base and same element. They are the eightynine types of consciousness which form the consciousness aggregate.

These eightynine types of consciousness are associated with remaining three mental aggregates (feeling aggregate, perception aggregate and mental formation aggregate), and partially with one base (*Dhammayantana*) and one element (*Dhamma-Dhātu*).

They are dissociated from one material aggregate, ten material bases and ten material elements. They are also partially dissociated from *Dhammāyatana* and *Dhamma-Dhātu* because of their mixed character.

14. विप्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं

(Included and Un-included in the Dissociated)

Like the previous three chapters, the fourteenth chapter also presents a combined exposition of the categories based on the methods applied in chapters VIII and I. It determines the inclusion and non-inclusion of those *intended Dhammas* which are dissociated from the state of enquiry. This method is applicable to three hundred and twentyfour *Mātikās*, of which ninetyseven belong to *Abbhantara-Mātikā* and two hundred seventyseven to *Bāhira-Mātikā*. Their enumeration and other details are the same as given in chapter eight.

There are altogether sixtythree sets of questions and answers in this chapter. The first question of this chapter is explained below to acquaint with the method followed herein.

1. (a) In how many aggregates, bases and elements are *those Dhammas* included that are dissociated from material aggregate ?

They are included in four aggregates, two bases, and eight elements.

(b) In how many they are not included ?

They are not included in one aggregate, ten bases and ten elements.

In this question the state of enquiry (the given *Mātikā*) is the material aggregate. The *intended Dhammas*, according to the condition, must be dissociated from it. They are, thus, the four mental aggregates—which are dissociated from it because of the absence of the characteristics of association. Then it is to determine that these four mental aggregates are included in how many aggregates, bases and elements. On investigation into their nature, it is revealed, that they are included in four mental aggregates, two bases (*Manāyatana* and *Dhammāyatana*) and eight elements (one *Dhamma-Dhātu* and seven *Viññāṇa-Dhātus*). And they are not included in one material aggregate, ten material bases and ten material elements.

PUGGALA-PAÑÑATTI

The *Puggala-Paññatti* is the fourth book of the *Abhidhamma-Piṭaka.* It is entirely devoted to giving description of the human individuals from several standpoints. The book is introduced with the establishment of six *Mātikās* enumerating six kinds of descriptions, such as the description of Aggregates, of Bases, of Elements, of Truths, of Faculties and the Individuals. The first five *Mātikās* have simply been introduced here. The last one alone has been thoroughly explained and illustrated in this text. The book contains ten chapters in which there are one hundred and fortysix groupings of individuals. All told, three hundred and ninety types of individuals have been described.

It is a book of mixed character. It contains the characteristics of both the *Abhidhamma* and *Sutta-Piṭaka.* It has the six *Mātikās* in the beginning of the text which is one of the characteristics of the *Abhidhamma-Piṭaka.* But it is closely allied to the *Sutta-Piṭaka* so far as form and contents are concerned. The language used here is conventional and the style is very akin to the *Sutta-Piṭaka.* It has followed the method of the *Aṅguttara-Nikāya* in grouping the classifications of individuals in an ascending numcrical order from one to ten. There are passages in this text which read exactly like *Suttas*

in one of the *Nikāya*[1]. 'Most of its contents have literal parallels in the *Aṅguttara-Nikāya*[2] and the *Saṅgīti-Sutta* of the *Dīgha-Nikāya*[3]'.

Rev. Ñanātiloka, in his introduction to this text has remarked that "this smallest of seven *Abhidhamma* books appears to be somewhat out of place in the *Abhidhamma-Piṭaka* as shown even by its title 'Description of Individuals'. For it is one of the main characteristics of *Abhidhamma* that it does not employ conventional cencepts like 'Individual' (*Puggala*) etc., but deals only with ultimates or realities in the highest sense (*paramattha-dhamma*) i. e. the mental and material phenomena, and their classifications into Groups, Bases, Elements etc. This treatise, however, in accordance with its subject matter, is written in the conventional language as used in the *Sutta-Piṭaka*."[4] It is true that the style and language of this text are more akin to those of the *Sutta-Piṭaka*, still there is the ground of justification for its inclusion in the *Abhidhamma-Piṭaka.* The Buddha was a practical thinker and he did not like his followers to be bewildered in the speculative dogmas. He also never liked his doctrines to remain un-understood by his followers and for this, he took the help of similese and parables in his discourses. Therefore, while preaching the *Dhamma-saṅganī*, *Vibhaṅga* and *Dhātukathā*, he might have sensed the atmosphere of absolute technicality and as a repose to that perhaps introduced the *Puggala-Paññatti*, a text in normal lucid style. Or it may be regarded as an illustration of the ethical principles adumberated in the previous texts.

WHY THE DESCRIPTION OF INDIVIDUALS ALONE ?

The text begins with the statement that there are six types of descriptions such as *Khandha-Paññatti Āyatana-Paññatti* etc. and gives a simple introduction to each of them. Then it entirely leaves the first five and devotes itself to describing the Individuals alone. This gives occasion to an introgation and hence a clarification is needed. This issue has been examined in the commentary. It is said that it is true that there is no detailed treatment of these five descriptions in the main body of the book. But this has been done to avoid repetition in the text. The Buddha has thoroughly discussed them in the Vibhaṅga. The description of individuals has not been given there in

1. Puggala-Paññatti pp. 86-91. D. N I. pp. 55-74.
2. A. N. I., 22-27.
3. D. N. 3, 166-209
4. Guide through Abhidhamma-Piṭaka, p. 57

full detail and for this reason, it has been treated here thoroughly.[1] The *Mūla-Tīkā* also endorses this view and maintains that the first five *Dhammas* belong to the group of Abhidhammic reals which have got their metaphysical characteristics. Because of their such nature they have been treated in the respective chapters of the *Vibhaṅga.* But the last one has got only conventional existence, and hence it has been treated separately in this text.

MEANING OF THE PUGGALA-PAÑÑATTI

The term *Puggala* has not been used here in metaphysical sense. It means here an individual, a person as opposed to a group or multitude. It is generally understood by it the soul or some permanent principle in later Abhidhammic works. The *Milinda-Pañha*[2] clearly mentions that there is no '*Puggala*' at all in the real sense. It is only a convention, a mere name that one gives for serving some practical purpose. The *Kathāvatthu* makes a mention of a certain class of people known as *Puggalavādins*, who believe in the existence of *Puggala*, neither identical nor different from the five aggregates. There is a logical discussion on this problem in the first chapter of above book.[3] However, the *Puggala* of the *Puggala-Paññatti* is only a *Sammutisacca* (apparent truth) as opposed to *Paramatthasacca* (real truth). It indicates the person or individual of the common life.

The term *Paññatti* means notion or description. The commentary has used several attributes to explain this term. They are the—*paññāpanā, dassanā, pakāsanā,* etc.[4] which mean preaching, pointing out, explaining etc. According to this tradition of the *Puggala-Paññatti*, it means preaching, pointing out, showing, expositions, establishing or

---

1. सम्मासम्बुद्धेन हि तिले विसारयमानेन विय, वाके हीरयमानेन विय च, हेट्ठा विभङ्गप्पकरणे इमासं पञ्चन्नं पञ्ञत्तीनं वत्थुभूता खन्धादयो निप्पदेसेन कथिता ति तेन इध एकदेसेन कथेसि। छट्ठा पुग्गलपञ्ञत्ति हेट्ठा अकथिता व, इधापि उद्देसवारे एकदेसेनेव कथिता, तस्मा वित्थारतो कथेतुकामतो··· एकेकतो पट्ठाय यावदसका मातिकं ठपेसि। प० प० अ० पृ० ४२।

   धम्मसङ्गहादीसु विभत्ता सभावपञ्ञत्ति सब्बा पि सङ्गहिता होति। पुग्गलपञ्ञत्ति पन असभावपञ्ञत्ति। ताय च समयाविमुत्तादि······सब्बा असभावपञ्ञत्ती सङ्गहिता होति। मूलटीका पृ० १४६

2. M.P. P. 27.
3. K. V. I pp. 1-71.
4. पञ्ञापना दस्सना पकासना पञ्ञत्ति नाम। प० प० अ० पृ० ५४।

deposition of persons[1], The commentary has also given a list of varieties of such *Paññattis* and explained them in proper places.[2] In short, it may mean the description or designation of persons from ethical and other standpoints.

THE TEN CHAPTERS OF THE BOOK

This book contains ten chapters. Each chapter deals with a number of persons from different angles. The treatment and classification of individuals have been made in an ascending numerical order. The first deals with one type of persons i.e. single individuals, the second with pairs, the third with groups of three and so forth. This makes ten fold classifications of persons. It takes into consideration their ethical behaviour, mental attitude—like latent factors, belief, and other defiling and purifying factors connected with the worldly and spiritual life. In this way, it appears more a book of psychology than of philosophy. The detailed study of it will throw sufficient light on various traits of different types of personalities of practical world. The following table will give exact figure of the individuals treated here in each chapter of this book.

Chapters	Groups of individuals	Nos. of persons in each group	Total number of persons
1.	54	1	54
2.	26	2	52
3.	17	3	51
4.	29	4	116
5.	14	5	70
6.	1	6	6
7.	2	7	14
8.	1	8	8
9.	1	9	9
10.	1	10	10
	147		390

1. पुग्गलानं पुग्गला ति पञ्ञापना दस्सना पकासना ठपना निक्खिपना पुग्गलपञ्ञात्ति नाम। प० प० अ० पृ० ३४।

2. छ पञ्ञत्तियो—विज्जमानपञ्ञत्ति, अविज्जमानपञ्ञत्ति, विज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ति, अविज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ति, विज्जमानेन विज्जमानपञ्ञत्ति, अविज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ति। पृ० ३८।

छ पञ्ञत्तियो—उपादापञ्ञत्ति, उपनिधापञ्ञत्ति, समोधानपञ्ञत्ति, उपनिक्खित्तपञ्ञत्ति, तज्जापञ्ञत्ति, सन्ततिपञ्ञत्ती ति। पृ० ३९।

छ पञ्ञत्तियो—किच्चपञ्ञत्ति, सण्ठानपञ्ञत्ति, लिङ्गपञ्ञत्ति, भूमिपञ्ञत्ति, पच्चत्तपञ्ञत्ति, असङ्खतपञ्ञत्ती ति। पृ० ४०।

1. EKAKA-PUGGALA-NIDDESA

This chapter deals with fiftyfour types of single individuals, as Sekha, Arhanta, Pacceka-Buddha, Sammā-Sambuddha, Saddhānusārī, Dhammānusārī, etc. The following example will speak about the method adopted in the text and the commentary.

1. 9. Which person is a worlding (*Puthujjana*) ?

"One who has not yet abandoned the three fetters and also is not yet on the way of abandoning them, is a person called worldling".

Commenting upon this passage, the *Aṭṭhakathā* says that the three fetters are self-illusion, scepticism and trust in rites and rituals. These are destroyed in the moment of fruit (*Phala Khaṇe*), In the moment of path (*magga-khaṇe*), one endeavours for their destruction. One who neither exerts during the moment of path nor destroys them during the moment of fruit, is a worlding.[1]

2. DUKA-PUGGALA-NIDDESA.

This chapter deals with twentysix pairs of individuals. It takes into account two qualities of the persons concerned—as

2.9. What sort of person is shameless ?
What then is shamelessness ?

That which is not being ashamed of where one should be and also not being ashamed of in indulging in sinful and immoral activities—it is called shamelessness. The person who is possessed of this shamelessness, is said to be a shameless person.

2.10. What sort of person is impudent ? What then is impudence ?

Not repenting where one ought to and also not repenting in indulging in sinful and immoral activities—is called impudence. A person possessed of it, is called impudent.

The commentary does not add anything more to it.

3. TIKA-PUGGALA-NIDDESA

In this chapter, a group of three persons, has been considered at one time. It contains seventeen such groups and throws light on

---

1. तीणि संयोज़नानीति दिट्ठिसंयोजनं सीलब्बतपरामाससंयोजनं, विचिकिच्छा-संयोजनञ्च। एतानि फलखणे पहीनानि नाम होन्ति। मग्गखणस्मि हि तेसं पहानाय पटिपन्नो नाम होति। पु० प० अ० पृ० ४६०।

the nature and behaviour of fiftyone types of individuals. The following examples will show the method adopted herein.

3.20. "Which individual is not free from the sensual and mundane attachement ?

Stream-winner (*Sotāpanna*) and Once-returner (*Sakadāgamī*)—are the individuals who are not free from the sensual and mundane attachment".

The commentary adds here that like the above two types of persons, the *Puthujjana* (worldling) is not free from five types of sensual pleasures and three types of existences. In this context, only *Ariyas* have been considered, not the *Puthujjanas*[1].

3.21. "Which individual is free from the sensual attachment but not from the mundane attachment ?

Never-returner (*Anāgamī*)—This individual is free from the sensual attachment but not free from the mundane attachment".

The meaning of the term '*Kāmesu Vītarāgo*' is to become free from five types of sensual pleasures. *Bhava* means here *Rūpabhava* and *Arūpabhava* only.

3.22. "Which individual is free from both the sensual and the mundane attachment ?

Arahanta—is such individual who is free from both the sensual and the mundane attachment".

4. CATUKKA-PUGGALA-NIDDESA

This chapter makes the study of individuals by putting them in a group of four. There are altogether twentynine such groups in which one hundred and sixteen types of persons have been treated. The following is the example of one such group—

4.26. "What are the four types of individuals that may be compared to the cloud ?

(a) "How is an individual like the cloud that thunders but does not rain ?

"One who speaks much but does not act accordingly, is an individual like the cloud that thunders but does not rain".

---

1. इधापि भगवता दब्बजातिका अरिया व गहिता, पुथुज्जना अदब्बताय न गहिता ति वेदितब्बा। प० प० अ० पु० ८१।

The commentary adds here that only thundering of the cloud and not raining is dangerous. The farmers marking the cloud thundering, think that there shall be good rain and thinking so, they take seeds from the granary, and sow them in fields. In absense of rain, the seeds are destroyed. As a result of that there is famine in the country.

(b) "How is an individual like the cloud that rains but does not thunder ?

"One who acts but does not speak—thus an individual is like the cloud that rains but does not thunder".

On this the commentary adds that raining without thundering is also dangerous. Not hearing the roaring of clouds, people presume to have no rain that year. Thinking so, they cultivate only those peices of land which are low. After sometime, when it rains, the low lands turn into ocean and there is no crop at all. This also results into bringing famine in the country.

(c) "How is an individual like the cloud that thunders and rains as well ?

"One who speaks, and also acts accordingly—is an individual like the cloud that thunders and rains as well."

The commentary says that this type of thundering and raining is good. It brings good crop and happiness to the farmers.[1]

(d) "How is an individual like the cloud that neither thunders nor rains ?

"One who neither speaks nor acts—is an individual like the cloud that neither thunders nor rains."

This has also been endorsed by the commentary that neither thundering nor raining is totally bad—नो गज्जित्वा नो वस्सनभावो एकन्तपापको ।

5. PAÑCAKA-PUGGALA-NIDDESA.

This chapter deals with seventy types of individuals. It puts them into fourteen groups, each of five types of persons and throws light on their nature and behaviour in a catechetical form.

5. 6. "How does a person, who has given, despise ?

"Here is a certain person to whom a person gives garment, food, alms-bowl etc.. To the latter it occurs thus—'I give this person and

---

1. गज्जित्वा वस्सनभावो पन भद्दको । तथा हि सुभिक्खं होति । प० प० अ० पृ० ६४ ।

therefore, he gets. Giving these to him, he despises ; thus a person giving, despises."

The sense of despising lies in his thinking that he gets them because of him and not due to his own good deeds.[1]

5. 7. "How does a person despise by living together ?

"Here is a certain person who dwells with a person for two or three years. By living together with him, he despises him ; thus a person despises by living together."

It means that he pays respect to him in the beginning and later on does not do so—पुब्बे तं पुग्गलं गरुं कत्वा पच्छा कालं गच्छन्ते गच्छन्ते चित्तीकारं न करोति, आसना न वुट्ठाति, उपट्ठानं पि न गच्छति । (प० प० अ० पु० १२१) ।

5. 8. "How is a person a gape-mouth ?

"Here a certain person, while the praise or dispraise of a person is being uttered, becomes quickly infatuated about him ; thus is a person a gape-mouth."[2]

It means he takes strongly the first statement and does not like to hear others commentary makes a mention that—पठमवचनस्मि येव ठपितमुखो ति अत्थो । आधातब्बमुखो, यं यं सुणाति, तस्थ तत्थ ठपितमुखो ति अत्थो । (प० प० अ० पु० १२१)

5. 9. "How is a person of short disposition ?

"Here is a certain man who has respect, devotion or love etc. for a certain period only." They appear and disappear very soon. Such persons have no permanent dispositions—इत्तरसद्धो ति परित्तसद्धो अपरिपुण्णसद्धो । हलिद्दिरागो विय थुसरासिम्हि कोट्ठितखाणुको विय, अस्सपिट्ठियं ठपितकुम्भण्डं विय च अनिबन्धट्ठानो मुहुत्तेन पसीदति, मुहुत्तेन कुप्पति । (प० ०० अ० पु० १२१)

5. 10. "How does a man become dull and stupid ?

"Here is a certain man who does not know blameworthy or blameless qualities, does not know dark or bright qualities—thus a person becomes dull and stupid.

He is dull because of his colossal ignorance—अञ्ञाणभावेन मन्दो अविसदताय मोमूहो, महामूळ्हो ति अत्थो ।

6. CHAKKA-PUGGALA-NIDDESA.

This chapter contains only one group of six persons. They are the Perfectly Enlightened One (*Sammā-Sambuddha*), Silent Buddha

---

1. अयं अत्तनो धम्मताय चीवरादीनि न लभति, अम्हे निस्साय लभती ति । प० प० अ० पु० १२० ।

2. See Abhidhamma Philosophy. vd. II, by Bhikkhu J. Kashyap, on these chapters.

(*Pacceka-Buddha*), Great disciple (*Mahāsāvaka*), Emancipated being (*Arahanta*), Never-returner (*Anāgāmī*) and stream-winner (*Sotāpanna*).

7. SATTAKA-PUGGALA-NIDDESA

This chapter deals with the fourteen types of individuals. They have been classified into two groups of seven persons. The following are the persons of the first group—

7. 1. सकिं निमुग्गो :—It is one who is plunged into immoral *Dhammas*. According to the commentary, the persons believing in *Natthikavāda*, *Ahetukavāda*, *Akiriyāvāda* are classified as *Sakiṁ nimugga* persons. There is no hope of their getting rid of the grip of repeated existence. They are *Makkhaligosāla* etc.

7. 2. उमुज्जित्वा निमुज्जति :—It means rising out of water and sinks down again. It represents such type of persons who due to some efforts, are put to right path and are also associated with moral states for sometime. Their this state does not continue long and in due course they again become impious. According to the commentary, *Devadatta* may be the best example of such person.

7. 3. उम्मुज्जित्वा ठितो होति :—It is the indicative of such a type of persons who are in association of moral states but not in a position to develop them. Their moral *Dhammas* neither decrease nor increase but remain in one and the same state as they are cultivated. It is for this reason, such person is called "Emerged one but standing".

7. 4. उम्मुज्जित्वा विपस्सत्ति :—It means one who has risen up and is observing. This refers to such type of persons who are in association of the moral *Dhammas* and also engaged in observing the higher state. The stream-winner is meant by it. He, getting up, observes the destination i. e. *Nibbāna* :—सोतापन्नो पुग्गलो उट्ठहित्वा गमनमग्गं गन्तब्बं दिसं वा ओलोकेति नाम । प०प०अ०पु० १२६ ।

7. 5. उम्मुज्जित्वा पतरत्ति :—It literally means one who emerging out of sinful states, is now going forward or crossing the way for reaching destination. It refers to Once-returner type of persons. They are associated with the moral *Dhammas* like *Saddhā*, *Hiri*, *Otappa*, *Viriya* etc. and with their help they have become able to emerge from the level of *Puthujjana* and become *Sakadāgāmī*. They have uprooted the first three fetters and weakened the next two. Such persons have to come here in this world only once and thereafter they realise *Nibbāna*.

7. 6. उम्मुज्जित्पा पटिगाधप्पत्तो होति :—It means one who has emerged out and firmly footed. It refers to *Anāgamī*. He is well established

in the moral state like *Saddhā, Hiri, Ottappa* etc. and thereby become able to emerge out of worldling's level. He has destroyed the first five fetters and attained the state of 'never-returner'. He is firmly footed in the sense that he has no more to come to this world.

7. 7. उम्मुज्जित्वा तिण्णो होति :—It means emerging and crossing over the flood etc. It has been stated with reference to an *Arahanta*. He, being established in the moral *Dhammas*, has destroyed all the fetters. With the destruction of the *āsavas* (cankers), he realises *Nibbāna*. It is in this sense it is said that he has rose out of four floods and well established in the land of *Nibbāna*. In this context the commentary has given a fine simile of crossing river by seven merchants.

8. AṬṬHAKA-PUGGALA-NIDDESA.

This chapter is devoted in describing only one group of eight types of individuals. They are the *Sotāpanna, Sakadāgāmī, Anāgamī* and *Arahanta* in the stage of Path (*Magga*) and the same four persons in the stage of Fruit (*Phala*).

9. NAVAKA-PUGGALA-NIDDESA

It contains nine types of persons classified under one group. They are the perfectly enlightened one (*Sammā-Sambuddha*), silent Buddha (*Pacceka-Buddha*), those who are free both ways (*ubhatobhāgavimutta*), who is free through wisdom (*Paññāvimutta*), whose body is pure (*kāyasakkhi*), who have attained purity in thought (*Diṭṭhipatta*), who have won freedom by faith (*Saddhāvimutta*), who follow the *Dhamma* (*Dhammānusārī*), and who has become faithful (*Saddhānusārī*).

10. DASAKA-PUGGALA-NIDDESA

This chapter contains only one group of ten types of persons. For the sake of treatment, they have further been divided into two divisions—'*Idha niṭṭhā*' and '*Idha vihāya niṭṭhā*'. The term *niṭṭhā* means perfection, realisation of object etc. This is another name of attainment of Arahatahood and the *Anupādisesa Nibbāna*. Thus there are five types of persons who attain Arhatahood or realise *Nibbāna* living in this *Kāmāvacarabhumi*. They are the *Sattakkhattuparama, Kolaṃkola, Ekabījī, Sakadāgāmī* and the *Arahanta*. There are another five types of persons who do not realise the perfection of their spiritual life here in this *Kāmāvacarabhumi* but they do so in some other heavenly plane. According to the commentary they realise Arahatahood or *Nibbāna* in the *Suddhāvāsabhumi*. They are the *Antaraparinibbāyī, Upahaccaparinibbāyī, Asaṅkhāraparinibbāyī, Sasaṅkhāraparinibbāyī*, and *Uddhaṃsota-akaniṭṭhagāmī*.

MAHESH TIWARY
23-3-68

LIST OF ABBREVIATIONS

अ. सा.	(A. S.)	अट्ठसालिनी	बम्बई संस्करण
अं. नि.	(A. N.)	अङ्गुत्तरनिकाय	नालन्दा देवनागरी पालि संस्करण
क. व.	(K. V.)	कथावत्थु	,,
दी. नि.	(D. N.)	दीघनिकाय	,,
धा. क.	(D. K.)	धातुकथा	,,
प. टि.	(Paṭi)	पटिसम्भिदामग्ग	,,
प. प. अ.	—	पञ्चप्पकरण-अट्ठकथा	,,
म. व.	(M. V.)	महावग्ग	,,
म. नि.	(M. N.)	मज्झिमनिकाय	,,
मि. प.	(M. P.)	मिलिन्दपञ्ह	बम्बई संस्करण
मू. टी.	—	मूलटीका	नालन्दा देवनागरी पालि संस्करण
यम.	(Yama.)	यमकप्पकरण	,,
विभ.	(Vibha.)	विभङ्गप्पकरण	,,
सु. नि.	(Su. N.)	सुत्तनिपात	,,
सं. नि.	(S. N.)	संयुत्तनिकाय	,,

(*In the Foot-notes*)

म०—बर्मी संस्करण–(छट्ठसङ्गायन)

रो०—रोमन संस्करण (पालि टेक्स्ट सोसायटी)

सी०—सिंहली संस्करण (हेवावितरणे)

स्या०—स्यामी संस्करण (महामकुटराज विद्यालय)

(*In the margin*)

B.—Burmese Chaṭṭhasaṅgāyana Edition

R.—Roman Edition (P. T. S.)

पञ्चप्पकरण-अट्ठकथाय

सूची

१. धातुकथा-अट्ठकथा

वत्थुगाथा ३

१. मातिकावण्णना ३

१. नयमातिकावण्णना ३

२. अब्भन्तरमातिकावण्णना ३

३. नयमुखमातिकावण्णना ४

४. लक्खणमातिकावण्णना ४

५. बाहिरमातिकावण्णना ४

२. चुद्दसन्नं नयानं निद्देसवण्णना ७

१. सङ्गहासङ्गहपदवण्णना ७

(१) खन्धपदवण्णना ७

(२-३) आयतनादिपदवण्णना ८

(४) सच्चपदवण्णना ६

(५) इन्द्रियपदवण्णना ६

(६) पटिच्चसमुप्पादवण्णना ६

(७) तिकपदवण्णना ११

२. सङ्गहितेनअसङ्गहितपदवण्णना १२

३. असङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना १५

४. सङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना १८

५. असङ्गहितेनअसङ्गहितपदवण्णना १९

६. सम्पयोगविप्पयोगपदवण्णना २१

७. सम्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदवण्णना २५

८. विप्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना २६

९. सम्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना २७

१०. विप्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदवण्णना २८

११. सङ्गहितेनसम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना २९

१२. सम्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना ३०

१३. असङ्गहितेनसम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना ३१

१४. विप्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना ३२

निगमनगाथा ३३

पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथा

वत्थुगाथा ३७

१. मातिकावण्णना ३७

पञ्ञत्तिभेदा ३८

२. निद्देसवण्णना ४३

१. एककनिद्देसवण्णना ४३

(१) समयविमुत्तपुग्गलवण्णना ४३
(२) असमयविमुत्तपुग्गलवण्णना ४५
(३) कुप्पधम्मपुग्गलवण्णना ४५
(४) अकुप्पधम्मपुग्गलवण्णना ४७
(५-६) परिहानधम्मादिपुग्गलवण्णना ४७
(७) चेतनाभब्बपुग्गलवण्णना ४७
(८) अनुरक्खणाभब्बपुग्गलवण्णना ४८
(९) पुथुज्जनपुग्गलवण्णना ४९
(१०) गोत्रभूपुग्गलवण्णना ४९
(११-१२) भयूपरतपुग्गलादिवण्णना ४९
(१३-१४) भब्बागमनपुग्गलादिवण्णना ५०
(१५-१६) नियतपुग्गलादिवण्णना ५१
(१७-१८) पटिपन्नकादिपुग्गलवण्णना ५१
(१९) समसीसीपुग्गलवण्णना ५१
(२०) ठितकप्पीपुग्गलवण्णना ५२
(२१-२२) अरियादिपुग्गलवण्णना ५३
(२३-२५) सेक्खादिपुग्गलवण्णना ५३
(२६) तेविज्जपुग्गलवण्णना ५४
(२७) छळभिञ्ञपुग्गलवण्णना ५४
(२८) सम्मासम्बुद्धपुग्गलवण्णना ५४
(२९) पच्चेकबुद्धपुग्गलवण्णना ५५
(३०) उभतोभागविमुत्तपुग्गलवण्णना ५५
(३१) पञ्ञाविमुत्तपुग्गलवण्णना ५६
(३२) कायसक्खिपुग्गलवण्णना ५६
(३३) दिट्ठिप्पत्तपुग्गलवण्णना ५७
(३४) सद्धाविमुत्तपुग्गलवण्णना ५७
(३५) सद्धानुसारीपुग्गलवण्णना ५८
(३६) धम्मानुसारीपुग्गलवण्णना ५९
(३७) सत्तक्खत्तुपरमपुग्गलवण्णना ६०
(३८) कोलङ्कोलपुग्गलवण्णना ६१
(३९) एकबीजीपुग्गलवण्णना ६१
(४०) सकदागामिपुग्गलवण्णना ६२

(४१) अनागामिपुग्गलवण्णना ६३
(४२) अन्तरापरिनिब्बायिपुग्गलवण्णना ६३
(४३) उद्धच्चपरिनिब्बायिपुग्गलवण्णना ६४
(४४-४५) ससङ्खारपरिनिब्बायिपुग्गलादिवण्णना ६४
(४६) उद्धंसोतपुग्गलवण्णना ६५
(४७-४८) सोतापन्नादिपुग्गलवण्णना ६८
२. दुकनिद्देसवण्णना ६९
(१) कोधनादिपुग्गलवण्णना ६६
(२) अहिरिकादिपुग्गलवण्णना ६६
(३) अज्झत्तसंयोजनादिपुग्गलवण्णना ६६
(४) अक्कोधनपुग्गलवण्णना ६६
(५) दुल्लभपुग्गलवण्णना ७०
(६) दुत्तप्पयपुग्गलवण्णना ७०
(७) सुतप्पयपुग्गलवण्णना ७१
(८) आसववड्ढकपुग्गलादिवण्णना ७१
(६) हीनाधिमुत्तकादिपुग्गलवण्णना ७२
(१०) तित्तपुग्गलवण्णना ७२
३. तिकनिद्देसवण्णना ७३
(१) निरासपुग्गलवण्णना ७३
(२) आसंसपुग्गलवण्णना ७४
(३) विगतासपुग्गलवण्णना ७४
(४) गिलानूपमपुग्गलवण्णना ७५
(५) कायसक्खिपुग्गलादिवण्णना ७६
(६) गूथभाणिपुग्गलवण्णना ७६
(७) पुप्फभाणिपुग्गलवण्णना ७७
(८) मधुभाणिपुग्गलवण्णना ७७
(६) अरुकूपमचित्तपुग्गलवण्णना ७८
(१०) विज्जूपमचित्तपुग्गलवण्णना ७८
(११) वजिरूपमचित्तपुग्गलवण्णना ७६
(१२) अन्धपुग्गलवण्णना ७६
(१३) एकचक्खुपुग्गलवण्णना ७६
(१४) द्विचक्खुपुग्गलवण्णना ८०
(१५-१६) अवकुज्जपञ्ञादिपुग्गलवण्णना ८०
(१७) उच्छङ्गपञ्ञपुग्गलवण्णना ८१
(१८) पुथुपञ्ञपुग्गलवण्णना ८१
(१९) पासाणलेखूपमपुग्गलवण्णना ८२
(२०) पठविलेखूपमपुग्गलवण्णना ८२

(२१) उदकलेखूपमपुग्गलवण्णना ८२
(२२) पोत्थकूपमपुग्गलवण्णना ८३
(२३) कासिकवत्थूपमपुग्गलवण्णना ८३
(२४) सुप्पमेय्यपुग्गलवण्णना ८४
(२५) दुप्पमेय्यपुग्गलवण्णना ८४
(२६) अप्पमेय्यपुग्गलवण्णना ८५
(२७) नसेवितब्बपुग्गलवण्णना ८५
(२८) सेवितब्बपुग्गलवण्णना ८५
(२९) सक्कत्वासेवितब्बपुग्गलवण्णना ८६
(३०) जिगुच्छितब्बपुग्गलवण्णना ८६
(३१) अजिगुच्छितब्बपुग्गलवण्णना ८६
(३२) सेवितब्बपुग्गलवण्णना ८७
(३३) सीलेसुपरिपूरकारिपुग्गलवण्णना ८७
(३४) सीलसमाधिपरिपूरकारिपुग्गलवण्णना ८७
(३५) सत्थारवण्णना ८८
(३६) तिविधसत्थारवण्णना ८९

४. चतुक्कनिद्देसवण्णना ९०
(१) असप्पुरिसपुग्गलवण्णना ९०
(२) असप्पुरिसतरपुग्गलवण्णना ९०
(३) सप्पुरिसपुग्गलवण्णना ९०
(४) सप्पुरिसतरपुग्गलवण्णना ९०
(५) पापपुग्गलवण्णना ९०
(६) कल्याणपुग्गलवण्णना ९०
(७) पापधम्मपुग्गलादिवण्णना ९१
(८) सावज्जपुग्गलवण्णना ९१
(९) वज्जबहुलपुग्गलवण्णना ९१
(१०) अप्पवज्जपुग्गलवण्णना ९१
(११) अनवज्जपुग्गलवण्णना ९२
(१२) उग्घटितञ्ञुपुग्गलवण्णना ९२
(१३) विपञ्चितञ्ञुपुग्गलवण्णना ९२
(१४) पदपरमपुग्गलवण्णना ९२
(१५) युत्तप्पटिभानपुग्गलवण्णना ९३
(१६) मुत्तप्पटिभानपुग्गलवण्णना ९३
(१७) युत्तादिपटिभानपुग्गलवण्णना ९३
(१८) नेवयुत्तपटिभानादिपुग्गलवण्णना ९३
(१९) धम्मकथिकपुग्गलवण्णना ९३
(२०) बलाहकूपमपुग्गलवण्णना ९४

(२१) मूसिकूपमपुग्गलवण्णना ९५
(२२) अम्बूपमपुग्गलवण्णना ९५
(२३) कुम्भूपमपुग्गलवण्णना ९६
(२४) उदकरहदूपमपुग्गलवण्णना ९६
(२५) बलीवद्दूपमपुग्गलवण्णना ९६
(२६) आसीविसूपमपुग्गलवण्णना ९७
(२७) अवण्णारह-वण्णभासिपुग्गलादिवण्णना ९७
(२८) अवण्णारह-अवण्णभासिपुग्गलादिवण्णना ९७
(२९) उट्ठानफलूपजीवादिपुग्गलवण्णना ९७
(३०) पुञ्ञफलूपजीवादिपुग्गलवण्णना ९७
(३१) उट्ठानफलूपजीवादिपुग्गलवण्णना ९८
(३२) नेवउट्ठानफलूपजीवादिपुग्गलवण्णना ९८
(३३) तमपरायणपुग्गलवण्णना ९८
(३४) जोतिपरायणपुग्गलवण्णना ९९
(३५) जोतितमपरायणपुग्गलादिवण्णना ९९
(३६) ओणतोणतपुग्गलादिवण्णना ९९
(३७) रुक्खूपमपुग्गलवण्णना १००
(३८) रुक्खप्पमाणपुग्गलादिवण्णना १००
(३९) अत्तहितायपटिपन्नपुग्गलादिवण्णना १०१
(४०) अत्तन्तपपुग्गलवण्णना १०२
(४१) परन्तपपुग्गलवण्णना १०५
(४२) अत्तन्तपपुग्गलादिवण्णना १०५
(४३) नेवअत्तन्तपपुग्गलादिवण्णना १०५
(४४) पब्बज्जावण्णना १०६
(४५) चूळसीलवण्णना १०७
(४६) मज्झिमसीलवण्णना ११०
(४७) सन्तुट्ठिगुणवण्णना ११३
(४८) इन्द्रियसंवरसीलवण्णना ११४
(४९) सतिसम्पजञ्ञपदवण्णना ११५
(५०) नीवरणप्पहानवण्णना ११५
(५१) पुब्बेनिवासानुस्सतिञाणवण्णना ११५
(५२) आसवक्खयञाणवण्णना ११५
(५३) सरागपुग्गलवण्णना ११७
(५४) चेतोसमथादिपुग्गलवण्णना ११७
(५५) अनुसोतगामिपुग्गलवण्णना ११७
(५६) पटिसोतगामिपुग्गलवण्णना ११७
(५७) ठितपुग्गलवण्णना ११७

(५८) पारङ्गतपुग्गलवण्णना ११८
(५९) अप्पस्सुतादिपुग्गलवण्णना ११८
(६०) समणमचलपुग्गलवण्णना ११८
(६१) समणपदुमपुग्गलवण्णना ११८
(६२) समणपुण्डरीकपुग्गलवण्णना ११८
(६३) समणेसुसमणसुखुमालपुग्गलवण्णना ११८

५. पञ्चकनिद्देसवण्णना ११९
(१) आरब्भविप्पटिसारिपुग्गलवण्णना ११९
(२) आरब्भनविप्पटिसारिपुग्गलवण्णना १२०
(३) नारब्भविप्पटिसारिपुग्गलवण्णना १२०
(४) दत्वा-अवजाननपुग्गलवण्णना १२०
(५) संवासेनअवजाननपुग्गलवण्णना १२१
(६) आधेय्यमुखपुग्गलवण्णना १२१
(७) लोलपुग्गलवण्णना १२१
(८) मन्दपुग्गलवण्णना १२२
(९) योधाजीवूपमपुग्गलवण्णना १२२
(१०) योधाजीवूपमपुग्गलसंविज्जमानत्तवण्णना १२२
(११) पञ्चपिण्डपातिकवण्णना १२३
(१२) खलुपच्छाभत्तिकवण्णना १२४

६. छक्कनिद्देसवण्णना १२४
(१) सम्मासम्बुद्धपुग्गलवण्णना १२४

७. सत्तकनिद्देसवण्णना १२५
(१) सकिंनिमुग्गपुग्गलवण्णना १२५
(२) उम्मुज्जित्वानिमुग्गिपुग्गलादिवण्णना १२५
(३) उम्मुज्जित्वाविपस्सिपुग्गलवण्णना १२६
(४) उभतोभागविमुत्तपुग्गलवण्णना १२७

८-९. अट्ठक-नवकनिद्देसवण्णना १२७

१०. दसकनिद्देसवण्णना १२८
(१) निट्ठपदवण्णना १२८
निगमनगाथा १२८

परिसिट्ठानि १२९
१. धातुकथामूलटीका १३१
२. पुग्गलपञ्ञत्तिमूलटीका १४९
३. धातुकथा-अट्ठकथा-पदानुक्कमणिका १६४
४. पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथा-पदानुक्कमणिका १६७
५. उपमायो १७९

पञ्चप्पकरण-अट्ठकथा

धातुकथा-अट्ठकथा

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

पञ्चप्पकरण-अट्ठकथा

धातुकथा-अट्ठकथा

वत्थुगाथा

अट्ठारसहि भेदेहि, विभङ्गं मारभञ्जनो । B. 1, R. 114
देसयित्वा महावीरो, यं तस्सेव अनन्तरं ॥
अदेसयि धातुकथं, धातुभेदप्पकासनो ।
तस्सत्थं दीपयिस्सामि, तं सुणाथ समाहिता ति[1] ॥

१. मातिकावण्णना

१. नयमातिकावण्णना

सङ्गहो असङ्गहो ति आदीनं हि वसेन इदं पकरणं **चुद्दसविधेन** विभत्तं ति वुत्तं । तं सब्बं पि **उद्देसनिद्देसतो**[2] द्विधा ठितं । तत्थ[3] मातिका उद्देसो । सा पञ्चधा[4] ठिता[4]—नयमातिका, अब्भन्तरमातिका, नयमुखमातिका, लक्खणमातिका, बाहिरमातिका ति ।

तत्थ **सङ्गहो असङ्गहो...पे०...विप्पयुत्तेन सङ्गहितं**[5] **असङ्गहितं**[5] ति—अयं चुद्दसहि पदेहि निक्खित्ता **नयमातिका** नाम । अयं हि इमिना सङ्गहादिकेन नयेन धातुकथायं[6] धम्मा विभत्ता ति दस्सेतुं ठपितत्ता **नयमातिका** ति वुच्चति । एतेसं पदानं मूलभूतत्ता **मूलमातिका** ति पि वत्तुं वट्टति ।

२. अब्भन्तरमातिकावण्णना

पञ्चक्खन्धा...पे०...मनसिकारो ति अयं पञ्चवीसाधिकेन पदसतेन B. 2
निक्खित्ता **अब्भन्तरमातिका** नाम । अयं हि "सब्बा पि **धम्मसङ्गणि-धातु-**

---

१. रो० पोत्थके नत्थि ।
२. उद्देसतो निद्देसतो–रो० ।
३. तस्स–रो० ।
४-४. पञ्चविधा–सी०, म० ।
५-५. संगहीतं असंगहीतं–सी०, रो० ।
६. धातूकथा–म० ।

कथाय मातिका" ति एवं अवत्वा सङ्गहादिना नयेन विभजितब्बे खन्धादि-धम्मे सरूपतो दस्सेत्वा **धातुकथाय** अब्भन्तरेयेव ठपितत्ता **अब्भन्तरमातिका**
R. 115 ति वुच्चति । खन्धादिपदानं **धम्मसङ्गणिमातिकाय** असङ्गहितत्ता **पकिण्णकमातिका** ति पि वत्तुं वट्टति ।

३. नयमुखमातिकावण्णना

तीहि सङ्गहो, तीहि असङ्गहो; चतूहि सम्पयोगो, चतूहि विप्पयोगो ति अयं चतूहि पदेहि निक्खित्ता **नयमुखमातिका** नाम । अयं हि सब्बेसु पि पञ्चक्खन्धादिसु चेव कुसलत्तिकादिसु च मातिकाधम्मेसु, तीहि खन्धायतनधातुपदेहेव सङ्गहो च[1] असङ्गहो च योजेतब्बो । तथा चतूहि अरूपक्खन्धेहि सम्पयोगो च[2] विप्पयोगो च । एतानि[3] इमेसं सङ्गहासङ्गहादीनं[4] नयानं मुखानी ति दस्सेतुं ठपितत्ता **नयमुखमातिका** ति वुच्चति ।

४. लक्खणमातिकावण्णना

सभागो, विसभागो ति अयं द्वीहि पदेहि निक्खित्ता **लक्खणमातिका** नाम । अयं हि सभागलक्खणेहि धम्मेहि सङ्गहनयो, विसभागलक्खणेहि धम्मेहि[5] असङ्गहनयो, तथा सम्पयोगविप्पयोगनयो योजेतब्बो ति[6] सभागविसभागलक्खणवसेन[7] सङ्गहादिलक्खणं दस्सेतुं ठपितत्ता **लक्खणमातिका** ति वुच्चति ।

५. बाहिरमातिकावण्णना

सब्बापि धम्मसङ्गणि-धातुकथाय मातिका ति अयं छसट्ठि तिकपदानि, द्वे च दुकपदसतानि सङ्खिपित्वा निक्खित्ता **बाहिरमातिका** नाम । अयं हि "पञ्चक्खन्धा ...पे०...मनसिकारो" ति एवं **धातुकथाय** अब्भन्तरे अवत्वा "सब्बा पि धम्मसङ्गणी" ति एवं **धातुकथाय** मातिकतो[8] बहि ठपितत्ता **बाहिरमातिका** ति वुच्चति ।

---

१. सी० पोत्थके नत्थि ।
२. सी०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि ।
३. एतं–रो०; एताहि–सी० ।
४. संगहादिनं–म०, रो०, स्या० ।
५. सी०, स्या०, म० पोत्थकेसु नत्थि ।
६. स्या० पोत्थके नत्थि ।
७. तं०–स्या० ।
८. मात्तिकातो–स्या० ।

एवं मातिकाय पञ्चधा ठितभावं विदित्वा इदानि 'सङ्गहो असङ्गहो' B. 3
ति आदीसु सङ्गहो ताव जाति-सञ्जाति-किरिया-गणनवसेन चतुब्बिधो ।

तत्थ—"सब्बे खत्तिया आगच्छन्तु, सब्बे ब्राह्मणा, सब्बे वेस्सा, सब्बे सुद्दा आगच्छन्तु", "या च, आवुसो विसाख, सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्माआजीवो, इमे धम्मा सीलक्खन्धे सङ्गहिता" (म. नि. १.३७१) ति अयं **जातिसङ्गहो** नाम । "एकजातिका आगच्छन्तू" ति वुत्तट्ठाने विय हि इध सब्बे पि जातिया एकसङ्गहं गता ।

"सब्बे कोसलका आगच्छन्तु, सब्बे मागधका[1], सब्बे भारुकच्छका[2] आगच्छन्तु", "यो च, आवुसो विसाख, सम्मावायामो; या च सम्मासति,
यो च सम्मासमाधि, इमे धम्मा समाधिक्खन्धे सङ्गहिता" (म. नि. R. 116
१.३७१) ति अयं **सञ्जातिसङ्गहो** नाम। "एकट्ठाने जाता[3] संवड्ढा[4] आगच्छन्तू" ति वुत्थट्ठाने[5] विय हि इध सब्बे[6] सञ्जातिट्ठानेन[7] सन्निवुत्थोकासेन[8] एकसङ्गहं गता ।

"सब्बे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सब्बे अस्सारोहा[9]; सब्बे रथिका आगच्छन्तु", "या च, आवुसो विसाख, सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासङ्कप्पो, इमे धम्मा पञ्ञाक्खन्धे सङ्गहिता" (म. नि. १.३७१) ति अयं **किरिया-सङ्गहो** नाम । सब्बे[10] व हेते[10] अत्तनो किरियाकरणेन एकसङ्गहं गता ।

"चक्खायतनं कतमं खन्धगणनं गच्छती ति[11]? चक्खायतनं[12] रूपक्खन्ध गणनं गच्छति"[13] । हञ्चि चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति, तेन वत रे वत्तब्बे—'चक्खायतनं रूपक्खन्धेन सङ्गहितं'" ति (क. व. ७.६४.१), अयं **गणनसङ्गहो** नाम । अयं इध अधिप्पेतो । तप्पटिपक्खेन असङ्गहो वेदितब्बो ।

---

१. ०आगच्छन्तु–सी०, स्या० । २. भारुकच्छा–सी० ; आरुकच्छका–स्या० ।
३. जाति–स्या० । ४. सम्बन्धा–स्या० ।
५. वुत्तट्ठाने–स्या० । ६. ०पि–सी०, म० ।
७. संजातट्ठानेन–रो० । ८. निवुत्थोकासेन–म०, स्या० ।
९. ०आगच्छन्तु–सी०, स्या० । १०-१०. सब्बे च हि–रो०; सब्बे च ते–सी०; सब्बे पि हेते–स्या० ।
११. रो० पोत्थके नत्थि । १२. म० पोत्थके नत्थि ।
१३. ०ति–म० ।

तेसं विकप्पतो[1] सङ्गहितेन असङ्गहितपदादीनि[2]। एकुप्पाद-एकनिरोध-एकवत्थुक-एकारम्मणतावसेन[3] सम्पयोगो, तप्पटिपक्खतो विप्पयोगो। तेसं विकप्पतो सम्पयुत्तेन विप्पयुत्तादीनि। तदुभयसंसग्गविकप्पतो सङ्गहितेन सम्पयुत्तं विप्पयुत्तं ति आदीनि। पञ्चक्खन्धा ति आदीनि पन खन्धविभङ्गादीसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि।

फस्सादयो पनेत्थ सन्निट्ठानवसेन वुत्तसब्बचितुप्पादसाधारणतो वुत्ता ति[4]।

मातिकावण्णना निट्ठिता

१. विकप्पनतो–रो०। २. असंगहितादीनि–म०,सी०,स्या०।
३. एकुप्पादेकनिरोध०–म०। ४. वुत्तानि–रो०।

२. चुद्दसन्नं नयानं निद्देसवण्णना

§१. सङ्गहासङ्गहपदवण्णना

(१) खन्धपदवण्णना

१.१. इदानि पञ्चक्खन्धादिवसेन निक्खित्तं मातिकं **'सङ्गहो असङ्गहो'** B. 4
ति आदीहि नयमातिकापदेहि सद्धिं योजेत्वा दस्सेतुं **रूपक्खन्धो कतीहि
खन्धेही'** ति आदिना नयेन निद्देसवारो आरद्धो। तत्थ यस्मा "सङ्गहो R. 117
असङ्गहो' ति आदिकाय नयमातिकाय "तीहि सङ्गहो, तीहि असङ्गहो" ति नयमुखमातिका ठपिता, तस्मा रूपक्खन्धादीनं सङ्गहं दस्सेतुं **कतीहि खन्धेहि कतीहायतनेहि कतीहि धातूही**ति तीणि खन्धायतनधातुपदानेव उद्धटानि। 'चत्तारि सच्चानी' ति आदिसु एकं पि न परामट्ठं।

यस्मा च "सभागो विसभागो"ति एवं लक्खणमातिका ठपिता, तस्मा इमस्स पञ्हस्स विस्सज्जने[1] **रूपक्खन्धो एकेन खन्धेना** ति आदि वुत्तं। सभागा हि तस्स एते खन्धादयो ति।

तत्थ **एकेन खन्धेना** ति रूपक्खन्धेनेव। यं हि किञ्चि रूपं रूपक्खन्धसभागत्ता रूपक्खन्धेनेव[2] सङ्गहं गच्छती ति[3] रूपक्खन्धेनेव गणितं[4], रूपक्खन्धेनेव[5] परिच्छिन्नं।

एकादसहायतनेही ति मनायतनवज्जेहि। सब्बो पि हि[6] रूपक्खन्धो दसायतनानि धम्मायतनेकदेसो[7] च[7] होति, तस्मा एकादसहायतनेहि गणितो, परिच्छिन्नो।

एकादसहि धातूही ति सत्तविञ्ञाणधातुवज्जाहि एकादसहि[8]। एतासु हि अपरियापन्नं रूपं नाम नत्थि।

---

१. विस्सज्जनेन–रो०। २. रूपक्खन्धो त्वेव–म०, सी०, स्या०।
३. रो० पोत्थके नत्थि। ४. गहितं–स्या०।
५. तं०–सी०, म०। ६. रो० पोत्थके नत्थि।
७-७. धम्मायतनेन एकादसो व–रो०। ८. ०धातूहि–स्या०।

असङ्गहनयनिद्देसे **कतीहि असङ्गहितो** ति सङ्खेपेनेव पुच्छा कता। विस्सज्जने पनस्सा[1] यस्मा रूपक्खन्धस्स विसभागा चत्तारो अरूपक्खन्धा, एकं मनायतनं, सत्त विञ्ञाणधातुयो; तस्मा **चतूहि खन्धेही** ति आदि वुत्तं। इमिना नयेन सब्बपदेसु सङ्गहासङ्गहो वेदितब्बो।

इमस्मिं पन खन्धनिद्देसे—"रूपक्खन्धो कतीहि खन्धेही" ति आदिम्हि ताव एकमूलके सङ्गहनये सरूपेनेव दस्सितानि[2] पञ्च पुच्छा, पञ्च विस्सज्जनानि। असङ्गहनये सङ्खेपेनेव[3] दस्सितानि[4] पञ्च पुच्छा, पञ्च विस्सज्जनानि।
R. 118 इमिना उपायेन दुकमूलकादिसु पि पुच्छा-विस्सज्जनानि वेदितब्बानि।
B. 5 रूपक्खन्धमूलकायेव चेत्थ दुक-तिक-चतुक्का दस्सिता। पञ्चके पन "रूपक्खन्धो च...पे०...विञ्ञाणक्खन्धो चा" ति एवं भेदतो च, "पञ्चक्खन्धा कतीहि खन्धेही"ति एवं अभेदतो चा ति द्विधा पुच्छा-विस्सज्जनानि कतानि। एवं पालिनयो वेदितब्बो ति[5]।

अब्भन्तरमातिकाय[6] खन्धपदनिद्देसो निट्ठितो[6]

(२-३) आयतनादिपदवण्णना

१.१७. आयतनपदनिद्देसादिसु[7] आयतनपदनिद्देसे ताव **चक्खायतनं एकेन खन्धेना** ति एकेन रूपक्खन्धेन[8], एकेन चक्खायतनेन[9] च[9], एकाय चक्खुधातुया च[10] सङ्गहितं ति वेदितब्बं।

१.१८. **सोतायतनादिसु** पि इमिना व नयेन सङ्गहो असङ्गहो वेदितब्बो।

१.२८. **असङ्खतं खन्धतो ठपेत्वा** ति एत्थ पन यस्मा असङ्खतं धम्मायतनं नाम निब्बानं, तञ्च खन्धसङ्गहं न गच्छति; तस्मा 'खन्धतो ठपेत्वा' ति वुत्तं। **चतूहि खन्धेही** ति रूपवेदनासञ्ञासङ्खारक्खन्धेहि। निब्बानवज्जं हि धम्मायतनं एतेहि सङ्गहितं।

---

१. पनस्स–सी०, म०। २. दस्सिता–स्या०, म०, रो०।
३. संखेपेन–सी०, म०। ४. दस्सिता–स्या०, म०, रो०।
५. स्या० पोत्थके नत्थि। ६-६. म० पोत्थके नत्थि, अब्भन्तरमातिकाय खन्धपदनिद्देसो–स्या०।
७. ०निद्देसेसु–रो०। ८. रूपक्खन्धेनेव–म०, सी०।
९-९. चक्खायतनेनेव–सी०, म०। १०. व–सी०, म०।

विञ्ञाणक्खन्धेन च[1] ठपेत्वा धम्मायतनधम्मधातुयो सेसायतनधातूहि च तं न सङ्गय्हति। तेन वुत्तं—"एकेन खन्धेन, एकादसहि आयतनेहि, सत्तरसहि धातूहि असङ्गहितं" ति। यथा च[2] हेट्ठा रूपक्खन्धमूलका, एवं इधापि चक्खायतनमूलका व नया वेदितब्बा।

दुकमत्तमेव पन पालियं दस्सेत्वा "द्वादसायतनानी" ति अभेदतो व[3] पुच्छा-विस्सज्जनं कतं।

१.३०. धातुनिद्देसे पि एसेव नयो।

(४) सच्चपदवण्णना

१.३५. सच्चनिद्देसे—सब्बे पि दुक-तिक-चतुक्का पालियं दस्सिता। यस्मा च दुकतिकेसु समुदयसच्चसदिसमेव मग्गसच्चे पि विस्सज्जनं, तस्मा तं समुदयानन्तरं वुत्तं।

(५) इन्द्रियपदवण्णना

१.४५. इन्द्रियनिद्देसे—जीवितिन्द्रियं द्वीहि खन्धेही ति रूपजीवितिन्द्रियं रूपक्खन्धेन, अरूपजीवितिन्द्रियं सङ्खारक्खन्धेन सङ्गहितं। सेसं R. 119
वुत्तनयानुसारेनेव वेदितब्बं।

पालिववत्थानं पनेत्थ आयतनधातुनिद्देससदिसमेव।

(६) पटिच्चसमुप्पादवण्णना

१.५६. पटिच्चसमुप्पादनिद्देसे—"अविज्जा कतीहि खन्धेही" ति पुच्छं अनारभित्वा अविज्जा[4] एकेन खन्धेना ति एवं विस्सज्जनमेव दस्सितं। तत्थ सङ्खारपच्चया विञ्ञाणं ति पटिसन्धियं पवत्ते[5] च सब्बं पि विपाकविञ्ञाणं। तेनेवाह—"सत्तहि[6] धातूहि सङ्गहितं" ति। B. 6

१.५९. नामरूपं पि पटिसन्धिपवत्तिवसेनेव वेदितब्बं। तेनेवेत्थ सळायतनं पि सङ्गहेत्वा एकादसहायतनेहि सङ्गहो दस्सितो।

---

१. पन–म०, सी०, स्या०। २. ०ते–म०, सी०।
३. च–रो०। ४. अविज्जापच्चया संखारा–रो०, स्या०।
५. पवत्ति–म०, सी०, रो०। ६. सत्तरसहि–स्या०।

१.६१. **फस्सादिसु** खन्धभेदो वेदितब्बो। अञ्ञेनेव हि एकेन खन्धेन फस्सो सङ्गहितो, अञ्ञेन वेदना, तण्हा उपादानकम्मभवा पन सङ्खारक्खन्धेनेव सङ्गहिता। भवपदं चेत्थ कम्मभवादीनं वसेन एकादसधा विभत्तं।

१.६२. तत्थ कम्मभवो फस्सादीहि सदिसविसज्जनत्ता तेहि सद्धिं एकतो दस्सितो। उपपत्तिभव[1]-कम्मभव-सञ्ञाभव-पञ्चवोकारभवा अञ्ञमञ्ञं सदिसविस्सज्जनत्ता एकतो दस्सिता। यस्मा चेते उपादिण्णकधम्मा व, तस्मा "एकादसहि आयतनेहि सत्तरसहि धातूही" ति वुत्तं। सद्दायतनं हि अनुपादिन्नं, तं एत्थ न गहितं।

१.६३. रूपभवनिद्देसे—**पञ्चहि आयतनेही** ति [2]चक्खुसोतमनोरूपधम्मायतनेहि। **अट्ठहि धातूही** ति चक्खुसोतचक्खुविञ्ञाणसोतविञ्ञाणरूपधम्ममनोधातुमनोविञ्ञाणधातूहि।

१.६४. अरूपभवादयो पि तयो सदिसविस्सज्जनत्ता व एकतो दस्सिता।

१.६५. तथा [3]असञ्ञाभव-एकवोकारभवा। तत्थ **द्वीहि आयतनेही** ति रूपायतनधम्मायतनेहि। धातूसु पि एसेव नयो। एकतलवासिकानं हि सेसब्रह्मानं चक्खुसभावतो तस्सारम्मणत्ता तत्थ रूपायतनं उद्धटं।

१.६६. जाति **द्वीहि खन्धेही** हि रूपजाति रूपक्खन्धेन, अरूपजाति सङ्खारक्खन्धेन। जरामरणेसु पि एसेव नयो।

R. 120 १.६७. **सोकादीसु पि एकेन खन्धेना** ति सोकदुक्खदोमनस्सानि[4] वेदनाक्खन्धेन, परिदेवो रूपक्खन्धेन, उपायासादयो सङ्खारक्खन्धेना ति एवं खन्धविसेसो वेदितब्बो।

१.६८. **इद्धिपादो द्वीही** ति सङ्खारविञ्ञाणक्खन्धेहि, मनायतनधम्मायतनेहि, धम्मधातुमनोविञ्ञाणधातूहि च[5]।

१.६९. **झानं द्वीही** ति वेदनाक्खन्ध-सङ्खारक्खन्धेहि।

---

१. उप्पत्ति०–रो०। २. ०मन०–म०, सी०।
३. असञ्ञिभव०–स्या०। ४. ०पि–स्या०।
५. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि।

१.७०. अप्पमञ्ञादयो सदिसविस्सज्जनत्ता एकतो निद्दिट्ठा ।

१.७१. चित्तं पन चेतनानन्तरं निक्खित्तं पि असदिसविस्सज्जनत्ता पच्छा गहितं । तत्थ अप्पमञ्ञादीसु **एकेन खन्धेना** ति वेदना[1] वेदनाक्खन्धेन, सञ्ञा सञ्ञाक्खन्धेन, चित्तं[2] विञ्ञाणक्खन्धेन[2], सेसा सङ्खारक्खन्धेन सङ्गहिता ति एवं खन्धविसेसो वेदितब्बो ।

(७) तिकपदवण्णना

१.७२. एवं अब्भन्तरमातिकाय सङ्गहं दस्सेत्वा इदानि बाहिरमातिकाय सङ्गहं दस्सेतुं **कुसला धम्मा** ति आदि आरद्धं । B. 7

१.७४. तत्थ वेदनात्तिके **तीहि धातूही** ति कायविञ्ञाणमनोविञ्ञाणधम्मधातूहि ।

१.७५. **सत्तहि धातूही** ति चक्खुसोतघाणजिव्हाविञ्ञाणधातूहि चेव मनोधातु-धम्मधातु-मनोविञ्ञाणधातूहि च ।

१.७६. विपाकत्तिके **अट्ठहि धातूही** ति कायविञ्ञाणधातुया सद्धि ताहि येव ।

१.७७. विपाकधम्मधम्मा पन सङ्किलिट्ठसङ्किलेसिकेहि सद्धि सदिसविस्सज्जनत्ता एकतो गहिता । यथा चेते, एवं सब्बतिकदुकपदेसु यं यं पदं येन येन पदेन सद्धि सदिसविस्सज्जनं होति, तं तं उप्पटिपाटिया पि तेन तेन सद्धि गहेत्वा विस्सज्जितं[3] । तत्थ वुत्तानुसारेनेव सङ्गहासङ्गहनयो वेदितब्बो ति ।

सङ्गहासङ्गहपदवण्णना निट्ठिता

---

१. रो० पोत्थके नत्थि ।

२-२. म०, सी०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि ।

३. विस्सजनं—रो० ।

§२. सङ्गहितेन असङ्गहितपदवण्णा

R. 121 २.१. इदानि **सङ्गहितेन असङ्गहितपदं** भाजेतुं **चक्खायतनेना** ति आदि आरद्धं। तत्रिदं लक्खणं—इमस्मिं हि वारे यं खन्धपदेन सङ्गहितं हुत्वा आयतनधातुपदेहि असङ्गहितं, खन्धायतनपदेहि वा सङ्गहितं हुत्वा धातुपदेन असङ्गहितं, तस्स खन्धादीहि असङ्गहं[1] पुच्छित्वा विस्सज्जनं कतं। तं पन रूपक्खन्धादिसु न युज्जति। रूपक्खन्धेन हि रूपक्खन्धो व सङ्गहितो। सो च अट्ठएकादसहि आयतनधातूहि असङ्गहितो नाम नत्थि।

वेदनाक्खन्धेन च वेदनाक्खन्धो व सङ्गहितो। सो पि धम्मायतन-धम्मधातूहि असङ्गहितो नाम नत्थि। एवं असङ्गहितताय अभावतो एतानि अञ्ञानि च एवरूपानि मनायतनधम्मायतनादीनि पदानि इमस्मिं वारे न गहितानि। यानि पन पदानि रूपेकदेसं अरूपेन असम्मिस्सं, विञ्ञाणेकदेसञ्च अञ्ञेन असम्मिस्सं दीपेन्ति, तानि इध गहितानि।

परियोसाने[2] च[3]—

B. 8 "दसायतना सत्तरस धातुयो,
सत्तिन्द्रिया असञ्ञाभवो एकवोकारभवो।
परिदेवो सनिदस्सनसप्पटिघं,
अनिदस्सनं पुनदेव[4] सप्पटिघं उपादा" ति॥

एवं उद्दानगाथाय दस्सितानेव। तस्मा तेसं वसेन[5] सङ्गहासङ्गहो वेदितब्बो।

पञ्हवसेन हि इमस्मिं वारे आयतनधातुवसेनेव सदिसविस्सज्जने वीसति धम्मे समोधानेत्वा एको व पञ्हो कतो, सत्त विञ्ञाणधातुयो समोधानेत्वा एको, सत्तिन्द्रियानि समोधानेत्वा एको, द्वे भवे समोधानेत्वा एको, परिदेवेन च सनिदस्सनसप्पटिघेहि च एको, अनिदस्सनसप्पटिघेहि

---

१. असंगहितं—स्या०।
२. ०तानि–स्या०।
३. स्या० पोत्थके नत्थि।
४. पुनरेव–रो०, स्या०।
५. वसेनेव–स्या०।

च[1] एको, सनिदस्सनेहि एको, सप्पटिघेहि च उपादाधम्मेहि च एको ति अट्ठ पञ्हा कता।

तेसु खन्धादिविभागो एवं वेदितब्बो—सेय्यथीदं पठमपञ्हे ताव- R. 122
चतूहि खन्धेहीति अरूपक्खन्धेहि, द्वीहायतनेही ति चक्खायतनादिसु एकेकेन सद्धि मनायतनेन, अट्ठहि धातूही ति चक्खुधातु-आदिसु एकेकाय सद्धि सत्तहि विञ्ञाणधातूहि।

तत्रायं नयो—

चक्खायतनेन हि खन्धसङ्गहेन रूपक्खन्धो सङ्गहितो। तस्मि सङ्गहिते रूपक्खन्धे आयतनसङ्गहेन चक्खायतनमेवेकं सङ्गहितं। सेसानि दस आयतनानि[2] असङ्गहितानि। धातुसङ्गहेन पि तेन[3] चक्खुधातुयेवेका सङ्गहिता। सेसा दस धातुयो[4] असङ्गहिता। इति यानि तेन असङ्गहितानि दसायतनानि, तानि चक्खायतनमनायतनेहि द्वीहि असङ्गहितानि। यापि तेन असङ्गहिता दस धातुयो, ता[5] चक्खुधातुया चेव सत्तहि च विञ्ञाणधातूहि असङ्गहिता ति।

रूपायतनादिसु पि एसेव नयो।

२.२. दुतियपञ्हे—यस्मा याय कायचि विञ्ञाणधातुया सङ्गहितो विञ्ञाणक्खन्धो मनायतनेन असङ्गहितो नाम नत्थि, तस्मा **आयतनसङ्गहेन सङ्गहिता** ति वुत्तं।

एत्थ पन **चतूहि खन्धेही** ति रूपादिचतूहि। **एकादस हि आयतनेही** ति मनायतनवज्जेहि। **द्वादसहि धातूही** ति यथानुरूपा छ विञ्ञाणधातुयो अपनेत्वा सेसाहि द्वादसहि। चक्खुविञ्ञाणधातुया हि चक्खुविञ्ञाणधातुयेव सङ्गहिता, इतरा[6] असङ्गहिता। सोतविञ्ञाणधातु-आदिसु पि एसेव नयो।

२.३. ततियपञ्हे—चक्खुन्द्रियादीनं विस्सज्जनं चक्खायतनादिसदिस- B. 9
मेव। इत्थिन्द्रिय-पुरिसिन्द्रियेसु पन धम्मायतनेन सद्धि द्वे आयतनानि, धम्मधातुया च सद्धि अट्ठ[7] धातुयो वेदितब्बा।

---

१. सी०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि।　२. रो० पोत्थके नत्थि।
३. रो०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि।　४. रो० पोत्थके नत्थि।
५. ता व –रो०।　६. तेन०–रो०।
७. सत्त विञ्ञाणधातुयो०–स्या०।

२.४. चतुत्थपञ्हे—**द्वीहायतनेही** ति रूपायतनधम्मायतनमनायतनेहि। तेसु हि भवेसु रूपायतनधम्मायतनवसेन द्वे एव आयतानानि तेहि सङ्गहितानि[1]। R. 123 सेसानि नव रूपायतनानि तेहेव च[2] द्वीहि, मनायतनेन तेन[3] चा ति तीहि[4] असङ्गहिता[5] नाम होन्ति।

नवहि धातूहीति रूपधातुधम्मधातूहि सद्धिं सत्तहि विञ्ञाणधातूहि।

२.५. पञ्चमपञ्हे—**द्वीहायतनेही** ति पठमपदं सन्धाय सद्दायतनधम्मायतन[6]मनायतनेहि। दुतियपदं सन्धाय रूपायतनमनायतनेहि। धातुयो पि तेसं येव एकेकेन सद्धिं सत्त[7] विञ्ञाणधातुयो वेदितब्बा।

२.६. छट्ठपञ्हे—**दसायतनेही** ति रूपायतनधम्मायतनवज्जेहि। **सोळसहि धातूही** ति रूपधातुधम्मधातुवज्जेहेव। कथं? अनिदस्सनसप्पटिघा हि धम्मा नाम नव ओळारिकायतनानि। तेहि खन्धसङ्गहेन[8] सङ्गहिते[9] रूपक्खन्धे,[9] आयतनसङ्गहेन तानेव नवायतनानि[10] सङ्गहितानि। रूपायतनधम्मायतनानि असङ्गहितानि। धातुसङ्गहेन पि तायेव नव धातुयो[11] सङ्गहिता। रूपधातुधम्मधातुयो असङ्गहिता। इति यानि तेहि असङ्गहितानि द्वे आयतनानि, तानि[12] रूपायतनवज्जेहि नवहि ओळारिकायतनेहि, मनायतनेन चा ति दसहि असङ्गहितानि। या पि तेहि असङ्गहिता द्वे धातुयो, ता रूपधातुवज्जाहि[13] नवहि ओळारिकधातूहि, सत्तहि च विञ्ञाणधातूही ति सोळसहि असङ्गहिता ति वेदितब्बा।

२.७. सत्तमपञ्हे—**द्वीहायतनेही** ति रूपायतनमनायतनेहि। **अट्ठहि धातूहीति** रूपधातुया सद्धिं सत्तहि विञ्ञाणधातूहि।

२.८. अट्ठमपञ्हे—**एकादसहि आयतनेहीति** सप्पटिघधम्मे सन्धाय धम्मायतनवज्जेहि, उपादाधम्मे सन्धाय फोट्ठब्बायतनवज्जेहि। धातूसु पि एसेव नयो। अत्थयोजना पनेत्थ हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ति[14]।

सङ्गहितेन असङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

---

१. असंगहितानि–रो०।
२. स्या० पोत्थके नत्थि।
३. म०, सी०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि।
४. द्वीहि–रो०।
५. असंगहितानि–म०, सी०।
६. रो० पोत्थके नत्थि।
७. रो० पोत्थके नत्थि।
८. इमस्मिं०–स्या०।
९-९. संगहितो रूपक्खन्धो–रो०।
१०. आयतनानि–स्या०।
११. ओलारिक०–स्या०।
१२. रो० पोत्थके नत्थि।
१३. रूपधातु-धम्मधातुवज्जाहि–स्या०।
१४. स्या० पोत्थके नत्थि।

§३. असङ्गहितेन सङ्गहितपदवण्णना

३.१. इदानि असङ्गहितेन सङ्गहितपदं भाजेतुं **वेदनाक्खन्धेना ति** आदि आरद्धं। तत्रिदं लक्खणं—इमस्मिं हि[1] वारे यं[2] खन्धपदेन असङ्गहितं हुत्वा आयतनधातुपदेहि सङ्गहितं, तस्स खन्धादीहि सङ्गहं पुच्छित्वा विस्सज्जनं कतं। तं पन रूपक्खन्ध-विञ्ञाणक्खन्ध-चक्खायतनादीसु न युज्जति। रूपक्खन्धेन हि चत्तारो खन्धा खन्धसङ्गहेन असङ्गहिता। तेसु तेन एकधम्मो पि आयतनधातुसङ्गहेन सङ्गहितो नाम नत्थि। B. 10, R. 124

ननु च वेदनादयो धम्मायतनेन सङ्गहिता ति? सङ्गहिता। न पन रूपक्खन्धो व धम्मायतनं, रूपक्खन्धतो हि सुखुमरूपमत्तं धम्मायतनं भजति। तस्मा ये धम्मायतनेन सङ्गहिता, न ते रूपक्खन्धेन सङ्गहिता नाम। विञ्ञाणक्खन्धेन पि इतरे चत्तारो खन्धा असङ्गहिता। तेसु तेन एको पि आयतनधातुसङ्गहेन सङ्गहितो नाम नत्थि। एवं सङ्गहितताय अभावतो एतानि अञ्ञानि च एवरूपानि चक्खायतनादीनि पदानि इमस्मिं वारे न गहितानि[3]। यानि पन पदानि विञ्ञाणेन वा ओळारिकरूपेन वा असम्मिस्सं धम्मायतनेकदेसं दीपेन्ति, तानि इध गहितानि।

तेसं इदमुद्दानं—

"तयो खन्धा तथा सच्चा, इन्द्रियानि च[4] सोळस।
पदानि पच्चयाकारे, चुद्दसूपरि चुद्दस॥
"समतिंस पदा होन्ति, गोच्छकेसु दसस्वथ[5]।
दुवे चूळन्तरदुका, अट्ठ होन्ति महन्तरा" ति॥

एतेसु पन पदेसु सदिसविस्सज्जनानि पदानि[6] एकतो कत्वा सब्बे पि द्वादस पञ्हा वुत्ता। तेसु एवं खन्धविभागो वेदितब्बो।

आयतनधातूसु पन भेदो नत्थि। तत्थ[7] पठमपञ्हे ताव—**तीहि**

---

१. स्या० पोत्थके नत्थि। २. यं यं–सी०।
३. संगहितानि–स्या०। ४. पन–रो०।
५. दसस्विध-सी०। ६. छ पदानि–स्या०।
७. रो० पोत्थके नत्थि।

खन्धेहीति रूप-सञ्ञा-सङ्खारक्खन्धेहि। आयतनधातुयो पन धम्मायतन-
धम्मधातुवसेन वेदितब्बा। तत्रायं नयो—वेदनक्खन्धेन हि निब्बानं च
R. 125 सुखुमरूपसञ्ञासङ्खारा च खन्धसङ्गहेन असङ्गहिता हुत्वा आयतनधातु-
सङ्गहेन सङ्गहिता। तेसु निब्बानं खन्धसङ्गहं न गच्छति, सेसा रूपसञ्ञा-
सङ्खारक्खन्धेहि सङ्गहं गच्छन्ति। आयतनधातुसङ्गहं पन[1] निब्बानं पि
B. 11 गच्छतेव। तेन वुत्तं—"असङ्खतं खन्धतो ठपेत्वा तीहि खन्धेहि, एकेनाय-
तनेन, एकाय धातुया सङ्गहिता" ति।

सञ्ञाक्खन्धपक्खे पनेत्थ सञ्ञं अपनेत्वा वेदनाय सद्धिं तयो खन्धा सङ्खारादिसु सङ्खारक्खन्धं अपनेत्वा रूपवेदनासञ्ञावसेन तयो खन्धा वेदितब्बा।

३.२. दुतिये—**चतूहि खन्धेही** ति विञ्ञाणवज्जेहि। ते हि निरोधेन खन्धसङ्गहेन असङ्गहिता हुत्वा आयतनधातुसङ्गहेहि[2] सङ्गहिता।

३.३. ततिये—**द्वीही** ति वेदनासञ्ञाखन्धेहि। रूपारूपजीवितिन्द्रियेन हि वेदनासञ्ञाविञ्ञाणक्खन्धा च[3] खन्धसङ्गहेन असङ्गहिता। तेसु पन वेदनासञ्ञा व[4] आयतनधातुसङ्गहेन सङ्गहिता। तेन वुत्तं—"वेदनासञ्ञाक्खन्धेही" ति। इमिना उपायेन सब्बत्थ खन्धभेदो वेदितब्बो।

इतो परम्हि खन्धानं नाममत्तं एव वक्खाम।

३.४. चतुत्थे—**तीहि खन्धेही** ति इत्थिन्द्रियपुरिसिन्द्रियेसु वेदनासञ्ञासङ्खारेहि, वेदनापञ्चके रूपसञ्ञासङ्खारेहि; सद्धिन्द्रियादीसु फस्सपरियोसानेसु रूपवेदनासञ्ञाक्खन्धेहि। वेदनाय वेदनक्खन्धसदिसो व, तण्हूपादानकम्मभवेसु सङ्खारक्खन्धसदिसो व विनिच्छयो।

३.५. पञ्चमे—जातिजरामरणेसु जीवितिन्द्रिय[5]सदिसो व। झानेन पन निब्बानं सुखुमरूपं सञ्ञा च खन्धसङ्गहेन असङ्गहिता हुत्वा आयतनधातुसङ्गहेन सङ्गहिता। तस्मा तं सन्धाय रूपक्खन्धसञ्ञाक्खन्धानं वसेन द्वे खन्धा वेदितब्बा।

---

१. स्या० पोत्थके नत्थि। २. संगहेन–म०, सी०, स्या०।
३. व–स्या०। ४. च–रो०।
५. रूप०–सी०।

३.६. छट्ठे—सोकादित्तये वेदनाय सदिसो। उपायासादीसु सङ्खार-सदिसो[1]। पुन वेदनाय वेदनाक्खन्धसदिसो, सञ्ञाय सञ्ञाक्खन्धसदिसो, चेतनादीसु सङ्खारक्खन्धसदिसो विनिच्छयो। R. 126

३.६. इमिना उपायेन सत्तमपञ्हादीसु पि[2] सङ्गहो[3] वेदितब्बो ति।

असङ्गहितेन सङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

१. संखारक्खन्ध०-स्या०।　२. म० पोत्थके नत्थि।
३. संगहासंगहो—म०, स्या०।

§४. सङ्गहितेन सङ्गहितपदवण्णना

B. 12 ४.१-२. इदानि **सङ्गहितेन सङ्गहितपदं** भाजेतुं **समुदयसच्चेना** ति आदि आरद्धं। तत्थ यं खन्धादीहि सङ्गहितेन खन्धादिवसेन सङ्गहितं, पुन तस्सेव खन्धादीहि सङ्गहे[१] पुच्छित्वा विस्सज्जनं कतं।

तं[२] खन्धायतनधातूसु एकं पि सकलकोट्ठासं गहेत्वा ठितपदेसु न युज्जति। सकलेन हि खन्धादिपदेन अञ्ञं खन्धादिवसेन सङ्गहितं नाम नत्थि, यं अत्तनो सङ्गाहकं सङ्गण्हित्वा पुन तेनेव सङ्गहं[३] गच्छेय्य। तस्मा तथारूपानि पदानि इमस्मिं वारे न गहितानि। यानि पदानि[४] सङ्खारेकदेसं वा अञ्ञेन असम्मिस्सं दीपेन्ति—वेदनेकदेसं वा सुखुमरूपं वा सद्देकदेसं[५] वा, तानि इध गहितानि। तेसं इदं उद्दानं—

"द्वे सच्चा पण्णरसिन्द्रियानि,[६]
एकादस पटिच्चसमुप्पादा[७]।
उद्धं पुन[८] एकादस,
गोच्छकपदमेत्थ तिंसविधा[९]" ति॥

पञ्हा पनेत्थ द्वेयेव होन्ति। तत्थ यं पुच्छाय उद्धटं पदं, तदेव येहि धम्मेहि खन्धादिवसेन सङ्गहितं, ते धम्मे सन्धाय सब्बत्थ **एकेन खन्धेना** ति आदि वुत्तं।

तत्रायं नयो—समुदयसच्चेन हि तण्हावज्जा सेसा सङ्खारा खन्धादि-
R. 1 27 सङ्गहेन सङ्गहिता। पुन तेहि तण्हा व सङ्गहिता। सा तण्हा पुन सङ्खारेहेव खन्धादिसङ्गहेन सङ्गहिता ति। एसेव नयो सब्बत्थ।

अरूपधम्मपुच्छासु पनेत्थ सङ्खारक्खन्धो वा वेदनाक्खन्धो वा एको खन्धो नाम। रूपधम्मपुच्छासु रूपक्खन्धो[१०]। परिदेवपुच्छाय सद्दायतनं एकं आयतनं नाम। सद्दधातुयेव[११] एका धातु नाम, सेसट्ठानेसु धम्मायतनधम्मधातुवसेनेव अत्थो वेदितब्बो ति।

सङ्गहितेन सङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

---

१. संगहितं–रो०। २. रो० पोत्थके नत्थि।
३. खन्धादिवसेन०–स्या०। ४. पन०–स्या०।
५. सञ्ञेकदेसं–रो० ; सच्चेकदेसं वा–सी०, स्या०। ६. ०न्द्रिया–म०, स्या०।
७. पटिच्चपदा–म०, स्या०। ८. पन–स्या०। ९. ०विधं ति–स्या०, म०।
१०. एको०–स्या०। ११. म० पोत्थके नत्थि।

§५. असङ्गहितेन असङ्गहितपदवण्णना

५.१. इदानि असङ्गहितेन असङ्गहितपदं भाजेतुं रूपक्खन्धेना ति आदि आरद्धं। तत्थ यं खन्धादीहि असङ्गहितेन खन्धादिवसेन असङ्गहितं, पुन तस्सेव खन्धादीहि असङ्गहं पुच्छित्वा विस्सज्जनं कतं।

तं[1] पञ्चक्खन्धगाहकेसु दुक्खसच्चादिसु विञ्ञाणेन सद्धिं सुखुमरूपगाहकेसु अनिदस्सनसप्पटिघादिसु[2] च पदेसु न युज्जति। तादिसेन हि पदेन निब्बानं खन्धसङ्गहमत्तं न गच्छेय्य। सेसा खन्धादीहि असङ्गहितधम्मा नाम नत्थि। तस्मा तथारूपानि पदानि इमस्मिं वारे न गहितानि। यानि पन पञ्चक्खन्धे विञ्ञाणञ्च सुखुमरूपेन सद्धिं एकतो न दीपेन्ति, तानि इध गहितानि। B. 13

तेसं इदं उद्दानं—

"सब्बे खन्धा तथायतनधातुयो सच्चतो तयो।
इन्द्रियानि पि सब्बानि[3], तेवीसति पटिच्चतो॥
"परतो सोळस पदा, तेचत्तालीसकं तिके।
गोच्छके सत्तति द्वे च[4], सत्त चूळन्तरे पदा॥
"महन्तरे पदा वुत्ता, अट्ठारस ततो परं।
अट्ठारसेव ञातब्बा, सेसा इध न भासिता" ति॥

पञ्हा पनेत्थ सदिसविस्सज्जनानं वसेन समोधानेत्वा कतेहि सद्धिं सब्बे पि चतुत्तिंस होन्ति। तत्थ यं पुच्छाय उद्धटं पदं, तदेव येहि खन्धादीहि असङ्गहितं, ते धम्मे सन्धाय एकेन खन्धेना ति आदि वुत्तं। R. 128

तत्रायं नयो—

रूपक्खन्धेन हि चत्तारो खन्धा निब्बानञ्च खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता। आयतनधातुसङ्गहेन[5] पन ठपेत्वा विञ्ञाणं अवसेसा सङ्गहिता ति विञ्ञाणं एव तीहि पि खन्धसङ्गहादीहि असङ्गहितं नाम। पुन तेन[6] विञ्ञाणेन

---

१. रो० पोत्थके नत्थि। २. अनिदस्सन-अप्पटिघादिसु—म०, स्या०।
३. सच्चानि—रो०। ४. चेव—रो०।
५. आयतना०—रो०। ६. स्या० पोत्थके नत्थि।

सद्धिं निब्बानेन चत्तारो खन्धा खन्धादिसङ्गहेन असङ्गहिता। ते सब्बे पि पुन विञ्ञाणेनेव खन्धादिसङ्गहेन असङ्गहिता ति एकेन खन्धेन, एकेनायतनेन, सत्तहि धातूहि असङ्गहिता नाम होन्ति।

अथ वा—यदेतं रूपक्खन्धेन विञ्ञाणमेव तीहि खन्धादिसङ्गहेहि असङ्गहितं, तेहि पि विञ्ञाणधम्मेहि ते रूपधम्मा व[1] तीहि सङ्गहेहि असङ्गहिता। पुन ते रूपधम्मा विञ्ञाणेनेव[2] तीहि सङ्गहेहि असङ्गहिता। विञ्ञाणञ्च खन्धतो एको विञ्ञाणक्खन्धो होति, आयतनतो एकं मनायतनं, धातुतो सत्त विञ्ञाणधातुयो। तस्मा "एकेन खन्धेना" ति आदि वुत्तं। इमिना उपायेन सब्बत्थ यं पुच्छाय उद्धटं पदं, तदेव येहि धम्मेहि खन्धादिवसेन असङ्गहितं, तेसं धम्मानं वसेन खन्धादयो वेदितब्बा।

B. 14 ५.२. तत्थ दुतियपञ्हे[3] ताव—रूपविञ्ञाणानं वसेन वेदितब्बा। वेदनादयो हि रूपविञ्ञाणेहेव खन्धादिसङ्गहेन असङ्गहिता। ते च द्वे खन्धा एकादसायतनानि सत्तरस धातुयो होन्ति।

५.३. ततियपञ्हे--विञ्ञाणं रूपादीहि चतूहि असङ्गहितं ति तेसं वसेन खन्धादयो वेदितब्बा।

५.४. चतुत्थपञ्हे--चक्खायतनं वेदनादीहि चतूही ति इमिना नयेन सब्बत्थ खन्धादयो वेदितब्बा।

परियोसाने—रूपञ्च धम्मायतनं ति उद्दानगाथाय दस्सिता धम्मायेव अञ्ञेनाकारेन सङ्खिपित्वा दस्सिता ति।

असङ्गहितेन असङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

---

१. रो० पोत्थके नत्थि। २. विञ्ञाणेन च–स्या०।
३. पञ्हो०–स्या०।

§६. सम्पयोगविप्पयोगपदवण्णना

६.१. इदानि **सम्पयोग-विप्पयोग**पदं भाजेत्वा[1] दस्सेतुं[1] **रूपक्खन्धो** ति आदि आरद्धं। तत्थ यं लब्भति यञ्च न लब्भति तं सब्बं पुच्छाय गहितं। विस्सज्जने पन यं न लब्भति, तं नत्थी ति पटिक्खितं। **चतूहि सम्पयोगो, चतूहि विप्पयोगो; सभागो विसभागो** ति हि वचनतो चतूहि अरूपक्खन्धेहेव सभागानं एकसन्तानस्मि एकक्खणे उप्पन्नानं अरूपक्खन्धानं येव अञ्ञमञ्ञं सम्पयोगो लब्भति। रूपधम्मानं पन रूपेन निब्बानेन वा, निब्बानस्स च रूपेन सद्धि सम्पयोगो नाम नत्थि। तथा रूपनिब्बानानं अरूपक्खन्धेहि, विसभागा हि ते तेसं। यथा च अरूपक्खन्धानं रूपनिब्बानेहि, एवं भिन्नसन्तानेहि नानाक्खणिकेहि अरूपधम्मेहि पि सद्धि नत्थियेव। तेहि[2] पि[2] तेसं सन्तानक्खणविसभागताय विसभागायेव। R. 129

अयं पन विसभागता सङ्गहट्ठेन विरुज्झनतो[3] सङ्गहनये नत्थि। गणनूपगमत्तं हि सङ्गहट्ठो। सम्पयोगनये पन अत्थि, एकुप्पादतादि लक्खणं हि[4] सम्पयोगट्ठो ति। एवमेत्थ यस्स एकधम्मेन पि सम्पयोगलक्खणं न युज्जति, तस्स पुच्छाय सङ्गहं कत्वा पि **नत्थी** ति पटिक्खेपो कतो। यस्स विप्पयोगलक्खणं युज्जति, तस्स विप्पयोगो दस्सितो। यानि पन पदानि सत्तसु विञ्ञाणधातूसु एकाय पि अविप्पयुत्ते[5] रूपेन वा[6] निब्बानेन वा मिस्सकधम्मे दीपेन्ति, तानि सब्बथा पि इध न युज्जन्तीति न गहितानि।

तेसं इदं उद्दानं—

"धम्मायतनं धम्मधातु, दुक्खसच्चञ्च जीवितं। B. 15
सळायतनं नामरूपं, चत्तारो च महाभवा॥
"जाति जरा च मरणं, तिकेस्वेकूनवीसति।
गोच्छकेसु च पञ्ञास, अट्ठ चूळन्तरे पदा॥

१-१. भाजेतुं–म०, सी०, स्या०। २-२. ते पि हि–म०, स्या०।
३. अविरुज्झनतो–रो०। ४. लक्खणो हि–स्या०; लक्खणे हि–रो०।
५. धातुया०–स्या०। ६. म०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि।

"महन्तरे पण्णरस, अट्ठारस ततो परे ।
तेवीसं पदसतं एतं[1] सम्पयोगे न लब्भति" ॥

R. 130 धम्मायतनं हि रूपनिब्बानमिस्सकत्ता तस्मि अपरियापन्नेन विञ्ञाणेन पि न सक्का सम्पयुत्तं ति वत्तुं[2] । यस्मा पनेत्थ वेदनादयो विञ्ञाणेन सम्पयुत्ता, तस्मा विप्पयुत्तं ति पि[3] न सक्का वत्तुं । सेसेसु पि एसेव नयो । एवं सब्बत्थापि एतानि न युज्जन्ती ति इध न गहितानि । सेसानि खन्धादीनि युज्जन्ती ति तानि गहेत्वा एकेकवसेन च समोधानेन[4] च पञ्ह-विस्सज्जनं कतं ।

तेसु पञ्हेसु, पठमे—**एकेनायतनेना** ति मनायतनेन । **केहिची** ति धम्मायतन-धम्मधातु-परियापन्नेहि वेदना-सञ्ञा-सङ्खारेहि ।

६.२. दुतिये—**तीही** ति पुच्छितं पुच्छितं ठपेत्वा सेसेहि । **केहिचि सम्पयुत्तो** ति वेदनाक्खन्धो सञ्ञासङ्खारेहि[5] । इतरे पि अत्तानं ठपेत्वा इतरेहि । **केहिचि विप्पयुत्तो** ति रूपनिब्बानेहि । एवं सब्बत्थ रूपस्स विप्पयोगे धम्मायतनधम्मधातुसु अरूपं, अरूपस्स विप्पयोगे रूपं दट्ठब्बं ।

६.३. ततियपञ्हो उत्तानत्थो व[6] ।

६.४. चतुत्थे—'कतीहि खन्धेही' ति आदिं अवत्वा **सम्पयुत्तं ति नत्थी** ति वुत्तं । तं पन खन्धादीनंयेव वसेन वेदितब्बं । परतो पि एवरूपेसु पञ्हेसु एसेव नयो । आदिपञ्हस्मि हि सरूपतो दस्सेत्वा परतो पालि सङ्खित्ता । इमिना नयेन सब्बत्थ अत्थयोजना वेदितब्बा । यत्थ पन नातिपाकटा भविस्सति, तत्थ नं पाकटं कत्वा व गमिस्साम ।

६.७. **सोळसहि धातूही** ति चक्खुविञ्ञाणधातु ताव अत्तानं ठपेत्वा छहि विञ्ञाणधातूहि, दसहि च रूपधातूहि ।

सेसासु पि एसेव नयो ।

B. 16 ६.८. **तीहि खन्धेही** ति सङ्खारक्खन्धं ठपेत्वा सेसेहि । **एकाय धातुया** ति मनोविञ्ञाणधातुया । समुदयमग्गानं हि अञ्ञाय धातुया

---

१. एवं–रो० ।
२. वुत्तं–स्या० ।
३. स्या० पोत्थके नत्थि ।
४. समोधानेत्वा–रो० ।
५. सञ्ञाक्खन्धसंखारक्खन्धेहि–स्या० ।
६. रो० पोत्थके नत्थि ।

सम्पयोगो नत्थि । **एकेन खन्धेना** ति सङ्खारक्खन्धेन । **एकेनायतनेना** ति धम्मायतनेन । **एकाय धातुया** ति धम्मधातुया । एतेसु हि तं सच्चद्वयं R. 131 केहिचि सम्पयुत्तं ।

६.११. सुखिन्द्रियादिपञ्हे—**तीहीति** सञ्ञा-सङ्खार-विञ्ञाणेहि । **एकाय धातुया** ति कायविञ्ञाणधातुया[1], मनोविञ्ञाणधातुया च । **छहि धातूही** ति कायविञ्ञाणधातुवज्जाहि ।

६.१८. रूपभवपञ्हे—सब्बेसं पि अरूपक्खन्धानं अरूपायतनानञ्च अत्थिताय न केहिची ति वुत्तं । घानजिव्हाकायविञ्ञाणधातूनं[2] पन नत्थिताय **तीहि धातूहि विप्पयुत्तो** ति वुत्तं ।

६.२९. अधिमोक्खपञ्हे—**द्वीहि धातूही** ति मनोधातु-मनोविञ्ञाणधातूहि । **पण्णरसही** ति सेसाहि दसहि रूपधातूहि, पञ्चहि[3] च चक्खुविञ्ञाणादीहि ।

६.३०. कुसलपञ्हे—कुसलेहि चतुन्नं पि खन्धानं गहितत्ता सम्पयोगो पटिक्खित्तो ।

६.३१. वेदनत्तिकपञ्हे—**एकेन खन्धेना** ति वेदनाक्खन्धेनेव । **पण्णरसही** ति चक्खु-सोत-घान-जिव्हाविञ्ञाणधातु-मनोधातूहि[4] चेव रूपधातूहि च । **एकादसही** ति कायविञ्ञाणधातुया सद्धिं रूपधातूहि च[5] येव[5] ।

६.३५. नेवविपाक-नविपाकधम्मधम्मपञ्हे—**पञ्चही** ति चक्खुविञ्ञाणादीहि ।

६.३६. अनुपादिन्नअनुपादानियपञ्हे—**छही** ति[6] मनोविञ्ञाणधातुवज्जाहि ।

६.३७. सवितक्कसविचारपञ्हे—**पण्णरसही** ति पञ्चहि विञ्ञाणेहि सद्धिं रूपधातूहि ।

६.३८. अवितक्कविचारमत्तपञ्हे—**एकेन खन्धेना** ति आदि सङ्खारक्खन्धवसेनेव वेदितब्बं । दुतियज्झानविचारं हि ठपेत्वा सेसा **अवितक्क-**

---

१. एकाय०—सी० ।
२. अरूपभवपञ्हे०—सी०, स्या० ।
३. रो० पोत्थके नत्थि ।
४. ०कायविञ्ञाण०—स्या० ।
५-५. म०, सी०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि ।
६. ०च तीहि—रो० ।

विचारमत्ता नाम। पीतिं ठपेत्वा सेसा पीतिसहगता। तत्थ विचारो विचारेन, पीति च पीतिया न सम्पयुत्ता ति सङ्खारक्खन्धधम्मायतनधम्मधातूसु केहिचि सम्पयुत्ता नाम। सोळसही ति धम्मधातुमनोविञ्ञाणधातुवज्जाहेव।

B. 17, K. 132 ६.३९. अवितक्कअविचारपञ्हे––एकाय धातुया ति मनोधातुया।

६.४०. सुखसहगता उपेक्खासहगता च वेदनत्तिके वुत्ता व। दस्सनेन पहातब्बादयो कुसलसदिसा व। परित्तारम्मणं विपाकधम्मसदिसं। एकाय[1] धातुया ति धम्मधातुया। केहिची ति[2] ये तत्थ परित्तारम्मणा न होन्ति, तेहि। धम्मधातु पन[3] परित्तारम्मणानं छन्नं चित्तुप्पादानं वसेन चतूहि खन्धेहि[4] सङ्गहितत्ता पठमपटिक्खेपमेव भजति।

६.४५. महग्गतारम्मणादयो कुसलसदिसा व।

६.४६. अनुप्पन्नपञ्हे[5]––पञ्चहि धातूही ति चक्खुविञ्ञाणादीहि। तानि हि एकन्तेन उप्पादादिं[7] धम्मभूतानेव, उप्पन्नकोट्ठासं पि पन भजन्ति।

६.४८. पच्चुप्पन्नारम्मणादयो परित्तारम्मणसदिसा व। हेतुआदयो समुदयसदिसा व। सहेतुका चेव न च हेतू पि पीतिसहगतसदिसा व[8]। तथा परामाससम्पयुत्ता। अनुपादिन्ना अनुप्पन्नसदिसा व।

सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थं एवा ति।

सम्पयोगविप्पयोगपदवण्णना निट्ठिता

---

१. तत्थ०–रो०।
२. रो० पोत्थके नत्थि।
३. रो० पोत्थके नत्थि।
४. रो० पोत्थके नत्थि।
५. ०पि–स्या०।
६. अनुप्पन्नेसु–म०, सी०, स्या०।
७. उप्पादि–म०, रो०, स्या०।
८. सी०, रो०, पोत्थकेसु नत्थि।

§ ७. सम्पयुत्तेन विप्पयुत्तपदवण्णना

७.१. इदानि सम्पयुत्तेन विप्पयुत्तपदं भाजेतुं वेदनाक्खन्धेना ति आदि आरद्धं। तत्रिदं लक्खणं—इमस्मिं हि वारे पुच्छाय उद्धटपदेन ये धम्मा सम्पयुत्ता, तेहि ये धम्मा विप्पयुत्ता, तेसं खन्धादीहि विप्पयोगं पुच्छित्वा विस्सज्जनं कतं। तं पन रूपक्खन्धादिसु न युज्जति। रूपक्खन्धेन हि सम्पयुत्ता नाम नत्थि। तस्मा तञ्च अञ्ञानि च एवरूपानि पदानि इमस्मिं वारे न गहितानि। यानि पन पदानि धम्मधातुया सम्पयुत्ते धम्मे विञ्ञाणञ्च अञ्ञेन असम्मिस्सं दीपेन्ति, तानि इध गहितानि।

तेसं इदं उद्दानं—

"चत्तारो खन्धायतनञ्च एकं, B. 18
द्वे इन्द्रिया धातुपदानि सत्त।
तयो पटिच्चा अथ फस्ससत्तकं,
तिके तयो सत्त महन्तरे च॥
"एकं सवितक्कं, सविचारमेकं।
युत्तं उपेक्खाय च एकमेवा" ति॥

परियोसाने--खन्धा चतुरो ति आदिना पि अयमेव अत्थो सङ्गहितो। तत्थ यानि पदानि सदिसविस्सज्जनानि, तानि उप्पटिपाटिया पि समोधानेत्वा तत्थ वेदनाक्खन्धादिका पञ्हा कता। तेसु एवं[1] खन्धादिविभागो वेदितब्बो।

वेदनाक्खन्धादिपञ्हे ताव--एकेना ति मनायतनेन। सत्तही ति विञ्ञाणधातूहि। केहिची ति धम्मायतने वेदनादीहि।

७.२. विञ्ञाणधातुपञ्हे--ते धम्मा....न केहिची ति ते पुच्छया[2] उद्धटपदं[3] विञ्ञाणधातुं ठपेत्वा सेसा छ विञ्ञाणधातुधम्मा, रूपं, निब्बानञ्च। तेहि सब्बेसं खन्धायतानानं सङ्गहितत्ता न केहिचि खन्धेहि आयतनेहि वा विप्पयुत्ता। एकाय धातुया ति या या पुच्छाय उद्धटा होति ताय ताय।

७.४. उपेखिन्द्रियपञ्हे—पञ्चही ति उपेक्खासम्पयुत्ताहि चक्खुविञ्ञाणधातुआदीहि। इमिना नयेन सब्बत्थ पुच्छाय उद्धटपदेनेव सद्धिं विप्पयुत्तानं वसेन अत्थो वेदितब्बो ति।

सम्पयुत्तेन विप्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

---

१. च०-रो०। २. पुच्छया-रो०। ३. उद्धटं-स्या०।

§८. विप्पयुत्तेन सम्पयुत्तपदवण्णना

८.१. इदानि विप्पयुत्तेन सम्पयुत्तपदं भाजेतुं **रूपक्खन्धेना** ति R. 134 आदि आरद्धं। तत्थ सब्बा पि पुच्छा मोघपुच्छा व। रूपक्खन्धेन हि विप्पयुत्ता नाम चत्तारो खन्धा, तेसं अञ्ञेहि सम्पयोगो नत्थि। वेदना-क्खन्धेन विप्पयुत्तं रूपं निब्बानं च, तस्स च[1] केनचि सम्पयोगो[2] नत्थि। एवं सब्बपदेसु। विप्पयुत्तानं पन[3] सम्पयोगाभावो वेदितब्बो। इति पुच्छाय मोघत्ता सब्बविस्सज्जनेसु[4] नत्थि नत्थि इच्चेव वुत्तं[5] ति[5]।

विप्पयुत्तेन सम्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

१. स्या० पोत्थके नत्थि।
२. ०व–रो०।
३. पुन–रो०।
४. सब्बत्थ०–स्या०।
५-५. पुच्छं वुच्चति–रो०।

§९. सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तपदवण्णना

९.१. इदानि सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तपदं भाजेतुं वेदनक्खन्धेन ति आदि आरद्धं। तत्थ यं खन्धादिवसेन सम्पयुत्तं, पुन तस्सेव खन्धादीहि सम्पयोगं पुच्छित्वा विस्सज्जनं कतं। तं रूपेन वा रूपमिस्सकेहि[१] वा सब्ब[२]रूपक्खन्धसङ्गाहकेहि वा पदेहि सद्धिं न युज्जति। रूपेन हि रूपमिस्सकेन वा अञ्ञेसं सम्पयोगो नत्थि। [३]सब्बरूपक्खन्धसङ्गाहकेहि सब्बेसं सम्पयोगारहानं खन्धादीनं गहितत्ता अञ्ञं येव नत्थि, यं तेन सह सम्पयोगं गच्छेय्य। तस्मा तथारूपानि पदानि इध न गहितानि। यानि पन पदानि रूपेन असम्मिस्सं अरूपेकदेसं दीपेन्ति, तानि इध गहितानि। B. 19

तेसं इदं उद्दानं—

"अरूपक्खन्धा चत्तारो, मनायतनमेव च।
विञ्ञाणधातुयो सत्त, द्वे सच्चा चुद्दसिन्द्रिय[४] ॥
"पच्चये द्वादस पदा, ततो उपरि सोळस।
तिकेसु[५] अट्ठ गोच्छके[६], तेचत्तालीसमेव च॥
"महन्तरदुके सत्त, पदा पिट्ठिदुकेसु छ।
नवमस्स पदस्सेते, निद्देसे सङ्गहं गता" ति ॥

सब्बपञ्हेसु पन ये धम्मा पुच्छाय उद्धटा, ते येहि सम्पयुत्ता होन्ति, तेसं वसेन खन्धादिभेदो वेदितब्बो। वेदनाक्खन्धेन हि इतरे तयो खन्धा सम्पयुत्ता, पुन तेहि वेदनाक्खन्धो सम्पयुत्तो। सो तेहि सञ्ञादीहि तीहि खन्धेहि, एकेन मनायतनेन, सत्तहि विञ्ञाणधातूहि, एकस्मिं धम्मायतने, धम्मधातुया च, केहिचि सञ्ञासङ्खारेहेव सम्पयुत्तो[७]। R. 135

एसेव नयो सब्बत्था ति।

सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

---

१. मिस्सकेन–रो०।
२. सब्बारूप०–स्या०।
३. सब्बारूप०–सी०, स्या०।
४. ०न्द्रिया–म०, सी०, स्या०।
५. तिके–रो०।
६. गोच्छकेसु–रो०।
७. सम्पयुत्ता–रो०।

§ १०. विप्पयुत्तेन विप्पयुत्तपदवण्णना

१०.१. इदानि विप्पयुत्तेन विप्पयुत्तपदं भाजेतुं रूपक्खन्धेना ति आदि आरद्धं। तत्थ ये सम्पयोगविप्पयोगपदनिद्देसे रूपक्खन्धादयो धम्मा B. 20 उद्धटा, सब्बपुच्छासु तेयेव उद्धटा। सदिसविस्सज्जनानं पन एकतो गहितत्ता पदानि अञ्ञाय पटिपाटिया आगतानि।

तथ्य यं पदं पुच्छाय उद्धटं, तं येहि धम्मेहि विप्पयुत्तं, तेसं वसेन खन्धादिविभागो वेदितब्बो। रूपक्खन्धेन हि वेदनादयो विप्पयुत्ता, तेहि च रूपक्खन्धो विप्पयुत्तो। निब्बानं पन सुखुमरूपगतिकमेव। सो रूपक्खन्धो चतूहि खन्धेहि, एकेन[1] मनायतनेन[1] सत्तहि विञ्ञाणधातूहि, धम्मायतनधम्मधातुसु, केहिचि वेदानादीहि धम्मेहेव विप्पयुत्तो।

एसेव[2] नयो सब्बत्था ति।

विप्पयुत्तेन विप्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

१-१. एकेनायतनेन–रो०। २. एस–स्या०।

§ ११. सङ्गहितेन सम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना

११.१. इदानि **सङ्गहितेन सम्पयुत्तविप्पयुत्तपदं** भाजेतुं **समुदयसच्चेना** ति आदि आरद्धं। तत्थ ये सङ्गहितेनसङ्गहितपदनिद्देसे समुदयसच्चादयो व[1] धम्मा उद्धटा, सब्बपुच्छासु ते येव उद्धटा। सदिसविस्सज्जनानं पन एकतो गहितत्ता पदानि अञ्ञाय पटिपाटिया आगतानि। तत्थ ये धम्मा पुच्छाय उद्धटपदेन खन्धादिसङ्गहेन सङ्गहिता, तेसं येहि सम्पयोगो च[2] विप्पयोगो च[3] होति, तेसं वसेन खन्धादिविभागो वेदितब्बो। R. 136

तत्रायं नयो—समुदयसच्चेन ताव सङ्खारक्खन्धपरियापन्ना धम्मा खन्धादिसङ्गहेन सङ्गहिता। ते च सेसहि तीहि खन्धेहि, एकेन मनायतनेन[4], सत्तहि विञ्ञाणधातूहि, सम्पयुत्ता[5] सङ्खारक्खन्धेहि[6] धम्मायतनधम्मधातुसु च ठपेत्वा तण्हं सेसेहि सम्पयुत्तत्ता केहिचि सम्पयुत्ता नाम। एकेन पन रूपक्खन्धेन, दसहि रूपायतनेहि, रूपधातूहि च विप्पयुत्ता[7], एकस्मिं धम्मायतने धम्मधातुया च, रूपनिब्बानेहि विप्पयुत्तत्ता[8] केहिचि विप्पयुत्ता नाम[9]।

इमिना उपायेन सब्बत्थ अत्थो वेदितब्बो ति।

सङ्गहितेन सम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

---

१. स्या० पोत्थके नत्थि।
२. वा–म०, स्या०।
३. वा–म०, स्या०।
४. आयतनेन–स्या०।
५. म०, सी०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि।
६. संखारक्खन्धे–म०, सी०।
७. विप्पयुत्तत्ता–रो०।
८. विप्पयुत्ता–रो०।
९. रो० पोत्थके नत्थि।

§१२. सम्पयुत्तेन सङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना

B. 21 १२.१. इदानि सम्पयुत्तेन सङ्गहितासङ्गहितपदं भाजेतुं वेदनाक्खन्धेना ति आदि आरद्धं । तत्थ ये सम्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदनिद्देसे वेदनक्खन्धादयो धम्मा उद्धटा, सब्बपुच्छासु ते येव उद्धटा । तत्थ ये धम्मा पुच्छाय उद्धटपदेन[1] सद्धिं[2] सम्पयुत्ता, तेसं येहि सङ्गहो वा[3] असङ्गहो वा होति, तेसं वसेन खन्धादिभेदो वेदितब्बो ।

तत्रायं नयो—वेदनाक्खन्धो हि सञ्ञादीहि सम्पयुत्तो । ते सञ्ञादयो तीहि सञ्ञादिक्खन्धेहि, द्वीहि धम्मायतनमनायतनेहि, धम्मधातुया चेव, सत्तहि च विञ्ञाणधातूही ति अट्ठहि धातूहि सङ्गहिता, सेसाहि खन्धायतनधातूहि असङ्गहिता ।

इमिना उपायेन सब्बत्थ अत्थो वेदितब्बो ति ।

सम्पयुत्तेन सङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

---

१. उद्धटापदेन–म०, रो० ।

२. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि ।

३. म०, सी०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि ।

§१३. असङ्गहितेन सम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना

१३.१. इदानि **असङ्गहितेन सम्पयुत्तविप्पयुत्तपदं** भाजेतुं **रूपक्खन्धेना** ति आदि आरद्धं। तत्थ ये पञ्चमे[1] असङ्गहितेनअसङ्गहितपदनिद्देसे रूपक्खन्धेन सदिसपञ्हा धम्मा, ये च अरूपभवेन सदिसा, ते येव उद्धटा। सेसा पन न रुहन्तीति न उद्धटा। वेदनाक्खन्धेन हि खन्धादिवसेन पन[2] रूपारूपधम्मा असङ्गहिता होन्ति। तेसं च सम्पयोगो नाम नत्थि। तस्मा यानि पदानि[3] रुहन्ति, तानेव सदिसविस्सज्जनेहि सद्धिं समोधानेत्वा उद्धटानि। तत्थ ये धम्मा[4] पुच्छाय उद्धटधम्मेहि खन्धादिवसेन असङ्गहिता, ते येहि सम्पयुत्ता[5] च विप्पयुत्ता च, तेसं वसेन खन्धादिविभागो वेदितब्बो। R. 137

तत्रायं नयो--रूपक्खन्धेन ताव विञ्ञाणमेव तीहि पि[6] सङ्गहेहि असङ्गहितं। तं वेदनादीहि तीहि खन्धेहि, धम्मायतनधम्मधातुसु च वेदनादीहेव सम्पयुत्तं। एकेन रूपक्खन्धेन, दसहि रूपायतनरूपधातूहि, धम्मायतनधम्मधातुसु च रूपनिब्बानधम्मेहि च[7] विप्पयुत्तं। तं सन्धाय **ते धम्मा तीहि खन्धेही** ति आदि वुत्तं। B. 22

इमिना नयेन सब्बत्थ अत्थो वेदितब्बो ति।

असङ्गहितेन सम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

---

१. ०व–रो०।
२. म०,सी०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि।
३. पन०–स्या०।
४. सी० पोत्थके नत्थि।
५. म०, सी०, स्या०पोत्थकेसु नत्थि।
६. सी० पोत्थके नत्थि।
७. म०, स्या० पोत्थकेसु नत्थि।

§१४. विप्पयुत्तेन सङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना

१४.१. इदानि विप्पयुत्तेन सङ्गहितासङ्गहितपदं भाजेतुं रूपक्खन्धेना ति आदि आरद्धं। तत्थ येसं पदानं विप्पयोगो न रूहति, तानि इमस्मि वारे न गहितानि। कानि पन तानीति? धम्मायतनादीनि। धम्मायतनस्स हि खन्धादिसु एकेना पि विप्पयोगो न रूहति। धम्मधातुआदिसु पि एव नयो।

तेसं इदं उद्दानं—

"धम्मायतनं धम्मधातु, जीवितोन्द्रियमेव च।
नामरूपपदञ्चेव, सळायतनमेव च।
"जातिआदित्तयं एकं, पदं वीसतिमे तिके।
तिकावसानिकं एकं, सत्त चूळन्तरे पदा॥
"दसेव गोच्छके होन्ति, महन्तरम्हि चुद्दस।
छ पदानि ततो उद्धं सब्बानि पि समासतो॥
पदानि च न लब्भन्ति, चत्तालीसं च सत्त[1] चा[1]" ति॥

R. 138 परियोसाने च[2]—धम्मायतनं धम्मधातू ति गाथा पि इममेव अत्थं दीपेतुं वुत्ता। इमानि पन ठपेत्वा सेसानि सब्बानि पि लब्भन्ति। तेसु खन्धादिविभागो वुत्तनयानुसारेनेव वेदितब्बो ति।

विप्पयुत्तेन सङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

१-१. सत्तधा—स्या०। २. स्या० पोत्थके नत्थि।

निगमनगाथा

एत्तावता च-- B. 23

धातुप्पभेदकुसलो यं धातुकथं तथागतो आह ।
तस्सा[1] नयमुखभेदप्पकासनं निट्ठितं होति ॥
इमिना नयमुखभेदप्पकासनेन हि विभाविना सक्का ।
ञातुं सब्बे पि नया, सङ्खेपकथा व इति वुत्ता ॥
एकेकस्स पन सचे, पदस्स वित्थारमेव भासेय्यं[2] ।
वचनञ्च अतिविय बहुं, भवेय्य अत्थो च अविसेसो ॥
इति ऊनभाणवारद्धयाय, यं तन्तिया मया एतं ।
कुरुना[3] पत्तं[3] पुञ्ञं, सुखाय तं होतु लोकस्सा ति ॥

धातुकथा-अट्ठकथा निट्ठिता

---

१. तस्सायं-रो० । २. भावेय्य-रो० ।
३-३. करुणापत्तं-रो०, कुरुतापत्तं-स्या० ।

पञ्चप्पकरण-अट्ठकथा

पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथा

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

पञ्चप्पकरण-अट्ठकथा

पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथा

वत्थुगाथा

निपुणत्थं पकरणं, धातुभेदप्पकासनं[१] । B. 25
सत्था धातुकथं नाम, देसयित्वा सुरालये ॥
अनन्तरं तस्स जिनो, पञ्ञत्तिभेददीपनं ।
आह पुग्गलपञ्ञत्तिं, यं लोके अग्गपुग्गलो ॥
तस्सा संवण्णनोकासो, यस्मा दानि उपागतो ।
तस्मा नं वण्णयिस्सामि, तं सुणाथ समाहिता ति ॥

१. मातिकावण्णना

१. छ पञ्ञत्तियो—**खन्धपञ्ञत्ति...पे०...पुग्गलपञ्ञत्ती** ति अयं ताव पुग्गलपञ्ञत्तिया उद्देसो । तत्थ **छा** ति गणनपरिच्छेदो । तेन ये धम्मे इध पञ्ञपेतुकामो तेसं गणनवसेन संखेपतो पञ्ञत्तिपरिच्छेदं दस्सेति।

पञ्ञत्तियो ति परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं । तत्थ "आचिक्खति देसेति पञ्ञेति पट्ठपेती" ति (सं. नि. २.२०.२४.) आगतट्ठाने पञ्ञापना दस्सना पकासना पञ्ञत्ति नाम । "सुपञ्ञत्तं मञ्चपीठं" ति आगतट्ठाने ठपना निक्खिपना पञ्ञत्ति नाम । इध उभयं पि वट्टति । छ पञ्ञत्तियो ति हि छ पञ्ञापना, छ दस्सना पकासना ति पि ; छ ठपना निक्खिपना ति पि इध अधिप्पेतमेव ।

नामपञ्ञत्ति हि ते ते धम्मे दस्सेति पि, तेन तेन कोट्ठासेन ठपेति पि ।

खन्धपञ्ञत्ती ति आदि पन संखेपतो तासं पञ्ञत्तीनं सरूपदस्सनं । तत्थ खन्धानं 'खन्धा' ति पञ्ञापना दस्सना पकासना ठपना निक्खिपना **खन्धपञ्ञत्ति** नाम । आयतनानं आयतनानी ति, धातूनं धातुयो ति, सच्चानं

---

१. पकासनो–म० ।

सच्चानी ति, इन्द्रियानं इन्द्रियानी ति, पुग्गलानं पुग्गला ति पञ्ञापना दस्सना पकासना ठपना निक्खिपना पुग्गलपञ्ञत्ति नाम ।

पञ्ञत्तिभेदा

B. 26 पालिमुत्तकेन पन अट्ठकथानयेन अपरा पि छ पञ्ञत्तियो—विज्जमान-
R. 172 पञ्ञत्ति, अविज्जमानपञ्ञत्ति, विज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ति, अविज्जमानेन विज्जमानपञ्ञत्ति, विज्जमानेन विज्जमानपञ्ञत्ति, अविज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ती ति । तत्थ कुसलाकुसलस्सेव सच्छिकत्थपरमत्थवसेन[1] विज्जमानस्स सतो सम्भूतस्स धम्मस्स पञ्ञापना विज्जमानपञ्ञत्ति नाम । तथा अविज्जमानस्स लोकनिरुत्तिमत्तसिद्धस्स इत्थिपुरिसादिकस्स पञ्ञापना अविज्जमानपञ्ञत्ति नाम । सब्बाकारेन पि अनुपलब्भनेय्यस्स वाचावत्थुमत्तस्सेव पञ्चमसच्चादिकस्स तित्थियानं अणुपकतिपुरिसादिकस्स वा पञ्ञापना पि अविज्जमानपञ्ञत्तियेव । सा पन सासनावचरा न होतीति इध न गहिता । इति इमेसं विज्जमानाविज्जमानानं विकप्पनवसेन सेसा वेदितब्बा ।

'तेविज्जो', 'छळभिञ्ञो' ति आदीसु हि तिस्सो विज्जा छ च अभिञ्ञा विज्जमाना, पुग्गलो अविज्जमानो । तस्मा तिस्सो विज्जा अस्सा ति तेविज्जो, छ अभिञ्ञा अस्सा ति छळभिञ्ञो ति एवं विज्जमानेन अविज्जमानस्स पञ्ञापनतो एवरूपा विज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ति नाम । 'इत्थिरूपं', 'पुरिसरूपं' ति आदीसु पन इत्थिपुरिसा अविज्जमाना, रूपं विज्जमानं । तस्मा इत्थिया रूपं इत्थिरूपं, पुरिसस्स रूपं पुरिसरूपं ति एवं अविज्जमानेन विज्जमानस्स पञ्ञापनतो एवरूपा अविज्जमानेन विज्जमानपञ्ञत्ति नाम । चक्खुसम्फस्सो, सोतसम्फस्सो ति आदीसु चक्खुसोतादयो पि फस्सो पि विज्जमानोयेव । तस्मा चक्खुम्हि सम्फस्सो, चक्खुतो जातो सम्फस्सो, चक्खुस्स वा फलभूतो सम्फस्सो चक्खुसम्फस्सो ति एवं विज्जमानेन विज्जमानस्स पञ्ञापनतो एवरूपा विज्जमानेन विज्जमानपञ्ञत्ति नाम । खत्तियपुत्तो, ब्राह्मणपुत्तो, सेट्ठिपुत्तो ति आदीसु खत्तियादयो पि अविज्जमाना, पुत्तो पि । तस्मा खत्तियस्स पुत्तो खत्तियपुत्तो ति एवं अविज्ज-

१. सच्छिकट्ठ०-म० ।

मानेन अविज्जमानस्स पञ्ञापनतो एवरूपा **अविज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ति** नाम।

तासु इमस्मिं पकरणे पुरिमा तिस्सो व पञ्ञत्तियो लब्भन्ति। "खन्धपञ्ञत्ति...पे०...इन्द्रियपञ्ञत्ती"ति इमस्मिं हि ठाने विज्जमानस्सेव पञ्ञापितत्ता विज्जमानपञ्ञत्ति लब्भति। "पुग्गलपञ्ञत्ती" ति पदे अविज्जमानपञ्ञत्ति। परतो पन 'तेविज्जो', 'छळभिञ्ञो' ति आदीसु विज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ति लब्भती ति।

अट्ठकथामुत्तकेन पन आचरियनयेन अपरा पि छ पञ्ञत्तियो—उपादापञ्ञत्ति, उपनिधापञ्ञत्ति, समोधानपञ्ञत्ति, उपनिक्खित्तपञ्ञत्ति, तज्जापञ्ञत्ति, सन्ततिपञ्ञत्ती ति। B. 27

तत्थ यो रूपवेदनादीहि एकत्तेन वा अञ्ञत्तेन वा रूपवेदनादयो विय सच्चिकट्ठपरमत्थेन अनुपलब्भसभावो पि रूपवेदनादिभेदे खन्धे उपादाय निस्साय कारणं कत्वा सम्मतो सत्तो। तानि तानि अङ्गानि उपादाय रथो गेहं मुट्ठि उद्धनं ति च; ते तेयेव रूपरसादयो[1] उपादाय घटो पटो; चन्दसुरियपरिवत्तादयो उपादाय कालो, दिसा; तं तं भूतनिमित्तं चेव भावनानिसंसञ्च उपादाय निस्साय कारणं कत्वा सम्मतं तेन तेनाकारेन उपट्ठितं उग्गहनिमित्तं पटिभागनिमित्तं ति अयं एवरूपा **उपादापञ्ञत्ति** नाम।

पञ्ञपेतब्बट्ठेन चेसा पञ्ञत्ति नाम, न पञ्ञापनट्ठेन। या पन तस्सत्थस्स पञ्ञापना, अयं अविज्जमानपञ्ञत्ति येव। या पठमदुतियादीनि उपनिधाय दुतियं ततियं ति आदिका, अञ्ञमञ्ञञ्च उपनिधाय दीघं रस्सं, दूरं, सन्तिकं ति आदिका पञ्ञापना; अयं **उपनिधापञ्ञत्ति** नाम।

अपि चेसा उपनिधापञ्ञत्ति—तदञ्ञापेक्खूपनिधा, हत्थगतूपनिधा, सम्पयुत्तूपनिधा, समारोपितूपनिधा, अविदूरगतूपनिधा, पटिभागूपनिधा, तब्बहुलूपनिधा, तब्बिसिट्ठूपनिधा ति आदिना भेदेन अनेकप्पकारा। तत्थ दुतियं ततियं ति आदिका व तदञ्ञं अपेक्खित्वा वुत्तताय **तदञ्ञापेक्खूपनिधा** नाम। छत्तपाणि, सत्थपाणी ति आदिका हत्थगतं उपनिधाय

१. रूपादयो—म०।

R. 174 वुत्तताय **हत्थगतूपनिधा** नाम । कुण्डली, सिखरी, किरिटी ति आदिका सम्पयुत्तं उपनिधाय वुत्तताय **सम्पयुत्तूपनिधा** नाम । धञ्ञसकटं, सप्पिकुम्भो ति आदिका समारोपितं उपनिधाय वुत्तताय **समारोपितूपनिधा** नाम । इन्दसालगुहा, पियंगुगुहा, सेरीसकं ति आदिका अविदूरगतं उपनिधाय वुत्तताय **अविदूरगतूपनिधा** नाम । सुवण्णवण्णो, उसभगामी ति आदिका पटिभागं उपनिधाय वुत्तताय **पटिभागूपनिधा** नाम । पदुमसारो, ब्राह्मणगामो ति आदिका तब्बहुलं उपनिधाय वुत्तताय **तब्बहुलूपनिधा**[1] नाम । मणिकटकं, वजिरकटकं ति आदिका तब्बिसिट्ठं उपनिधाय वुत्तताय **तब्बिसिट्ठूपनिधा** नाम ।

या पन तेसं तेसं समोधानं अपेक्खित्वा तिदण्डं, अट्ठपदं, धञ्ञरासि, पुप्फरासी ति आदिका पञ्ञापना, अयं **समोधानपञ्ञत्ति** नाम ।

या पुरिमस्स पुरिमस्स उपनिक्खिपित्वा द्वे, तीणि, चत्तारी ति
B. 28 आदिका पञ्ञापना, अयं **उपनिक्खित्तपञ्ञत्ति** नाम ।

या तं तं धम्मसभावं अपेक्खित्वा पठवी, तेजो, कक्खळता, उण्हता ति आदिका पञ्ञापना, अयं **तज्जापञ्ञत्ति** नाम ।

या पन सन्ततिविच्छेदाभावं अपेक्खित्वा आसीतिको, नावुतिको ति आदिका पञ्ञापना, अयं **सन्ततिपञ्ञत्ति** नाम ।

एतासु पन **तज्जापञ्ञत्ति** विज्जमानपञ्ञत्तियेव । सेसा अविज्जमानपञ्ञत्तिपक्खञ्चेव[2], अविज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्तिपक्खञ्च भजन्ति ।

अट्ठकथामुत्तकेन आचरियनयेनेव अपरापि छ पञ्ञत्तियो—किच्चपञ्ञत्ति, सण्ठानपञ्ञत्ति, लिङ्गपञ्ञत्ति, भूमिपञ्ञत्ति, पच्चत्तपञ्ञत्ति, असङ्खतपञ्ञत्तीति । अत्थभाणको[3], धम्मकथिको ति आदिका किच्चवसेन पञ्ञापना **किच्चपञ्ञत्ति** नाम । किसो, थूलो, परिमण्डलो, चतुरंसो ति आदिका
R. 175 सण्ठानवसेन पञ्ञापना **सण्ठानपञ्ञत्ति** नाम । इत्थी, पुरिसो ति आदिका लिङ्गवसेन पञ्ञापना **लिङ्गपञ्ञत्ति** नाम । कामावचरा, रूपावचरा,

---

१. तब्बहुलूप०–सी०, स्या०, रो० । २. म० पोत्थके नत्थि ।
३. तत्थभाणको–म० ।

अरूपावचरा, कोसलका, माधुरा ति आदिका भूमिवसेन पञ्ञापना **भूमिपञ्ञत्ति** नाम। तिस्सो, नागो, सुमनो ति आदिका पच्चत्तं नामकरणमत्तवसेन पञ्ञापना **पच्चत्तपञ्ञत्ति** नाम। निरोधो, निब्बानं ति आदिका असङ्खतधम्मस्स पञ्ञापना **असङ्खतपञ्ञत्ति** नाम।

तत्थ एकच्चा भूमिपञ्ञत्ति असङ्खतपञ्ञत्ति च विज्जमानपक्खं भजति। सेसा अविज्जमानपञ्ञत्तियो नाम।

इदानि यासं पञ्ञत्तीनं उद्देसवारे संखेपतो सरूपदस्सनं कतं, संखेपतोयेव ताव तासं वत्थुं विभजित्वा दस्सनवसेन ता दस्सेतुं **कित्तावता** ति आदीनि[1] आह[1]।

(१) खन्धपञ्ञत्ति

२. तत्थ पुच्छाय ताव एवमत्थो वेदितब्बो—या अयं खन्धानं 'खन्धा' ति पञ्ञापना, दस्सना, ठपना, सा कित्तकेन होतीति कथेतुकम्यतापुच्छा। परतो **कित्तावता आयतनानं** ति आदीसु पि एसेव नयो।

विस्सज्जने पि एवमत्थो वेदितब्बो—यत्तकेन पञ्ञापनेन संखेपतो पञ्चक्खन्धा ति वा पभेदतो "रूपक्खन्धो...पे०...विञ्ञाणक्खन्धो" ति वा ; तत्रापि रूपक्खन्धो कामावचरो, सेसा चतुभूमिका ति वा एवरूपा पञ्ञापना होति ; एत्तकेन खन्धानं 'खन्धा' ति पञ्ञत्ति होति।

(२) आयतनपञ्ञत्ति

३. तथा यत्तकेन पञ्ञापनेन संखेपतो द्वादसायतनानि वा, पभेदतो "चक्खायतनं...पे०...धम्मायतनं" ति वा; तत्रापि दसायतना कामावचरा, B. 29
द्वायतना चतुभूमिका ति वा, एवरूपं पञ्ञापनं होति ; एत्तकेन आयतनानं आयतनानी ति पञ्ञत्ति होति।

(३) धातुपञ्ञत्ति

४. यत्तकेन पञ्ञापनेन संखेपतो अट्ठारस धातुयो ति वा, पभेदतो R. 176
"चक्खुधातु...पे०...मनोविञ्ञाणधातू" ति वा ; तत्रापि सोळस धातुयो

१–१. आदिमाह–म०।

कामावचरा, द्वे धातुयो चतुभूमिका ति वा एवरूपं पञ्ञापनं होति; एत्तकेन धातूनं धातू ति पञ्ञत्ति होति।

(४) सच्चपञ्ञत्ति

५. यत्तकेन पञ्ञापनेन संखेपतो चत्तारि सच्चानी ति वा, पभेदतो दुक्खसच्चं...पे०...निरोधसच्चं ति वा; तत्रापि द्वे सच्चा लोकिया, द्वे लोकुत्तरा ति वा एवरूपं पञ्ञापनं होति; एत्तकेन सच्चानं 'सच्चानी' ति पञ्ञत्ति होति।

(५) इन्द्रियपञ्ञत्ति

६. यत्तकेन पञ्ञापनेन संखेपतो बावीसति इन्द्रियानी ति वा, पभेदतो चक्खुन्द्रियं...पे०...अञ्ञाताविन्द्रियं ति वा; तत्रापि दसिन्द्रियानि कामावचरानि, नव इन्द्रियानि मिस्सकानि, तीणिन्द्रियानि लोकुत्तरानी ति वा एवरूपं पञ्ञापनं होति; एत्तकेन इन्द्रियानं इन्द्रियानी ति पञ्ञत्ति होति।

एत्तावता संखेपतो वत्थुं विभजित्वा दस्सनवसेन पञ्च पञ्ञत्तियो दस्सिता होन्ति।

(६) पुग्गलपञ्ञत्ति

७. इदानि वित्थारतो वत्थुं विभजित्वा दस्सनवसेन पुग्गलपञ्ञत्तिं दस्सेतुं **समयविमुत्तो असमयविमुत्तो** ति आदिमाह। सम्मासम्बुद्धेन हि तिले विसारयमानेन विय, वाके हीरयमानेन विय च, हेट्ठा विभङ्गप्पकरणे[1] इमासं पञ्चन्नं पञ्ञत्तीनं वत्थुभूता खन्धादयो निप्पदेसेन कथिता ति तेन इध एकदेसेनेव कथेसि। छट्ठा पुग्गलपञ्ञत्ति हेट्ठा अकथिता व, इधापि उद्देसवारे एकदेसेनेव कथिता; तस्मा तं वित्थारतो कथेतुकामो समयविमुत्तो असमयविमुत्तो ति एकेकतो पट्ठाय याव दसका मातिकं ठपेसी ति।

मातिकावण्णना निट्ठिता

---

१. विभ० १-५।

२. निद्देसवण्णना

§१. एककनिद्देसवण्णना

(१) समयविमुत्तपुग्गलवण्णना

१.१. इदानि यथाठपितं मातिकं आदितो पट्ठाय विभजित्वा देसेतुं—**कतमो च पुग्गलो समयविमुत्तो** ति आदिमाह। तत्थ **इधा** ति इमस्मिं सत्तलोके। **एकच्चो पुग्गलो** ति एको पुग्गलो। **कालेन कालं** ति एत्थ भुम्मवसेन अत्थो वेदितब्बो। एकेकस्मिं काले ति वुत्तं होति। **समयेन समयं** ति इदं पुरिमस्सेव वेवचनं। **अट्ठ विमोक्खे** ति रूपावचरा[1] अट्ठ समापत्तियो। तासं हि पच्चनीकधम्मेहि विमुच्चनतो विमोक्खो ति नाम। **कायेना** ति विमोक्खसहजातेन नामकायेन। **फुसित्वा विहरती** ति पटिलभित्वा इरियति। कतमस्मिं पनेस काले विमोक्खे फुसित्वा विहरती ति? समापत्तिं समापज्जितुकामस्स हि कालो नाम अत्थि, अकालो नाम अत्थि। तत्थ पातो व सरीरजग्गनकालो[2], वत्तकरणकालो च समापज्जनस्स अकालो नाम। सरीरं पन पटिजग्गित्वा वत्तं कत्वा वसनट्ठानं पविसित्वा निसिन्नस्स याव पिण्डाय गमनकालो नागच्छति, एतस्मिं अन्तरे समापज्जनस्स कालो नाम।

B. 30, R. 177

पिण्डाय गमनकालं पन सल्लक्खेत्वा निक्खन्तस्स चेतियवन्दनकालो, भिक्खुसङ्घपरिवुतस्स वितक्कमालके ठानकालो पिण्डाय गमनकालो गामे चरणकालो; आसनसालाय यागुपानकालो वत्तकरणकालो ति अयं पि समापज्जनस्स अकालो नाम। आसनसालाय पन विवित्ते ओकासे सति याव भत्तकालो नागच्छति, एतस्मिं पि अन्तरे समापज्जनस्स कालो नाम। भत्तं पन भुञ्जनकालो, विहारगमनकालो, पत्तचीवरपटिसामनकालो, दिवावत्तकरणकालो, परिपुच्छादानकालो ति अयं पि समापज्जनस्स अकालो नाम। यो अकालो, स्वेव असमयो। तं सब्बं पि ठपेत्वा अवसेसे काले

---

१. रूपावचरारूपावचर अट्ठ–म०। २. ०पटिजग्गन०–म०।

R. 178 काले, समये समये वुत्तप्पकारे अट्ठ विमोक्खे सहजातनामकायेन पटिलभित्वा विहरन्तो, "इध एकच्चो पुग्गलो...पे०...विहरती" ति वुच्चति ।

B. 31 अपि चेस सफस्सकेहि सहजातनामधम्मेहि सहजातधम्मे फुसतियेव नाम, उपचारेन अप्पनं फुसतियेव नाम । पुरिमाय अप्पनाय अपरं अप्पनं फुसतियेव । येन हि सद्धिं ये धम्मा सहजाता, तेन ते पटिलद्धा नाम होन्ति । फस्सेन पि फुट्ठायेव नाम होन्ति । उपचारं पि अप्पनाय पटिलाभकरणमेव, तथा पुरिमा अप्पना अपरअप्पनाय । तत्रास्स एवं तेहि[1] सहजातेहि सहजातानं फुसना वेदितब्बा—पठमज्झानं हि वितक्का-दीहि पञ्चङ्गिकं । [2]ठपेत्वा तानि अङ्गानि सेसा अतिरेका पण्णास धम्मा चत्तारो खन्धा नाम होन्ति । तेन नामकायेन पठमज्झानसमापत्ति-विमोक्खं फुसित्वा पटिलभित्वा विहरति । दुतियं झानं पीतिसुखचित्ते-कग्गताहि तिवङ्गिकं, ततियं सुखचित्तेकग्गताहि दुवङ्गिकं, चतुत्थं उपेक्खा-चित्तेकग्गताहि दुवङ्गिकं, तथा आकासानञ्चायतनं...पे०...नेवसञ्ञाना-सञ्ञायतनञ्च । तत्थ ठपेत्वा तानि अङ्गानि सेसा अतिरेकपण्णासधम्मा चत्तारो खन्धा नाम होन्ति । तेन नामकायेन नेवसञ्ञानासञ्ञायतन-समापत्तिविमोक्खं फुसित्वा पटिलभित्वा विहरति ।

पञ्ञाय चस्स दिस्वा ति विपस्सनापञ्ञाय सङ्खारगतं, मग्गपञ्ञाय सङ्खारगतं, चतुसच्चधम्मे पस्सित्वा । **एकच्चे आसवा परिक्खीणा होन्ती** ति उपड्ढुपड्ढा पठममग्गादिवज्झा आसवा परिक्खीणा होन्ति ।

अयं वुच्चति पुग्गलो समयविमुत्तो ति एत्थ अट्ठसमापत्तिलाभी पुथुज्जनो
R. 179 तेन नामकायेन फुसित्वा विहरतीति वत्तुं वट्टति । पालियं पन "एकच्चे आसवा परिक्खीणा" ति वुत्तं । पुथुज्जनस्स च खीणा आसवा नाम नत्थि, तस्मा सो न गहितो । अट्ठसमापत्तिलाभी खीणासवो पि तेन नामकायेन फुसित्वा विहरतीति वत्तुं वट्टति । तस्स पन अपरिक्खीणासवा नाम नत्थि, तस्मा सो पि न गहितो । **समयविमुत्तो** ति पन तिण्णं सोतापन्न-सकदागामि-अनागामीनंयेवेतं नामं ति वेदितब्बं ।

१. म० पोत्थके नत्थि । २. तस्मि०—म० ।

(२) असमयविमुत्तपुग्गलवण्णना

१.२. असमयविमुत्तनिद्देसे—पुरिमसदिसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं। **असमयविमुत्तो** ति पनेत्थ सुक्खविपस्सकखीणासवस्सेतं नामं। सुक्खविपस्सका पन सोतापन्न-सकदागामि-अनागामिनो अट्ठसमापत्तिलाभिनो च खीणासवा पुथुज्जना च इमस्मिं दुके न लब्भन्ति, दुकमुत्तकपुग्गला नाम B. 32 होन्ति। तस्मा सत्था अत्तनो बुद्धसुबुद्धताय हेट्ठा गहिते च अग्गहिते च सङ्कड्ढित्वा सद्धिं पिट्ठिवट्टकेहि तन्तिं आरोपेन्तो सब्बे पि अरियपुग्गला ति आदि आह।

तत्थ **अरिये विमोक्खे** ति किलेसेहि आरकत्ता अरिये ति सङ्खंगते लोकुत्तरविमोक्खे। इदं वुत्तं होति—बाहिरानं हि अट्ठन्नं समापत्तीनं समापज्जन्तस्स समयो पि अत्थि[1] असमयो पि अत्थि[1]। मग्गविमोक्खेन विमुच्चनस्स समयो वा असमयो वा नत्थि। यस्स सद्धा बलवती, विपस्सना च आरद्धा, तस्स गच्छन्तस्स तिट्ठन्तस्स निसीदन्तस्स निपज्जन्तस्स खादन्तस्स भुञ्जन्तस्स मग्गफलपटिवेधो नाम न होती ति नत्थि। इति मग्गविमोक्खेन विमुच्चनस्स समयो वा असमयो वा नत्थी ति हेट्ठागहिते च अग्गहिते च सङ्कड्ढित्वा इमं पिट्ठिपट्टकं तन्तिं आरोपेसि धम्मराजा। समापत्तिलाभी पुथुज्जनो इमाय पि तन्तिया अग्गहितो वा। भजापियमानो पन समा- R. 180 पत्तिविक्खम्भितानं किलेसानं वसेन समयविमुत्तभावं भजेय्य।

(२) कुप्पधम्मपुग्गलवण्णना

१.३. कुप्पधम्माकुप्पधम्मनिद्देसेसु—यस्स अधिगतो समापत्तिधम्मो कुप्पति नस्सति, सो **कुप्पधम्मो**। **रूपसहगतानं** ति रूपनिमित्तसङ्खातेन रूपेन सहगतानं। तेन सद्धिं पवत्तानं न विना रूपारम्मणानं चतुन्नं रूपावचरज्झानानं ति अत्थो। **अरूपसहगतानं** ति रूपतो अञ्ञं, न रूपं ति अरूपं। अरूपेन सहगतानं तेन सद्धिं पवत्तानं न विना अरूपारम्मणानं चतुन्नं अरूपावचरज्झानानं ति अत्थो। **न निकामलाभी** ति पञ्चहाकारेहि अचिण्णवसिताय इच्छिताकारेन अलद्धत्ता न निकामलाभी। अप्पगुणसमापत्तिको ति अत्थो। **न अकिच्छलाभी** ति किच्छलाभी दुक्खलाभी।

---

१. म० पोत्थके नत्थि।

यो आगमनम्हि किलेसे विक्खम्भेन्तो उपचारं पापेन्तो अप्पनं पापेन्तो चित्तमञ्जूसं लभन्तो दुक्खेन किच्छेन ससङ्खारेन किलमन्तो[1] तं सम्पदं पापुणितुं सक्कोति, सो न अकिच्छलाभी नाम। **न अकसिरलाभी ति** अविपुललाभी। समापत्तिं अप्पेत्वा अद्धानं फरितुं न सक्कोति। एकं द्वे चित्तवारे वत्तेत्वा सहसा व वुट्ठाती ति अत्थो। **यत्थिच्छकं ति** यस्मिं ओकासे समापत्तिं अप्पेत्वा निसीदितुं इच्छति। **यदिच्छकं ति** कसिण-
B 33 झानं वा आनापानज्झानं वा ब्रह्मविहारझानं वा असुभझानं वा ति यं यं समापत्तिं अप्पेत्वा निसीदितुं इच्छति। **यावतिच्छकं ति** अद्धानपरिच्छेदेन यत्तकं कालं इच्छति। इदं वुत्तं होति—यत्थ यत्थ यं यं समापत्तिं यत्तकं अद्धानं समापज्जितुं पि वुट्ठातुं पि इच्छति, तत्थ तत्थ तं तं समापत्तिं तत्तकं अद्धानं समापज्जितुं पि वुट्ठातुं पि न सक्कोति। चन्दं वा सुरियं
R. 1'1 वा उल्लोकेत्वा 'इमस्मिं चन्दे वा सुरिये वा एत्तकं ठानं गते वुट्ठहिस्सामी' ति परिच्छिन्दित्वा झानं समापन्नो यथापरिच्छेदेन वुट्ठातुं न सक्कोति, अन्तरा व वुट्ठाति; समापत्तिया अप्पगुणताया ति। **पमादं आगम्मा ति** पमादं पटिच्च। **अयं वुच्चती ति** अयं एवंविधो[2] पुग्गलो कुप्पधम्मो ति वुच्चति।

इदं पन अट्ठसमापत्तिलाभिनो पुथुज्जनस्स सोतापन्नस्स सकदागामिनो ति तिण्णं पुग्गलानं नामं। एतेसं हि समाधिपारिबन्धका[3] विपस्सना-पारिबन्धका च धम्मा न सुविक्खम्भिता, न सुविक्खालिता, तेन तेसं समापत्ति नस्सति परिहायति। सा च खो नेव सीलभेदेन, नापत्ति-वीतिक्कमेन। न गरुकमोक्खधम्मो पनेस अप्पमत्तकेन पि किच्चकरणीयेन वा वत्तभेदमत्तकेन वा नस्सति।

तत्रिदं वत्थु—एको किर थेरो समापत्तिं वळञ्जेति। तस्मिं पिण्डाय गामं पविट्ठे दारका परिवेणे कीळित्वा पक्कमिंसु। थेरो आगन्त्वा 'परिवेणं सम्मज्जितब्बं' ति चिन्तेत्वा व[4] असम्मज्जित्वा व[5] विहारं पविसित्वा

१. सप्पयोगेन०–म०। २. एव०–रो०, स्या०।
३. ०पारिपन्थका–सी०; ०पारिपन्थिका–रो०। ४. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि।
५. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि।

'समापत्तिं अप्पेस्सामी' ति निसीदि। सो अप्पेतुं असक्कोन्तो, 'किं नु खो आवरणं' ति सीलं आवज्जन्तो अप्पमत्तकं पि वीतिक्कमं अदिस्वा 'वत्तभेदो नु खो अत्थी' ति ओलोकेन्तो परिवेणस्स असम्मट्ठभावं ञत्वा सम्मज्जित्वा पविसित्वा निसीदन्तो समापत्तिं अप्पेन्तो व निसीदि।

(४) अकुप्पधम्मपुग्गलवण्णना

१.४. अकुप्पधम्मनिद्देसो वुत्तपटिपक्खवसेनेव वेदितब्बो। **अकुप्पधम्मो** ति इदं पन अट्ठसमापत्तिलाभिनो अनागामिस्स चेव खीणासवस्स चा ति द्विन्नं पुग्गलानं नामं। तेसं हि समाधिपारिपन्थिका[1] विपस्सनापारिपन्थिका च धम्मा सुविक्खलिता सुविक्खम्भिता; तेन तेसं भस्साङ्गणि- R. 182
कारामादिकिच्चेन वा अञ्ञेन वा येन केनचि अत्तनो अनुरूपेन पमादेन वीतिनामेन्तानं पि समापत्ति न कुप्पति, न नस्सति। सुक्खविपस्सका पन सोतापन्न-सकदागामि-अनागामि-खीणासवा इमस्मिं दुके न लब्भन्ति; दुक- B. 34
मुत्तकपुग्गला[2] होन्ति। तस्मा सत्था अत्तनो बुद्धसुबुद्धताय हेट्ठा गहिते च अग्गहिते च सङ्कड्ढित्वा इमस्मिं पि दुके सद्धिं पिट्ठिवट्टकेहि तन्तिं आरोपेन्तो **सब्बे पि अरियपुग्गला** ति आदिमाह। अट्ठन्नं हि समापत्तीनं कुप्पनं नस्सनं भवेय्य, लोकुत्तरधम्मस्स पन सकिं पटिविद्धस्स कुप्पनं नस्सनं नाम नत्थि, तं सन्धायेतं वुत्तं।

(५-६) परिहानधम्मादिपुग्गलवण्णना

१.५-६. परिहानधम्म-अपरिहानधम्मनिद्देसा पि कुप्पधम्माकुप्पधम्मनिद्देसवसेनेव वेदितब्बा। केवलं हि इध पुग्गलस्स पमादं पटिच्च धम्मानं परिहानं पि अपरिहानं पि गहितं ति इदं परियाय-देसनामत्तमेव नानं। सेसं सब्बत्थ तादिसमेव।

(७) चेतनाभब्बपुग्गलवण्णना

१.७. चेतनाभब्बनिद्देसे—**चेतनाभब्बो** ति चेतनाय अपरिहानिं आपज्जितुं भब्बो। **सचे अनुसञ्चेतेती** ति, सचे समापज्जति। समापत्तिं हि समापज्जन्तो अनुसञ्चेतेति नाम। सो न परिहायति, इतरो परिहायति।

---

१. ०पारिबन्धका० म०। २. ०नाम–म०, सी०।

(८) अनुरक्खणाभब्बपुग्गलवण्णना

१.८. अनुरक्खणाभब्बनिद्देसे—अनुरक्खणाभब्बो ति अनुरक्खणाय अपरिहानिं आपज्जितुं भब्बो। सचे अनुरक्खती ति सचे अनुपकारधम्मे पहाय उपकारधम्मे सेवन्तो समापज्जति। एवं हि पटिपज्जन्तो अनुरक्खति नाम। सो न परिहायति, इतरो परिहायति। इमे द्वे पि समापत्तिं ठपेतुं थावरं कातुं पटिबला। चेतनाभब्बतो पन अनुरक्खणाभब्बो[1] बलवतरो। चेतनाभब्बो हि उपकारानुपकारधम्मे न जानाति। अजानन्तो उपकारधम्मे नुदति नीहरति, अनुपकारधम्मे सेवति। सो ते सेवन्तो समापत्तितो परिहायति। अनुरक्खणाभब्बो[2] उपकारानुपकारधम्मे जानाति। R. 183 जानन्तो अनुपकारधम्मे नुदति नीहरति, उपकारधम्मे सेवति। सो ते सेवन्तो समापत्तितो न परिहायति।

यथा हि द्वे खेत्तपाला एको पण्डुरोगेन सरोगो अक्खमो सीतादीनं, एको अरोगो सीतादीनं सहो। सरोगो हेट्ठा कुटिं नोतरति, रत्तारक्खं दिवारक्खं विजहति। तस्स दिवा सुकमोरादयो खेत्तं ओतरित्वा सालिB. 35 सीसं खादन्ति, रत्तिं मिगसूकरादयो पविसित्वा खलं [3]तच्छितमत्तं छेत्वा[3] गच्छन्ति। सो अत्तनो पमत्तकारणा पुन बीजमत्तं पि न लभति। इतरो रत्तारक्खं दिवारक्खं न विजहति। सो अत्तनो अप्पमत्तकारणा एककरीसतो चत्तारि पि अट्ठ पि सकटानि लभति। तत्थ सरोगो खेत्तपालो विय चेतनाभब्बो दट्ठब्बो[4]। अरोगो विय अनुरक्खणाभब्बो[5] दट्ठब्बो। सरोगस्स अत्तनो पमादेन पुन बीजमत्तस्स पि अलभनं विय चेतनाभब्बस्स उपकारानुपकारधम्मे अजानित्वा उपकारे पहाय अनुपकारे सेवन्तस्स समापत्तिया परिहानं। इतरस्स अत्तनो अप्पमादेन एककरीसमत्ततो चत्तारि[6]-अट्ठ-सकटउद्धरणं विय अनुरक्खणाभब्बस्स उपकारानुपकारधम्मे जानित्वा अनुपकारे पहाय उपकारे सेवन्तस्स समापत्तिया

१. ०भब्बो ब–म०, सी०। २. ०पन–म०, सी०।
३-३. तच्छितं विय छेत्वा–म०, तच्छितं वितच्छेत्वा–सी०।
४. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि। ५. अनुरक्खणभब्बो–रो०।
६. चतु–म०, सी०।

अपरिहानं वेदितब्बं। एवं चेतनाभब्बतो अनुरक्खणाभब्बो व समापत्ति थावरं कातुं बलवतरो ति वेदितब्बो।

(९) पुथुज्जनपुग्गलवण्णना

१.९. पुथुज्जननिद्देसे—तीणि संयोजनानी ति दिट्ठिसंयोजन-सीलब्बत-परामाससंयोजन-विचिकिच्छासंयोजनानि। एतानि हि फलक्खणे पहीनानि नाम होन्ति। अयं पन फलक्खणे पि न होती ति दस्सेति। तेसं च धम्मानं ति तेसं संयोजनधम्मानं। मग्गक्खणस्मि हि तेसं पहानाय पटिपन्नो नाम होति। अयं पन मग्गक्खणे पि न होति। एत्तावता विस्सट्ठकम्मट्ठानो थूलवालपुथुज्जनो व इध कथितो ति वेदितब्बो।

(१०) गोत्रभूपुग्गलवण्णना

१.१०. गोत्रभूनिद्देसे—येसं धम्मानं ति येसं गोत्रभुञाणेन सद्धिं उप्पन्नानं R. 184
परोपण्णासकुसलधम्मानं। अरियधम्मस्सा ति [1]लोकुत्तरधम्मस्स। अवक्कन्ति होती ति ओक्कन्ति निब्बत्ति पातुभावो होति। अयं वुच्चती ति अयं निब्बानारम्मणेन ञाणेन सब्बपुथुज्जनसङ्खं पुथुज्जनगोत्तं पुथुज्जनमण्डलं पुथुज्जनपञ्ञत्तिं अतिक्कमित्वा अरियसङ्खं अरियगोत्तं अरियमण्डलं अरियपञ्ञत्तिं ओक्कमनतो गोत्रभूपुग्गलो नाम वुच्चति।

(११-१२) भयूपरतपुग्गलादिवण्णना

१.११. भयूपरतनिद्देसे--भयेन उपरतो ति भयूपरतो। सत्त पि सेखा[2] पुथुज्जना च भायित्वा भायित्वा[3] पापतो ओरमन्ति पापं न करोन्ति। B. 36
तत्थ पुथुज्जना दुग्गतिभयं, वट्टभयं, किलेसभयं, उपवादभयं–ति चत्तारि भयानि भायन्ति। तेसु भायितब्बट्ठेन दुग्गतियेव भयं दुग्गतिभयं। सेसेसु पि एसेव नयो। तत्थ पुथुज्जनो 'सचे त्वं पापं करिस्ससि, चत्तारो अपाया मुखं विवरित्वा ठितच्छातअजगरसदिसा, तेसु दुक्खं अनुभवन्तो कथं भविस्ससी' ति दुग्गतिभयं भायित्वा पापं न करोति।

अनमतग्गसंसारवट्टंयेव पन वट्टभयं नाम। सब्बं पि अकुसलं किलेसभयं नाम। गरहा पन उपवादभयं नाम। । तानि पि भायित्वा

---

१. लोकुत्तरमग्गस्स--म०, सी०।

२. सेक्खा–म०, सी०। ३. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि।

पुथुज्जनो पापं न करोति। सोतापन्न-सकदागामि-अनागामिनो पन तयो सेखा दुग्गतिं अतीतत्ता सेसानि तीणि भयानि भायित्वा पापं न करोन्ति। मग्गट्ठकसेखा आगमनवसेन वा असमुच्छिन्नभयत्ता वा **भयूपरता** नाम होन्ति।

खीणासवो इमेसु चतूसु भयेसु एकं पि न भायति। सो हि सब्बसो समुच्छिन्नभयो; तस्मा **अभयूपरतो** ति वुच्चति। किं पन सो उपवादं पि न भायतीति? न भायति। उपवादं पन रक्खती ति वत्तुं वट्टति। दोणुप्पलवापिगामे खीणासवत्थेरो विय।

(१३-१४) भब्बागमनपुग्गलादिवण्णना

R. 185 १.१२. अभब्बागमननिद्देसे—सम्मत्तनियामागमनस्स न[1] अभब्बो[1] ति **अभब्बागमनो**। **कम्मावरणेना** ति पञ्चविधेन आनन्तरियकम्मेन। **किलेसावरणेना** ति नियतमिच्छादिट्ठिया। **विपाकावरणेना** ति अहेतुक-दुहेतुकपटिसन्धिया। **अस्सद्धा** ति बुद्ध-धम्म-सङ्घेसु सद्धारहिता। **अच्छन्दिका** ति कत्तुकम्यताकुसलच्छन्दरहिता। ते ठपेत्वा जम्बुदीपं इतरदीपत्तयवासिनो वेदितब्बा। तेसु हि मनुस्सा अच्छन्दिकभावं पविट्ठा नाम। **दुप्पञ्ञा** ति भवङ्गपञ्ञारहिता। **अभब्बा** ति अप्पटिलद्धमग्गफलूपनिस्सया। **नियामं** ति मग्गनियामं, सम्मत्तनियामं। **ओक्कमितुं** ति एतं कुसलेसु धम्मेसु सम्मत्तसङ्खातं नियामं ओक्कमितुं पविसितुं तत्थ पतिट्ठातुं अभब्बा।

१.१३. भब्बागमननिद्देसो वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बो। एवं इमस्मिं दुके ये च पुग्गला पञ्चानन्तरियका, ये च नियतमिच्छादिट्ठिका, येहि च अहेतुक-दुहेतुका पटिसन्धि गहिता, ये च बुद्धादीनं न सद्दहन्ति, येसं च कत्तुकम्यताच्छन्दो नत्थि, ये च अपरिपुण्णभवङ्गपञ्ञा, येसञ्च मग्गफलानं उपनिस्सयो नत्थि, ते सब्बे पि सम्मत्तनियामं ओक्कमितुं अभब्बा, विपरीता भब्बा ति वुत्ता।

१-१. अभब्बो ति—म०, न भब्बो ति—सी०।

(१५-१६) नियतपुग्गलादिवण्णना

१.१४. नियतानियतनिद्देसे—**आनन्तरिका** ति आन्तरिककम्मसमङ्गिनो। **मिच्छादिट्ठिका** ति नियतमिच्छादिट्ठिसमङ्गिनो। सब्बे पि हेते[1] निरयस्स अत्थाय नियतत्ता **नियता** नाम। अट्ठ पन अरियपुग्गला सम्माभावाय उपरूपरिमग्गफलत्थाय चेव अनुपादापरिनिब्बानत्थाय च नियतत्ता **नियता** नाम। अवसेसपुग्गला[2] पन अनिबद्धगतिका। यथा आकासे खित्तदण्डो पठवियं पतन्तो 'अग्गेन वा मज्झेन वा मूलेन वा पतिस्सती' ति न ञायति; एवमेव 'असुकगतिया नाम निब्बत्तिस्सन्ती' ति नियमाभावा **अनियता** नामा ति वेदितब्बा। या पन उत्तरकुरुकानं नियतगतिकता वुत्ता, न सा नियतधम्मवसेन। मिच्छत्तसम्मत्तनियता धम्मायेव हि नियता नाम। तेसञ्च वसेनायं पुग्गलनियमो कथितो ति। B. 37 R. 186

(१७-१८) पटिपन्नकादिपुग्गलवण्णना

१.१५. पटिपन्नकनिद्देसे—**मग्गसमङ्गिनो** ति मग्गट्ठकपुग्गला। तेहि फलत्थाय पटिपन्नत्ता **पटिपन्नका** नाम। **फलसमङ्गिनो** ति फलपटिलाभसमङ्गिताय फलसमङ्गिनो। फलपटिलाभतो पट्ठाय हि ते फलसमापत्तिं असमापन्ना पि फले ठितायेव नाम।

१.१६. समसीसीनिद्देसे—**अपुब्बं अचरिमं** ति अपुरे अपच्छा, एकप्पहारेनेवा ति अत्थो। **परियादानं** ति परिक्खयो। **अयं वुच्चती** ति अयं पुग्गलो **समसीसी** नाम वुच्चति। सो पनेस तिविधो होति—इरियापथसमसीसी, रोगसमसीसी, जीवितसमसीसी ति। तत्थ यो चङ्कमन्तो व विपस्सनं पट्ठपेत्वा अरहत्तं पत्वा चङ्कमन्तो व परिनिब्बायति **पदुमत्थेरो** विय; ठितको व विपस्सनं पट्ठपेत्वा अरहत्तं पत्वा ठितको व परिनिब्बायति **कोटपब्बतविहारवासी तिस्सत्थेरो** विय; निसिन्नो व विपस्सनं पट्ठपेत्वा अरहत्तं पत्वा निसिन्नो व परिनिब्बायति, निपन्नो व विपस्सनं पट्ठपेत्वा अरहत्तं पत्वा निपन्नो व परिनिब्बायति—अयं **इरियापथसमसीसी** नाम।

यो पन एकं रोगं पत्वा अन्तोरोगेयेव विपस्सनं पट्ठपेत्वा अरहत्तं पत्वा तेनेव रोगेन परिनिब्बायति—अयं **रोगसमसीसी** नाम।

---

१. ते–रो०। २. अवसेसा पुग्गला–सी०, स्या०, रो०।

B. 38 कतरो जीवितसमसीसी नाम ? "सीसं ति तेरस सीसानि––पलिबोधसीसञ्च तण्हा, बन्धनसीसञ्च[1] मानो, परामाससीसञ्च दिट्ठि, विक्खेपसीसञ्च उद्धच्चं, किलेससीसञ्च[2] अविज्जा, अधिमोक्खसीसञ्च सद्धा, पग्गहसीसञ्च विरियं, उपट्ठानसीसञ्च सति, अविक्खेपसीसञ्च समाधि, दस्सनसीसञ्च पञ्ञा, पवत्तसीसञ्च जीवितिन्द्रियं, गोचरसीसञ्च विमोक्खो, सङ्खारसीसञ्च निरोधो" ति (पटि. १. १. ३७. २४०)।

तत्थ किलेससीसं अविज्जं अरहत्तमग्गो परियादियति। पवत्तसीसं जीवितिन्द्रियं चुतिचित्तं परियादियति। अविज्जापरियादायकं चित्तं
R.187 जीवितिन्द्रियं परियादातुं न सक्कोति। जीवितिन्द्रियपरियादायकं चित्तं अविज्जं परियादातुं न सक्कोति। अविज्जापरियादायकं चित्तं अञ्ञं, जीवितिन्द्रियपरियादायकं चित्तं अञ्ञं। यस्स चेतं सीसद्वयं समं परियादानं गच्छति, सो जीवितसमसीसी नाम।

कथमिदं समं होतीति ? वारसमताय। यस्मि हि वारे मग्गवुट्ठानं होति—सोतापत्तिमग्गे पञ्च पच्चवेक्खणानि, सकदागामिमग्गे पञ्च, अनागामिमग्गे पञ्च, अरहत्तमग्गे चत्तारी ति एकूनवीसतिमे[3] पच्चवेक्खनञाणे पतिट्ठाय भवङ्गं ओतरित्वा परिनिब्बायति। इमाय वारसमताय इदं उभयसीसपरियादानं समं होति नाम। तेनायं पुग्गलो जीवितसमसीसी ति वुच्चति। अयमेव च इध अधिप्पेतो।

4515

(२०) ठितकप्पिपुग्गलवण्णना

१.१७. ठितकप्पिनिद्देसे—ठितो कप्पो ति ठितकप्पो, ठितकप्पो अस्स अत्थीति ठितकप्पी। कप्पं ठपेतुं समत्थो ति अत्थो। उड्डय्हनवेला अस्सा ति झायनकालो भवेय्य। नेव तावा ति याव एस मग्गसमङ्गिपुग्गलो सोतापत्तिफलं न सच्छिकरोति, नेव ताव कप्पो झायेय्य। झायमानो पि अज्झायित्वा व तिट्ठेय। कप्पविनासो हि नाम महाविकारो महापयोगो कोटिसतसहस्सचक्कवाळस्स झायनवसेन महालोकविनासो। अयं पि एवं महाविनासो तिट्ठेय्य वा ति वदति। सासने पन धरमाने अयं कप्पविनासो

१. विनिबन्धं सीसं–म०। २. संकिलेस०–म०।
३. एकूनवीसतिया–म०सी०।

नाम नत्थि। कप्पविनासे सासनं नत्थि। गतकोटिके हि काले कप्पविनासो नाम होति। एवं सन्ते पि सत्था अन्तरायाभावं दीपेतुं इदं कारणं आहरि—"इदं पि भवेय्य, मग्गसमङ्गिनो पन फलस्स अन्तरायो न सक्का कातुं" ति।

अयं पन पुग्गलो कप्पं ठपेन्तो कित्तकं कालं ठपेय्या ति? यस्मि वारे मग्गवुट्ठानं होति, अथ भवङ्गं आवट्टेन्तं मनोद्वारावज्जनं B. 39 उप्पज्जति। ततो तीणि अनुलोमानि, एकं गोत्रभुचित्तं, एकं मग्गचित्तं, द्वे फलचित्तानि, पञ्च पच्चवेक्खणनी ति एत्तकं कालं ठपेय्य। इमं पनत्थं R. 168 बाहिराय आगन्तुकूपमाय पि एवं दीपयिंसु। सचे हि सोतापत्तिमग्गसमङ्गिस्स मत्थकूपरि योजनिकं घनसेलं[1] तिवट्टाय रज्जुया बन्धित्वा ओलम्बेय्य, एकस्मि वट्टे छिन्ने द्वीहि ओलम्बेय्य, द्विसु छिन्नेसु एकेन ओलम्बेय्य, तस्मि पि छिन्ने अम्भकूटं विय आकासे तिट्ठेय्य, न त्वेव तस्स पुग्गलस्स मग्गानन्तरफलस्स अन्तरायं करेय्या ति। अयं पन दीपना परित्ता, पुरिमा व महन्ता।

न केवलं पन सोतापत्तिमग्गट्ठो व कप्पं ठपेति, इतरे मग्गसमङ्गिनो पि ठपेन्तियेव। तेन भगवा हेट्ठा गहितं च अग्गहितं च सब्बं सङ्कड्ढित्वा सद्धि पिट्ठवट्टकपुग्गलेहि इमं तन्ति आरोपेसि--"सब्बे पि मग्गसमङ्गिनो पुग्गला ठितकप्पिनो" ति।

(२१-२२) अरियादिपुग्गलवण्णना

१.१८. अरियनिद्देसे--किलेसेहि आरकत्ता अरिया। सदेवकेन लोकेन अरणीयत्ता अरिया। अरियट्ठो नाम परिसुद्धट्ठो ति परिसुद्धत्ता पि अरिया। सेसा अपरिसुद्धताय अनरिया।

(२३-२५) सेक्खादिपुग्गलवण्णना

१.१९. सेक्खनिद्देसे—मग्गसमङ्गिनो मग्गक्खणे, फलसमङ्गिनो[2] फलक्खणे, अधिसीलसिक्खादिका तिस्सो पि सिक्खा सिक्खन्तियेवा ति सेक्खा। अरहन्ता पन अरहत्तफलक्खणे तिस्सो सिक्खा सिक्खिता। पुन

१. एकग्घन०–म०। २. ०च–म०, सी०।

तस्स सिक्खनकिच्चं नत्थी ति असेक्खा। इति सत्त अरिया सिक्खन्ती-ति सेक्खा। खीणासवा अञ्ञस्स सन्तिके सीलादीनं सिक्खितत्ता सिक्खित-असेक्खा नाम। बुद्धा पच्चेकबुद्धा सयम्भूतताय असिक्खितअसेक्खा नाम। सेसपुग्गला नेव सिक्खन्ति न सिक्खिता ति नेवसेक्खनासेक्खा।

(२६) तेविज्जपुग्गलवण्णना

१.२०. तेविज्जनिद्देसे—पठमं पुब्बेनिवासदिब्बचक्खुञाणानि निब्ब-
R. 189 त्तेत्वा पच्छा अरहत्तं पत्तो पि, पठमं अरहत्तं पत्वा पच्छा पुब्बेनिवास-दिब्बचक्खुञाणनिब्बत्तको पि तेविज्जोयेव नाम। सुत्तन्तकथा पन परियाय-देसना अभिधम्मकथा निप्परियायदेसना ति इमस्मिं ठाने आगमनीयमेव धुरं। तस्मा पठमं द्वे विज्जा निब्बत्तेत्वा पच्छा अरहत्तं पत्तो व इध अधिप्पेतो।

(२७) छळभिञ्ञपुग्गलवण्णना

१.२१. छळभिञ्ञे पि एसेव नयो।

(२८) सम्मासम्बुद्धपुग्गलवण्णना

B. 40 १.२२. सम्मासम्बुद्धनिद्देसे—पुब्बे अननुस्सुतेसू ति पच्छिमभवे सच्च-प्पटिवेधतो पुब्बे अञ्ञस्स कस्सचि सन्तिके अस्सुतपुब्बेसु। ततो पुरिमपुरिमेसु पन भवेसु सब्बञ्ञुबोधिसत्ता बुद्धसासने पब्बजित्वा तीणि पिटकानि उग्गहेत्वा गतपच्चागतवत्तं आरुय्ह कम्मट्ठानं अनुलोमगोत्रभुं आहच्च ठपेन्ति। तस्मा पच्छिमभवस्मियेव अनाचरियकभावं सन्धाय एतं वुत्तं। तदा हि तथागतो पूरितपारमितत्ता[1] अञ्ञस्स सन्तिके सामं अननुस्सुतेसु सङ्खता-सङ्खतधम्मेसु "इदं दुक्खं...पे०...अयं दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा" ति (म.व.१२) अत्तपच्चक्खेन ञाणेन चत्तारि सच्चानि अभिसम्बुज्झति। तत्थ चा ति तस्मिं च चतुसच्चसम्बोधिसङ्खाते अरहत्तमग्गे। सब्बञ्ञुतं पापुणाति बलेसु[2] च वसीभावं ति सब्बञ्ञुतञ्ञाणञ्चेव बलेसु[3] च चिण्णवसीभावं पापुणाति। बुद्धानं हि सब्बञ्ञुतञ्ञाणस्स चेव दसबलञाणस्स च अधिगमनत्थाय[4] अञ्ञं कातब्बं नाम नत्थि। यथा पन उभतोसुजातस्स

---

१. ०पारमित्ता–म०। २. फलेसु–रो०।
३. फलेसु–रो०। ४. अधिगमनतो पट्ठाय-म०, सी०।

खत्तियकुमारस्स अभिसेकप्पत्तितो पट्ठाय 'इदं नाम इस्सरियं अनागतं' ति न वत्तब्बं, सब्बं आगतमेव होति। एवमेव बुद्धानं अरहत्तमग्गस्स आगमनतो पट्ठाय 'अयं नाम गुणो न आगतो, न पटिविद्धो, न पच्चक्खो' ति न वत्तब्बो, सब्बे पि सब्बञ्ञुगुणा आगता पटिविद्धा पच्चक्खता व होन्ति। अयं वुच्चती ति अयं एवं पारमीपूरणसिद्धानुभावेन अरियमग्गेन पटिविद्धसब्बञ्ञुगुणो पुग्गलो **सम्मासम्बुद्धो** ति वुच्चति।

(२९) पच्चेकबुद्धपुग्गलवण्णना

१.२३. पच्चेकबुद्धनिद्देसे पि--**पुब्बे अननुस्सुतेसू** ति पदे पुब्बे वुत्त- R. 190
नयेनेव अत्थो वेदितब्बो। पच्चेकबुद्धो पि हि पच्छिमभवे अनाचरियको अत्तक्कंसिकञाणेनेव पटिविद्धसच्चो सब्बञ्ञुतञ्ञेव बलेसु च चिण्णवसीभावं न पापुणाति।

(३०) उभतोभागविमुत्तपुग्गलवण्णना

१.२४. उभतोभागविमुत्तनिद्देसे—**अट्ठ विमोक्खे कायेन फुसित्वा विहरती** ति अट्ठ समापत्तियो सहजातनामकायेन पटिलभित्वा विहरति। **पञ्ञाय चस्स दिस्वा** ति विपस्सनापञ्ञाय सङ्खारगतं, मग्गपञ्ञाय चत्तारि सच्चानि पस्सित्वा चत्तारो पि आसवा खीणा होन्ति। **अयं वुच्चती** ति B. 41
अयं एवरूपो पुग्गलो **उभतोभागविमुत्तो** नामा ति वुच्चति। अयं हि द्वीहि भागेहि द्वे वारे विमुत्तो ति उभतोभागविमुत्तो।

तत्रायं थेरवादो—

तिपिटकचूळनागत्थेरो ताव आह—"समापत्तिया विक्खम्भनविमोक्खेन, मग्गेन समुच्छेदविमोक्खेन विमुत्तो ति उभतो भागेहि द्वे वारे विमुत्तो" ति। **तिपिटकमहाधम्मरक्खितत्थेरो** "नामनिस्सितको एसो" ति वत्वा—

"अच्चि यथा वातवेगेन खित्ता,
अत्थं पळेति न उपेति सङ्खं।
एवं मुनी नामकाया विमुत्तो,
अत्थं पळेति न उपेति सङ्खं" ति॥ (सु. नि. ५. ७. ६६.)

सुत्तं आहरित्वा "नामकायतो च रूपकायतो च सुविमुत्तत्ता उभतोभागविमुत्तो" ति आह। **तिपिटकचूळाभयत्थेरो** पनाह—"समापत्तिया

विक्खम्भनविमोक्खेन एकवारं विमुत्तो, मग्गेन समुच्छेदविमोक्खेन एकवारं विमुत्तो ति उभतोभागविमुत्तो" ति। इमे पन तयो पि थेरा पण्डिता, R. 191 'तिण्णं पि वादे कारणं दिस्सती' ति तिण्णं पि वादं तन्ति कत्वा ठपयिंसु।

सङ्खेपतो पन अरूपसमापत्तिया रूपकायतो विमुत्तो, मग्गेन नामकायतो विमुत्तो ति उभोहि भागेहि विमुत्तत्ता उभतोभागविमुत्तो। सो चतुन्नं अरूपसमापत्तीनं एकेकतो वुट्ठाय सङ्खारे सम्मसित्वा अरहत्तं पत्तानं चतुन्नं, निरोधा वुट्ठाय अरहत्तं पत्तस्स अनागामिनो च वसेन पञ्चविधो होति। तत्थ पुरिमा चत्तारो समापत्तिसीसं निरोधं न समापज्जन्तीति परियायेन उभतोभागविमुत्ता नाम। अट्ठसमापत्तिलाभी अनागामितं समापज्जित्वा ततो वुट्ठाय विपस्सनं वड्ढेत्वा अरहत्तं पत्तो ति निप्परियायेन उभतोभागविमुत्तसेट्ठो नाम।

ननु च अरूपावचरज्झानं पि उपेक्खाचित्तेकग्गताहि दुवङ्गिकं रूपावचरचतुत्थज्झानं पि, तस्मा तं पि पदट्ठानं कत्वा अरहत्तं पत्तेन उभतोभागविमुत्तेन भवितब्बं ति? न भवितब्बं। कस्मा? रूपकायतो अविमुत्तत्ता। तं हि किलेसकायतो व विमुत्तं, न रूपकायतो; तस्मा B. 42 ततो वुट्ठाय अरहत्तं पत्तो उभतोभागविमुत्तो नाम न होति। अरूपावचरं पन नामकायतो च विमुत्तं रूपकायतो चा ति तदेव पादकं कत्वा अरहत्तं पत्तो उभतोभागविमुत्तो होती ति वेदितब्बो।

(३१) पञ्ञाविमुत्तपुग्गलवण्णना

१.२५. पञ्ञाविमुत्तनिद्देसे—पञ्ञाय विमुत्तो ति पञ्ञाविमुत्तो। सो सुक्खविपस्सको चतूहि झानेहि वुट्ठाय अरहत्तं पत्ता चत्तारो चा ति पञ्चविधो होति। एतेसु हि एको पि अट्ठविमोक्खलाभी न होति। तेनेव न हेव खो अट्ठविमोक्खे ति आदिमाह। अरूपावचरज्झानेसु पन एकस्मिं सति उभतोभागविमुत्तोयेव नाम होती ति।

(३२) कायसक्खिपुग्गलवण्णना

१.२६. कायसक्खिनिद्देसे—एकच्चे आसवा ति हेट्ठिममग्गत्तयवज्झा। अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो कायसक्खी ति वुच्चति। सो हि फुट्ठन्तं सच्छिकरोती ति कायसक्खी। झानफस्सं पठमं फुसति, पच्छा

निरोधं निब्बानं सच्छिकरोती ति पि कायसक्खो। सोतापत्तिफलट्ठं आदिं कत्वा याव अरहत्तमग्गट्ठो छब्बिधो होति।

(३३) दिट्ठिप्पत्तपुग्गलवण्णना

१.२७. दिट्ठिप्पत्तनिद्देसे—**इदं दुक्खं** ति इदं दुक्खं, एत्तकं दुक्खं, न R. 192
इतो उद्धं दुक्खं। **समुदयादीसु** पि एसेव नयो। **यथाभूतं पजानाती** ति ठपेत्वा तण्हं पञ्चुपादानक्खन्धे 'दुक्खसच्चं' ति याथावसरसतो पजानाति। तण्हा पन दुक्खं जनेति निब्बत्तेति, पभावेति, ततो तं दुक्खं समुदेति; तस्मा नं अयं 'दुक्खसमुदयो' ति यथाभूतं पजानाति। यस्मा पन इदं दुक्खञ्च समुदयो च निब्बानं पत्वा निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अप्पवत्तिं गच्छन्ति; तस्मा नं 'अयं दुक्खनिरोधो' ति यथाभूतं पजानाति। अरियो पन अट्ठङ्गिको मग्गो, तं दुक्खनिरोधं गच्छति; तेन तं अयं 'दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा' ति यथाभूतं पजानाति।

एत्तावता नानाक्खणे सच्चववत्थानं दस्सितं। इदानि एकक्खणे दस्सेतुं **तथागतप्पवेदिता** ति आदिमाह। तत्थ **तथागतप्पवेदिता** ति महाबोधिमण्डे निसीदित्वा तथागतेन पटिविद्धा विदिता पाकटीकता। **धम्मा** ति चतुसच्चधम्मा। **वोदिट्ठा होन्ती** ति सुदिट्ठा होन्ति। **वोचरिता** ति सुचरिता। तेसु अनेन पञ्ञा सुट्ठु **चरापिता होती** ति अत्थो। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो दिट्ठिप्पत्तो ति वुच्चति। अयं हि दिट्ठन्तं
पत्तो[1]। "दुक्खा सङ्खारा, सुखो निरोधो" ति ञाणं होति। दिट्ठं विदितं B. 43
सच्छिकतं पस्सितं पञ्ञाया ति **दिट्ठप्पत्तो**। अयं पि कायसक्खी विय छब्बिधो व होति।

(३४) सद्धाविमुत्तपुग्गलवण्णना

१.२८. सद्धाविमुत्तनिद्देसे—**नो च खो यथा दिट्ठिप्पत्तस्सा** ति यथा दिट्ठिप्पत्तस्स आसवा परिक्खीणा, न एवं सद्धाविमुत्तस्सा ति अत्थो। किं पन नेसं किलेसप्पहाने नानत्तं अत्थी ति? नत्थि। अथ कस्मा सद्धाविमुत्तो दिट्ठिप्पत्तं न पापुणाती ति? आगमनीयनानत्तेन। दिट्ठिप्पत्तो हि आगमनम्हि किलेसे विक्खम्भेन्तो अप्पदुक्खेन अप्पकसिरेन अकिलमन्तो
व सक्कोति[2]। सद्धाविमुत्तो पन दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो हुत्वा विक्ख- R. 193

१. ०ति दिट्ठपत्तो–सी०। २. विक्खम्भेतुं०–म०।

म्भेतुं सक्कोति, तस्मा दिट्ठिप्पत्तं न पापुणाति ।

अपि च नेसं पञ्ञाय पि नानत्तं अत्थियेव । दिट्ठिप्पत्तस्स हि उपरितिण्णं मग्गानं विपस्सनाञाणं तिक्खं सूरं पसन्नं हुत्वा वहति । सद्धाविमुत्तस्स विपस्सनाञाणं नो तिक्खं सूरं पसन्नं हुत्वा वहति, तस्मा पि सो दिट्ठिप्पत्तं न पापुणाति । यथा हि द्वीसु तरुणेसु सिप्पं दस्सेन्तेसु एकस्स हत्थे तिखिणो असि, एकस्स कुण्ठो । तिखिणेन असिना कदली छिज्जमाना सद्दं न करोति । कुण्ठेन छिज्जमाना 'कटकटा' ति सद्दं करोति । तत्थ तिखिणेन असिना सद्दं अकरोन्तिया एव कदलिया छेदनं विय दिट्ठिप्पत्तस्स तिण्णं मग्गानं विपस्सनाञाणस्स तिखिणसूरविप्पसन्नभावो । कुण्ठेन असिना सद्दं करोन्तिया पि कदलिया छेदनं विय सद्धाविमुत्तस्स तिण्णं मग्गानं विपस्सनाञाणस्स अतिखिण-असूर-अप्पसन्नभावो वेदितब्बो । इमं पन नयं 'नो' ति पटिक्खिपित्वा, आगमनीयनानत्तेनेव सद्धाविमुत्तो दिट्ठिप्पत्तं न पापुणातीति सन्निट्ठानं कतं ।

आगमट्ठकथासु पन वुत्तं—"एतेसु हि सद्धाविमुत्तस्स पुब्बभागमग्गक्खणे सद्दहन्तस्स[1] ओकप्पेन्तस्स विय अधिमुच्चन्तस्स विय च किलेसक्खयो होति । दिट्ठिप्पत्तस्स पुब्बभागमग्गक्खणे किलेसच्छेदकञाणं अदन्धं तिखिणं सूरं हुत्वा वहति । तस्मा यथा नाम नातितिखिणेन[2] असिना कदलिं छिन्दन्तस्स छिन्नट्ठानं न मट्ठं होति, असि न सीघं वहति, सद्दो सुय्यति, बलवतरो वायामो कत्तब्बो होति; एवरूपा सद्धाविमुत्तस्स पुब्ब-
B. 44 भागमग्गभावना । यथा पन सुनिसितेनेव असिना कदलिं छिन्दन्तस्स छिन्नट्ठानं मट्ठं होति, असि सीघं वहति, सद्दो न सुय्यति, बलववायामकिच्चं
R. 194 न होति ; एवरूपा दिट्ठिप्पत्तस्स पुब्बभागमग्गभावना[3] वेदितब्बा" ति ।

अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो सद्धाविमुत्तो ति वुच्चति । अयं हि सद्दहन्तो विमुत्तो ति सद्धाविमुत्तो । अयं पि कायसक्खी विय छब्बिधो[4] होति ।

(३५) धम्मानुसारीपुग्गलवण्णना

१.२९. धम्मानुसारीनिद्देसे—पटिपन्नस्सा ति इमिना सोतापत्ति-

१. ०विय–म०, सी० ।
२. अतिक्खिणेन–म०, सी० ।
३. ०ति–म०, सी० ।
४. ०व–म०, सी० ।

मग्गट्ठो दस्सितो। अधिमत्तं ति बलवं। पञ्ञं वाहेतीति पञ्ञावाही। पञ्ञा इमं पुग्गलं वहती ति पञ्ञावाही ति पि वुत्तं होति। पञ्ञा पुब्बङ्गमं ति पञ्ञं पुरेचारिकं कत्वा। अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो धम्मानुसारी ति वुच्चति। सो हि पञ्ञासङ्खातेन धम्मेन सरति अनुसरतीति धम्मानुसारी। सोतापत्तिमग्गट्ठस्सेव एतं नामं। फले पन पत्ते दिट्ठिप्पत्तो नाम होति।

(३६) सद्धानुसारीपुग्गलवण्णना

१.३०. सद्धानुसारीनिद्देसे पि–सद्धं वाहेती ति सद्धावाही। सद्धा इमं पुग्गलं वहती ति सद्धावाही ति पि वुत्तं एव। सद्धापुब्बङ्गमं ति सद्धं पुरेचारिकं कत्वा। अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो सद्धानुसारी ति वुच्चति। सो हि सद्धाय सरति अनुसरती ति सद्धानुसारी। सोतापत्तिमग्गट्ठस्सेवेतं नाम। फले पन पत्ते सद्धाविमुत्तो नाम होति। लोकुत्तरधम्मं हि निब्बत्तेन्तानं द्वे धुरानि नाम, द्वे अभिनिवेसा नाम, द्वे सीसानि नाम। तत्थ सद्धाधुरं पञ्ञाधुरं ति–द्वे धुरानि नाम। एको पन भिक्खु समथाभिनिवेसेन अभिनिविसति, एको विपस्सनाभिनिवेसेना ति––इमे द्वे अभिनिवेसा नाम। एको च मत्थकं पापुणन्तो उभतोभागविमुत्तो होति, एको पञ्ञाविमुत्तो ति–इमानि द्वे सीसानि नाम। ये हि[1] केचि[1] लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेन्ति, सब्बे ते इमे द्वे धम्मे धुरं कत्वा इमेसु द्वीसु अनेसु अभिनिविसित्वा इमेहि द्वीहि ठानेहि विमुच्चन्ति। तेसु यो भिक्खु अट्ठसमापत्तिलाभी पञ्ञं धुरं कत्वा समथवसेन अभिनिविट्ठो अञ्ञतरं अरूपसमापत्तिं पदट्ठानं कत्वा विपस्सनं पट्ठपेत्वा अरहत्तं पापुणाति, सो सोतापत्तिमग्गक्खणे धम्मानुसारी नाम। परतो पन छसु ठानेसु कायसक्खी। अरहत्तफले पत्ते उभतोभागविमुत्तो नाम। अपरो पञ्ञं एव धुरं कत्वा विपस्सनावसेन अभिनिविट्ठो सुद्धसङ्खारे वा रूपावचरझानेसु वा अञ्ञतरं सम्मसित्वा अरहत्तं पापुणाति, अयं पि सोतापत्तिमग्गक्खणेयेव धम्मानुसारी नाम। परतो पन छसु ठानेसु दिट्ठिप्पत्तो नाम। अरहत्ते पत्ते पञ्ञाविमुत्तो नाम। इध द्वे नामानि अपुब्बानि, तानि पुरिमेहि

B. 45, R. 195

१-१. केचि हि–म०।

सद्धिं पञ्च होन्ति। अपरो अट्ठसमापत्तिलाभी सद्धं धुरं कत्वा समाधिवसेन अभिनिविट्ठो अञ्ञतरं अरूपसमापत्तिं पदट्ठानं कत्वा विपस्सनं पट्ठपेत्वा अरहत्तं पापुणाति—अयं सोतापत्तिमग्गक्खणे सद्धानुसारी नाम। परतो छसु ठानेसु कायसक्खीयेव नाम। अरहत्ते पत्ते उभतोभागविमुत्तो येव नाम। इध एकमेव नामं अपुब्बं। तेन सद्धिं पुरिमानि पञ्च छ होन्ति। अपरो सद्धं एव धुरं कत्वा विपस्सनावसेन अभिनिविट्ठो सुद्धसङ्खारे वा रूपावचरज्झानेसु वा अञ्ञतरं सम्मसित्वा अरहत्तं पापुणाति। अयं पि सोतापत्तिमग्गक्खणे सद्धानुसारी नाम। परतो छसु ठानेसु सद्धाविमुत्तो नाम। अरहत्ते पत्ते पञ्ञाविमुत्तो नाम। इधापि एकेव[1] नामं अपुब्बं। तेन सद्धिं पुरिमानि छ सत्त होन्ति। इमे सत्त पुग्गला लोके अग्गदक्खिणेय्या नामा ति।

(३७) सत्तक्खत्तुपरमपुग्गलवण्णना

१.३१. सत्तक्खत्तुपरमनिद्देसे—सत्तक्खत्तुं ति सत्त वारे। सत्तक्खत्तुपरमा भवूपपत्ति अत्तभावगहणं अस्स, ततो परं अट्ठमं भवं न आदियतीति **सत्तक्खत्तुपरमो**। **सोतापन्नो होती** ति एत्थ सोतो ति अरियमग्गो, तेन समन्नागतो सोतापन्नो नाम। यथाह—"सोतो सोतो ति हिदं, सारिपुत्त, वुच्चति। कतमो नु खो, सारिपुत्त, सोतो ति? अयमेव हि, भन्ते, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सोतो, सेय्यथीदं सम्मादिट्ठि···पे०···सम्मासमाधी ति। सोतापन्नो सोतापन्नो ति, सारिपुत्त, वुच्चति। कतमो नु खो, सारिपुत्त, सोतापन्नो ति? सो हि, भन्ते, इमिना अरियेन अट्ठङ्गिकेन मग्गेन समन्नागतो B. 46 स्वायं आयस्मा एवंनामो एवंगोत्तो इति वा" ति (सं. नि. ४.२९५)। एवं R. 196 मग्गक्खणे पि सोतापन्नो नाम होति। इध पन मग्गेन फलस्स नामं दिन्नं ति फलक्खणे सोतापन्नो अधिप्पेतो। **अविनिपातधम्मो** ति विनिपातसङ्खातं अपायं उपपत्तिवसेन अनागमनसभावो। **नियतो** ति मग्गनियामेन नियतो। **सम्बोधिपरायनो** ति बुज्झनकभावपरायनो। सो हि पटिलद्धमग्गेन बुज्झती ति सम्बोधिपरायनो। उपरि तीहि मग्गेहि अवस्सं बुज्झिस्सती ति[2] सम्बोधिपरायनो। **देवे च मनुस्से चा** ति देवलोकञ्च

१. एकमेव—म०, सी०।　　२. ०वा—म०, सी०।

मनुस्सलोकञ्च। सन्धावित्वा संसरित्वा ति पटिसन्धिवसेन अपरापरं गन्त्वा। दुक्खस्सन्तं करोती ति वट्टदुक्खस्स परियन्तं परिवटुमं करोति। अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो सत्तक्खत्तुपरमो नाम वुच्चति। अयं पन कालेन देवलोकस्स कालेन मनुस्सलोकस्स वसेन मिस्सकभावेन कथितो ति वेदितब्बो।

१.३२. कोलङ्कोलनिद्देसे–कुलतो कुलं गच्छतीति कोलङ्कोलो। सोतापत्तिफलसच्छिकिरियतो हि पट्ठाय नीचे कुले उपपत्ति नाम नत्थि, महाभोगकुलेसुयेव निब्बत्तती ति अत्थो। द्वे वा तीणि वा कुलानी ति देवमनुस्सवसेन द्वे वा तयो वा भवे। इति अयं पि मिस्सकभवेनेव कथितो। देसनामत्तमेव चेतं–'द्वे वा तीणि वा' ति। याव छट्ठभवा संसरन्तो पन[1] कोलङ्कोलो व होति।

(३९) एकबीजीपुग्गलवण्णना

१.३३. एकबीजीनिद्देसे––खन्धबीजं नाम कथितं। यस्स हि सोतापन्नस्स एकंयेव खन्धबीजं अत्थि, एकं अत्तभावगहणं, सो एकबीजी नाम। मानुसकं भवं ति इदं पनेत्थ देसनामत्तमेव। देवभावं निब्बत्तेती ति पि पन[2] वत्तुं वट्टतियेव। भगवता गहितनामवसेनेव चेतानि एतेसं नामानि। एत्तकं ठानं गतो सत्तक्खत्तुपरमो नाम होति, एत्तकं कोलङ्कोलो, एत्तकं एकबीजी ति भगवता एतेसं नामं गहितं। नियमतो पन अयं सत्तक्खत्तुपरमो, अयं कोलङ्कोलो, अयं एकबीजी ति नत्थि। को पन तेसं एतं B. 47
पभेदं नियमेतीति? केचि ताव थेरा 'पुब्बहेतु नियमेती' ति वदन्ति, केचि 'पठमो मग्गो', केचि 'उपरितयो मग्गा', केचि 'तिण्णं मग्गानं विपस्सना' ति।

तत्थ 'पुब्बहेतु नियमेती' ति वादे 'पठममग्गस्स उपनिस्सयो कतो नाम होति, उपरितयो मग्गा निरूपनिस्सया उप्पन्ना' ति वचनं आपज्जति। 'पठममग्गो नियमेती' ति वादे उपरितिण्णं मग्गानं निरत्थकता आपज्जति। R. 197
'उपरि तयो मग्गा नियमेन्ती' ति वादे 'अट्ठममग्गे अनुप्पन्नेयेव उपरितयो मग्गा उप्पन्ना' ति आपज्जति। 'तिण्णं मग्गानं विपस्सना नियमेती' ति वादो पन युज्जति। सचे हि उपरितिण्णं मग्गानं विपस्सना बलवती होति,

---

१. पि०–म०, सी०।   २. सी० पोत्थके नत्थि।

एकबीजी नाम होति ; ततो मन्दतराय कोलङ्कोलो ; ततो मन्दतराय सत्तक्खत्तुपरमो ति। एकच्चो हि सोतापन्नो वट्टज्झासयो होति, वट्टाभिरतो, पुनप्पुनं वट्टस्मियेव विचरति सन्दिस्सति। अनाथपिण्डिकसेट्ठि, विसाखा उपासिका, चूळरथ-महारथा देवपुत्ता, अनेकवण्णदेवपुत्तो, सक्को देवराजा, नागदत्तो देवपुत्तो ति इमे हि एत्तका जना वट्टज्झासया वट्टाभिरता आदितो पट्ठाय छ देवलोके[1] सोधेत्वा अकनिट्ठे ठत्वा परिनिब्बायिस्सन्ति, इमे इध न गहिता। न केवलञ्च इमे ; यो पि मनुस्सेसुयेव सत्तक्खत्तुं संसरित्वा अरहत्तं पापुणाति, यो पि देवलोके निब्बत्तो देवेसुयेव सत्तक्खत्तुं अपरापरं संसरित्वा अरहत्तं पापुणाति, इमे पि इध न गहिता। मिस्सकभववसेनेव पनेत्थ सत्तक्खत्तुपरमकोलङ्कोलो मानुस्सकभवनिब्बत्तकोयेव च एकबीजी गहितो ति वेदितब्बो।

तत्थ एकेको दुक्खापटिपदादिवसेन चतुब्बिधभावं आपज्जति। सद्धा-धुरेनेव चत्तारो सत्तक्खत्तुपरमा, चत्तारो कोलङ्कोला, चत्तारो एकबीजिनो ति द्वादस होन्ति। सचे पञ्ञाय सक्का निब्बत्तेतुं, 'अहं लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेस्सामी' ति एवं पञ्ञं धुरं कत्वा सत्तक्खत्तुपरमादिभावं पत्ता पि पटिपदावसेन द्वादसेवा ति इमे चतुवीसति सोतापन्ना इहट्ठकनिज्झानिकवसे-नेव इमस्मिं ठाने कथिता ति वेदितब्बा।

(४०) सकदागामिपुग्गलवण्णना

१.३४. सकदागामिनिद्देसे—पटिसन्धिवसेन सकिं आगच्छतीति **सकदागामी**। **सकिदेवा** ति एकवारंयेव। **इमं लोकं आगन्त्वा** ति
B. 48 इमिना पञ्चसु सकदागामीसु चत्तारो वज्जेत्वा एको व गहितो। एकच्चो हि[2] इध सकदागामिफलं पत्वा इधेव परिनिब्बायति, एकच्चो इध पत्वा देवलोके परिनिब्बायति, एकच्चो देवलोके पत्वा तत्थेव परिनिब्बायति, एकच्चो देवलोके
R. 198 पत्वा इधुपपज्जित्वा परिनिब्बायति—इमे चत्तारो पि इध न गहिता। यो पन इध पत्वा देवलोके यावतायुकं वसित्वा पुन इधूपपज्जित्वा परिनिब्बा-यति—अयं एको व इध गहितो ति वेदितब्बो। सेसं एत्थ यं वत्तब्बं सिया तं सब्बं हेट्ठा धम्मसङ्गहट्ठकथायं लोकुत्तरकुसलनिद्देसे वुत्तं एव।

---

१. ०लोकं—सी०। २. सी० पोत्थके नत्थि।

इमस्स पन सकदागामिनो एकबीजिना सद्धिं किं नानाकरणं ति ? एकबीजिस्स एका व पटिसन्धि, सकदागामिस्स द्वे पटिसन्धियो—इदं तेसं नानाकरणं ति ।

(४१) अनागामिपुग्गलवण्णना

१.३५. अनागामिनिद्देसे—**ओरम्भागियानं संयोजनानं** ति ओरं वुच्चति कामधातु । यस्स इमानि पञ्च बन्धनानि अप्पहीनानि होन्ति, सो भवग्गे निब्बत्तो पि गिलितबळिसो मच्छो विय दीघसुत्तकेन पादे बन्धकाको विय तेहि बन्धनेहि आकड्ढियमानो कामधातुयंयेव पवत्तती ति पञ्च बन्धनानि **ओरम्भागियानी** ति वुच्चन्ति । हेट्ठाभागियानि हेट्ठाकोट्ठासिकानी ति अत्थो । **परिक्खया** ति तेसं बन्धनानं परिक्खयेन । **ओपपातिको** ति उपपातयोनिको । इमिना अस्स गब्भसेय्या पटिक्खित्ता । **तत्थ परिनिब्बायी** ति तत्थ सुद्धावासलोके परिनिब्बायिता । अनावत्तिधम्मो **तस्मा लोका** ति पटिसन्धिगहणवसेन तस्मा लोका इध अनावत्तनसभावो । बुद्धदस्सनथेरदस्सनधम्मस्सवनानं पनत्थाय अस्स आगमनं अनिवारितं । **अयं वुच्चती** ति अयं एवंविधो पुग्गलो पटिसन्धिवसेन पुन अनागमनतो अनागामी नाम वुच्चति ।

(४२) अन्तरापरिनिब्बायिपुग्गलवण्णना

१.३६. अन्तरापरिनिब्बायिनिद्देसे—**उपपन्नं वा समनन्तरा** ति उपपन्नसमनन्तरा वा हुत्वा । **अप्पत्तं वा वेमज्झं आयुप्पमाणं** ति आयुप्पमाणवेमज्झं अप्पत्तं वा हुत्वा अरियमग्गं सञ्जनेती ति अत्थो । 'वा' सद्दविकप्पतो पन वेमज्झं पत्तं ति पि अत्थो वेदितब्बो । एवं तयो अन्तरापरिनिब्बायिनो सिद्धा होन्ति ।

उपरिट्ठिमानं संयोजनानं ति उपरि पञ्चन्नं उद्धम्भागियसंयोजनानं अट्ठन्नं वा किलेसानं । **पहानाय** ति एतेसं पजहनत्थाय मग्गं सञ्जनेति । B. 49
अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो आयुवेमज्झस्स अन्तरायेव परिनिब्बायनतो **अन्तरा परिनिब्बायी** ति वुच्चति ।

(४३) उपहच्चपरिनिब्बायिपुग्गलवण्णना

R. 199 १.३७. उपहच्चपरिनिब्बायिनिद्देसे––**अतिक्कमित्वा वेमज्झं आयुप्पमाणं** ति आयुप्पमाणवेमज्झं अतिक्कमित्वा। **उपहच्च वा कालकिरियं** ति उपगन्त्वा कालकिरियं। आयुक्खयस्स आसन्ने ठत्वा ति अत्थो। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो अविहेसु ताव कप्पसहस्सप्पमाणस्स आयुनो पञ्चकप्पसतसङ्खातं वेमज्झं अतिक्कमित्वा छट्ठे वा कप्पसते सत्तमट्ठमनवमानं वा अञ्ञतरस्मिं दसमेयेव वा कप्पसते ठत्वा अरहत्तं पत्वा किलेसपरिनिब्बानेन परिनिब्बायनतो **उपहच्च परिनिब्बायी** ति वुच्चति।

(४४-४५) असङ्खारपरिनिब्बायिपुग्गलादिवण्णना

१.३८-३९. असङ्खार-ससङ्खारपरिनिब्बायिनिद्देसेसु––असङ्खारेन अप्पदुक्खेन अधिमत्तपयोगं अकत्वा व किलेसपरिनिब्बानेन परिनिब्बायनधम्मो ति **असङ्खारपरिनिब्बायी**। ससङ्खारेन दुक्खेन कसिरेन अधिमत्तपयोगं कत्वा व किलेसपरिनिब्बानेन परिनिब्बायनधम्मो ति **ससङ्खारपरिनिब्बायी**।

(४६) उद्धंसोतपुग्गलवण्णना

१.४०. उद्धंसोतनिद्देसे––उद्धंवाहिभावेन उद्धं अस्स तण्हासोतं वट्टसोतं वा ति **उद्धंसोतो**। उद्धं वा गन्त्वा पटिलभितब्बतो उद्धं अस्स मग्गसोतं ति उद्धंसोतो। अकनिट्ठं गच्छती ति अकनिट्ठगामी। अविहा चुतो अतप्पं गच्छती ति आदीसु अविहे कप्पसहस्सं वसन्तो अरहत्तं पत्तुं असक्कुणित्वा अतप्पं गच्छति। तत्रापि द्वे कप्पसहस्सानि वसन्तो अरहत्तं पत्तुं असक्कुणित्वा सुदस्सं गच्छति। तत्रापि चत्तारि कप्पसहस्सानि वसन्तो अरहत्तं पत्तुं असक्कुणित्वा सुदस्सिं गच्छति। तत्रापि अट्ठ कप्पसहस्सानि वसन्तो अरहत्तं पत्तुं असक्कुणित्वा अकनिट्ठं गच्छति। तत्थ वसन्तो अरियमग्गं सञ्जनेती ति अत्थो। इमेसं पन अनागामीनं पभेदजाननत्थं उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी ति चतुक्कं वेदितब्बं। तत्थ यो अविहतो पट्ठाय चत्तारो देवलोके सोधेत्वा अकनिट्ठं गन्त्वा परिनिब्बयाति–अयं उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी नाम। यो पन हेट्ठा तयो देवलोके सोधेत्वा
B. 50 सुदस्सीदेवलोके ठत्वा परिनिब्बयाति–अयं उद्धंसोतो, न अकनिट्ठगामी नाम।

यो पन इतो अकनिट्ठमेव गन्त्वा परिनिब्बायति, अयं न उद्धंसोतो, अकनिट्ठगामी नाम। यो पन हेट्ठा चतूसु देवलोकेसु तत्थ तत्थेव R. 200 परिनिब्बायति, अयं न उद्धंसोतो, न अकनिट्ठगामी नामा ति। एवमेते अट्ठचत्तारीस अनागामिनो होन्ति। कथं ? अविहेसु ताव तयो अन्तरापरिनिब्बायिनो, एको उपहच्चपरिनिब्बायी, एको उद्धंसोतो ति असङ्खारपरिनिब्बायिनो पञ्च, ससङ्खारपरिनिब्बायिनो पञ्चा ति दस होन्ति। तथा अतप्पासुदस्सासुदस्सीसू ति चत्तारो दसका चत्तालीसं। अकनिट्ठे पन उद्धंसोतो नत्थि। तयो पन अन्तरापरिनिब्बायिनो, एको उपहच्चपरिनिब्बायी। ते असङ्खारपरिनिब्बायिनो चत्तारो, ससङ्खारपरिनिब्बायिनो चत्तारो ति अट्ठ। एवं अट्ठचत्तारीसं होन्ति।

ते सब्बे पि पपटिकोपमाय दीपिता—दिवसं सन्तत्तानं पि हि आरकण्टकपिप्फलिकनखच्छेदनानं अयोमुखे हञ्ञमाने पपटिका उप्पज्जित्वा व निब्बायति—एवरूपो पठमो अन्तरापरिनिब्बायी वेदितब्बो। कस्मा ? उप्पन्नसमनन्तरा व किलेसपरिनिब्बानेन परिनिब्बायनतो।

ततो महन्ततरे अयोमुखे हञ्ञमाने पपटिका आकासं उल्लङ्घित्वा निब्बायति—एवरूपो दुतियो अन्तरापरिनिब्बायी वेदितब्बो। कस्मा ? वेमज्झं अपत्वा परिनिब्बायनतो।

ततो महन्ततरे अयोमुखे हञ्ञमाने पपटिका आकासं उल्लङ्घित्वा निवत्तमाना पठवियं अनुपहच्च तला हुत्वा परिनिब्बायति—एवरूपो ततियो अन्तरापरिनिब्बायी दट्ठब्बो। कस्मा ? वेमज्झं पत्वा अनुपहच्च परिनिब्बायनतो।

ततो महन्ततरे अयोमुखे हञ्ञमाने पपटिका आकासं उल्लङ्घित्वा पठवियं पतित्वा उपहच्च तला हुत्वा निब्बायति—एवरूपो उपहच्च परिनिब्बायी वेदितब्बो। कस्मा ? कालकिरियं उपगन्त्वा आयुगतिं खेपेत्वा परिनिब्बायनतो।

ततो महन्ततरे अयोमुखे हञ्ञमाने पपटिका परित्ते तिणकट्ठे पतित्वा तं परित्तं तिणकट्ठं झापेत्वा निब्बायति—एवरूपो असङ्खारपरिनिब्बायी वेदितब्बो। कस्मा ? अप्पयोगेन लहुसाय गतिया परिनिब्बायनतो।

ततो महन्ततरे अयोमुखे हञ्ञमाने पपटिका विपुले तिणकट्ठपुञ्जे पतित्वा तं विपुलं तिणकट्ठपुञ्जं झापेत्वा निब्बायति––एवरूपो ससङ्खार-
B. 51 परिनिब्बायी वेदितब्बो। कस्मा? सप्पयोगेन अलहुसाय गतिया परिनिब्बायनतो।

अपरो महन्तेसु तिणकट्ठपुञ्जेसु पतति, तत्थ महन्तेसु तिणकट्ठपुञ्जेसु[1] झायमानेसु वीतच्छितङ्गारो वा जाला वा उप्पतित्वा कम्मारसालं झापेत्वा गामनिगमनगररट्ठं झापेत्वा समुद्दन्तं पत्वा निब्बायति––एवरूपो उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी दट्ठब्बो। कस्मा? अनेकभवबीजविप्फारं फुस्स फुस्स ब्यन्ति कत्वा परिनिब्बायनतो। यस्मा पन आरकण्टकादिभेदं खुद्दकं पि महन्तं पि अयोकपल्लं एव, तस्मा सुत्ते सब्बवारेसु अयोकपल्लं त्वेव वुत्तं।

यथाह (अं. नि. ३.२०६-८) —"इध भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–'नो चस्स, नो च मे सिया, नाभविस्स[2], न मे भविस्सति, यदत्थि यं भूतं, तं पजहामी" ति उपेक्खं पटिलभति। सो भवे न रज्जति, सम्भवे न रज्जति, अथुत्तरिं पदं सन्तं सम्मप्पञ्ञाय पस्सति। तं च ख्वस्स पदं न सब्बेन सब्बं सच्छिकतं होति। तस्स न सब्बेन सब्बं मानानुसयो पहीनो होति, न सब्बेन सब्बं भवरागानुसयो पहीनो होति, न सब्बेन सब्बं अविज्जानुसयो पहीनो होति। सो पञ्चन्नं ओरम्भागियानं संयोजनानं
R. 202 परिक्खया अन्तरापरिनिब्बायी होति। सेय्यथापि, भिक्खवे, दिवसं सन्तत्ते अयोकपल्ले हञ्ञमाने पपटिका निब्बत्तित्वा उप्पतित्वा[3] निब्बायेय्य; एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स...पे०...अन्तरापरिनिब्बायी होति।

"इध पन, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति—नो चस्स...पे०...अन्तरापरिनिब्बायी होति। सेय्यथापि, भिक्खवे, भिक्खु दिवसं सन्तत्ते अयोकपल्ले हञ्ञमाने पपटिका निब्बत्तित्वा उप्पतित्वा निब्बायेय्य; एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स...पे०...अन्तरापरिनिब्बायी होति।

---

१. तिणकट्ठेसु—रो०।
२. न भविस्सति—म०।
३. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि।

"इध पन, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स...पे०... अन्तरापरिनिब्बायी होति। सेय्यथापि, भिक्खवे, दिवसं सन्तत्ते अयोकपल्ले हञ्ञमाने पपटिका निब्बत्तित्वा उप्पतित्वा अनुपहच्च तलं निब्बायेय्य; B. 52
एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स...पे०... अन्तरापरिनिब्बायी होति।

इध पन, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स...पे०... उपहच्चपरिनिब्बायी होति। सेय्यथापि, भिक्खवे, दिवसं सन्तत्ते अयोकपल्ले हञ्ञमाने पपटिका निब्बत्तित्वा उप्पतित्वा उपहच्च तलं निब्बायेय्य; एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स...पे०...उपहच्च-परिनिब्बायी होति।

"इध पन, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति—नो चस्स...पे०... परिक्खया असङ्खारपरिनिब्बायी होति। सेय्यथापि, भिक्खवे, दिवसं सन्तत्ते अयोकपल्ले हञ्ञमाने पपटिका निब्बत्तित्वा उप्पतित्वा परित्ते तिणपुञ्जे वा कट्ठपुञ्जे वा निपतेय्य, सा तत्थ अग्गिं पि जनेय्य, धूमं पि जनेय्य, अग्गिं पि जनेत्वा धूमं पि जनेत्वा तमेव परित्तं तिणपुञ्जं वा कट्ठपुञ्जं वा परियादियित्वा अनाहारा निब्बायेय्य; एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स...पे०...परिक्खया असङ्खारपरिनिब्बायी होति।

"इध पन, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स ...पे०...ससङ्खार-परिनिब्बायी होति। सेय्यथापि, भिक्खवे, दिवसं सन्तत्ते अयोकपल्ले हञ्ञमाने पपटिका निब्बत्तित्वा उप्पतित्वा विपुले तिणपुञ्जे वा कट्ठपुञ्जे वा निपतेय्य, सा तत्थ अग्गिं पि जनेय्य...पे०...तं एव विपुलं तिणपुञ्जं वा कट्ठपुञ्जं वा परियादियित्वा अनाहारा परि-निब्बायेय्य ; एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स... पे०...ससङ्खारपरिनिब्बायी होति।

"इध पन, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स...पे०... परिक्खया उद्धंसोतो होति अकनिट्ठगामी। सेय्यथापि, भिक्खवे, दिवसं सन्तत्ते अयोकपल्ले हञ्ञमाने पपटिका निब्बत्तित्वा उप्पतित्वा महन्ते तिणपुञ्जे वा कट्ठपुञ्जे वा निपतेय्य, सा तत्थ अग्गिं पि जनेय्य...पे०... तमेव महन्तं तिणपुञ्जं वा कट्ठपुञ्जं वा परियादियित्वा गच्छं पि दहेय्य, दायं R. 203

B. 53 पि दहेय्य, गच्छं पि दहित्वा दायं पि दहित्वा हरितन्तं वा[1] सेलन्तं वा उदकन्तं वा रमणीयं वा भूमिभागं आगम्म अनाहारा परिनिब्बायेय्य; एवमेव खो, भिक्खवे, भिक्खु एवं पटिपन्नो होति–नो चस्स...पे०... परिक्खया उद्धंसोतो होति अकनिट्ठगामी" ति।

(४७-४८) सोतापन्नादिपुग्गलवण्णना

१.४१-४४. सोतापत्तिफलसच्छिकिरियाय पटिपन्नादिनिद्देसा उत्तानत्था व। **अयं वुच्चति पुग्गलो अरहा** ति एत्थ पन द्वादस अरहन्तो वेदितब्बा। कथं? तयो हि विमोक्खा–सुञ्ञतो, अनिमित्तो, अप्पणिहितो ति। तत्थ सुञ्ञतविमोक्खेन विमुत्तखीणासवो पटिपदावसेन चतुब्बिधो होति; तथा अनिमित्त-अप्पणिहितविमोक्खेही ति—एवं द्वादस अरहन्तो वेदितब्बा। इति इमे द्वादस अरहन्तो विय द्वादसेव सकदागामिनो, चतुवीसति सोतापन्ना, अट्ठचत्तालीस अनागामिनो ति एत्तका पुग्गला इतो मुञ्चित्वा बहिद्धा नुप्पज्जन्ति, इमस्मियेव सब्बञ्ञुबुद्धसासने उप्पज्जन्ती ति।

एककनिद्देसवण्णना निट्ठिता

---

१. ०पथन्तं वा–म०।

§२. दुकनिद्देसवण्णना

(१) कोधनादिपुग्गलवण्णना

२.१-२. दुकनिद्देसे **कोधनो** ति कुज्झनसीलो महाकोधो। एवं पुग्गलं पुच्छित्वा पि धम्मेन पुग्गलं दस्सेतुं **तत्थ कतमो कोधो** ति आदिमाह। उपनाहीनिद्देसादीसु पि एसेव नयो। **कोधो कुज्झना** ति आदीनि हेट्ठा वुत्तानेव[1]। तथा उपनाहीनिद्देसादीसु **पुब्बकालं कोधो** ति आदीनि। **अयं कोधो अप्पहीनो** ति अयं एत्तको कोधो विक्खम्भनप्पहानेन वा तदङ्गप्पहानेन वा समुच्छेदप्पहानेन वा अप्पहीनो। परतो उपनाहादीसु पि एसेव नयो।

(२) अहिरिकादिपुग्गलवण्णना

२.९-१०. अहिरिकनिद्देसादिसु—**इमिना अहिरिकेना** ति इमिना एवं पकारेन अहिरिकधम्मेन समन्नागतो।

अनोत्तप्पेना ति[2] आदीसु पि एसेव नयो।

(३) अज्झत्तसंयोजनादिपुग्गलवण्णना

२.१९-२०. **अज्झत्तसंयोजनो** ति अज्झत्तबन्धनो। **बहिद्धासंयोजनो** B. 54
ति बहिद्धाबन्धनो। ते उभो पि वच्छकसालूपमाय दीपेतब्बा। वच्छकसालायं हि अन्तोबद्धो अन्तोयेव सयितवच्छको विय इधट्ठक-सोतापन्न-सकदा- R. 204
गामिनो। तेसं हि बन्धनं पि इधेव, सयं पि इधेव। अन्तोबद्धो पन बहिसयितवच्छको विय रूपारूपभवे सोतापन्नसकदागामिनो। तेसं हि बन्धनमेव इध, सयं पन ब्रह्मलोके ठिता। बहिबद्धो बहिसयितवच्छको विय रूपारूपभवे अनागामी। तस्स हि बन्धनं पि बहिद्धा, सयं पि बहिद्धा व। बहिबद्धो पन अन्तोसयितवच्छको विय इधट्ठकअनागामी। तस्स हि बन्धनं रूपारूपभवेसु, सयं पन इध ठितो।

(४) अक्कोधनपुग्गलवण्णना

२.२१. अक्कोधननिद्देसादिसु—**पहीनो** ति विक्खम्भनपहानेन वा, तदङ्गप्पहानेन वा, समुच्छेदप्पहानेन वा पहीनो।

---

१. वुत्तत्थानेव—म०। २. इमिना०—म०।

(५) दुल्लभपुग्गलवण्णना

२.३९. दुल्लभनिद्देसे—दुल्लभा ति न सुलभा। पुब्बकारी ति पठममेव कारको। कतवेदी ति कतं वेदेति, विदितं पाकटं करोति। ते अगारियानगारियेहि दीपेतब्बा। अगारियेसु हि मातापितरो पुब्बकारिनो नाम। पुत्तधीतरो पन मातापितरो पटिजग्गन्तो अभिवादनादीनि तेसं कुरुमाना कतवेदिनो नाम। अनगारियेसु आचरियुपज्झाया पुब्बकारिनो नाम। अन्तेवासिकसद्धिविहारिका आचरियुपज्झाये पटिजग्गन्ता अभिवादनादीनि तेसं कुरुमाना कतवेदिनो नाम। तेसं आविभावत्थाय उपज्झायपोसकसोणत्थेरादीनं वत्थूनि कथेतब्बानि।

अपरो नयो—परेन अकतोयेव उपकारे अत्तनि कतं उपकारं अनपेक्खित्वा कारको पुब्बकारी, सेय्यथापि मातापितरो चेव आचरियुपज्झाया च। सो दुल्लभो; सत्तानं तण्हाभिभूतत्ता। परेन कतस्स उपकारस्स अनुरूपप्पवत्ति अत्तनि कतं उपकारं उपकारतो जानन्तो, वेदियन्तो, कतञ्ञूकतवेदी। सेय्यथापि मातापितुआचरियुपज्झायेसु सम्मापटिपन्नो। सो पि दुल्लभो; सत्तानं अविज्जाभिभूतत्ता। अपि च—अकारणवच्छलो पुब्बकारी, सकारणवच्छलो कतञ्ञूकतवेदी। 'करिस्सति B. 55 मे ति' एवमादिकारणनिरपेक्खकिरियो पुब्बकारी। 'करिस्सति मे' ति एवमादिकारणसापेक्खकिरियो कतञ्ञूकतवेदी। तमोजोतिपरायनो पुब्बकारी, जोतिज्जोतिपरायनो कतञ्ञूकतवेदी। देसेता पुब्बकारी, R. 205 पटिपज्जिता कतञ्ञूकतवेदी। सदेवके लोके अहं सम्मासम्बुद्धो पुब्बकारी, अरियसावको कतञ्ञूकतवेदी ति।

दुकनिपातट्ठकथायं पन—" 'पुब्बकारी' ति पठमं उपकारस्स कारको, 'कतञ्ञूकतवेदी ति तेन कतं ञत्वा पच्छाकारको। तेसु पुब्बकारी इणं देमी ति सञ्ञं करोति, पच्छाकारको 'इणं जीरापेमी' ति सञ्ञं करोती" ति एत्तकमेव वुत्तं।

(६) दुत्तप्पयपुग्गलवण्णना

२.४०. दुत्तप्पयनिद्देसे–दुत्तप्पया ति अतप्पया, न सक्का केनचि तप्पेतुं। यो हि उपट्ठाककुलं वा ञातिकुलं वा निस्साय वसमानो चीवरे जिण्णे तेहि दिन्नं चीवरं निक्खिपति, न परिभुञ्जति। पुनप्पुनं दिन्नं पि

गहेत्वा निक्खिपतेव। यो च तेनेव नयेन लद्धं लद्धं विस्सज्जेति परस्स देति। पुनप्पुनं लद्धं पि तथेव करोति। इमे द्वे पुग्गला सकटेहि पि पच्चये उपनेन्तेन तप्पेतुं न सक्का ति दुत्तप्पया[1]।

(७) सुतप्पयपुग्गलवण्णना

२.४१. सुतप्पयनिद्देसे—न **विस्सज्जेती** ति अत्तनो अकत्वा परस्स न देति। अतिरेके पन सति न निक्खिपति परस्स देति। इदं वुत्तं होति—यो पन भिक्खु उपट्ठाककुला वा ञातिकुला वा जिण्णचीवरो साटकं लभित्वा चीवरं कत्वा परिभुञ्जति, न निक्खिपति; अग्गळं दत्वा पारुपन्तो पि पुन दिय्यमाने सहसा न पटिग्गण्हाति। यो च लद्धं लद्धं अत्तना परिभुञ्जति, परेसं न देति। इमे द्वे पि सुखेन सक्का तप्पेतुं ति सुतप्पया नाम[2]।

(८) आसववड्ढकपुग्गलादिवण्णना

२.४२-४३. आसवा ति किलेसा। **न कुक्कुचायितब्बं कुक्कुचायती** ति न कुक्कुचायितब्बयुत्तकं कुक्कुचायति। सूकरमंसं लभित्वा अच्छमंसं ति कुक्कुच्चायति, मिगमंसं, दीपिमंसं ति कुक्कुच्चायति। काले सन्तेयेव 'कालो नत्थी' ति, अप्पवारेत्वा 'पवारितोस्मी' ति, पत्ते रजस्मि अपतितेयेव 'पतितं' ति, अत्तानं उद्दिस्स मच्छमंसे अकतेयेव 'मं उद्दिस्स कतं' ति कुक्कुच्चायति। **कुक्कुचायितब्बं न कुक्कुचायती** ति कुक्कुच्चायितुं युत्तकं न कुक्कुच्चायति। अच्छमंसं लभित्वा सूकरमंसं ति न कुक्कुच्चायति··· B. 56
पे०···अत्तानं उद्दिस्स मच्छमंसे कते 'मं उद्दिस्स कतं' ति न कुक्कुच्चायति।

अङ्गुत्तरट्ठकथायं पन—"'न कुक्कुचायितब्बं' ति सङ्घभागस्स अट्ठपनं[3] अविचारणं न कुक्कुचायितब्बं नाम, तं कुक्कुचायति। 'कुक्कुचायितब्बं' ति तस्सेव पट्ठपनं विचारणं, तं न कुक्कुचायती" ति एत्तकमेव वुत्तं। R. 206

---

१. ०नाम–म०।
२. ०ति–म०।
३. अपट्ठपनं–म०।

इमेसं ति इमेसं द्विन्नं पुग्गलानं सुभूमियं तिणलतादीनि विय रत्तिं पि दिवा पि आसवा वड्ढन्तियेव। सुक्कपक्खे कप्पियमंसं लभित्वा कप्पियमंसं त्वेव गण्हन्तो न कुक्कुच्चायितब्बं न कुक्कुच्चायति नामा ति इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो।

(९) हीनाधिमुत्तादिपुग्गलवण्णना

२.४४-४५. **हीनाधिमुत्तो** ति हीनज्झासयो। **दुस्सीलो** ति निस्सीलो। **पापधम्मो** ति लामकधम्मो। **पणीताधिमुत्तो** ति पणीतज्झासयो। **कल्याणधम्मो** ति भद्दकधम्मो, सुचिधम्मो, सुन्दरधम्मो।

(१०) तित्तपुग्गलवण्णना

२.४६. **तित्तो** ति सुहितो परियोसितो। **तप्पेता** ति अञ्ञेसं पि तित्तिकरो। **पच्चेकसम्बुद्धो ये च तथागतसावका** ति एत्थ पच्चेकबुद्धा नवहि लोकुत्तरधम्मेहि सयं तित्ता परिपुण्णा। अञ्ञे पन तप्पेतुं न सक्कोन्ति। तेसं हि धम्मकथाय अभिसमयो न होति। सावकानं पन धम्मकथाय अपरिमाणानं पि देवमनुस्सानं अभिसमयो होति। एवं सन्ते पि यस्मा पन ते धम्मं देसेन्ता न अत्तनो वचनं कत्वा कथेन्ति, बुद्धानं वचनं कत्वा कथेन्ति। सोतुं निसिन्नपरिसा पि 'अयं भिक्खु न अत्तना पटिविद्धधम्मं कथेति, बुद्धेहि पटिविद्धधम्मं कथेती' ति चित्तीकारं करोति। इति सो चित्तीकारो बुद्धानंयेव होति। एवं तत्थ सम्मासम्बुद्धो व **तप्पेता** नाम। यथा हि 'असुकस्स नाम इदञ्च इदञ्च देथा' ति रञ्ञा आणत्ते किञ्चापि आनेत्वा देन्ति, अथ खो राजा व तत्थ दायको। येहि पि लद्धं होति, ते 'रञ्ञा अम्हाकं ठानन्तरं दिन्नं, इस्सरियविभवो दिन्नो' त्वेव गण्हन्ति, न राजपुरिसेही ति। एवंसम्पदं इदं वेदितब्बं। सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवा ति।

दुकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

§३. तिकनिद्देसवण्णना

(१) निरासपुग्गलवण्णना

तिकनिद्देसे–**दुस्सीलो** ति निस्सीलो। **पापधम्मो** ति लामकधम्मो। B. 57
सीलविपत्तिया वा दुस्सीलो, दिट्ठिविपत्तिया पापधम्मो। कायवचीसंवर- R. 207
भेदेन[1] दुस्सीलो, सेससंवरभेदेन पापधम्मो। असुद्धपयोगताय दुस्सीलो, असुद्धासयताय पापधम्मो। कुसलसीलविरहेन दुस्सीलो; अकुसलसील-समन्नागतेन[2] पापधम्मो। **असुची** ति असुचीहि कायकम्मादीहि समन्नागतो। **सङ्कस्सरसमाचारो** ति सङ्काय परेहि सरितब्बसमाचारो। किञ्चिदेव असारुप्पं दिस्वा 'इदं इमिना कतं भविस्सती' ति एवं परेहि आसङ्कनीय-समाचारो, अत्तनोयेव वा सङ्काय सरितब्बसमाचारो—सासङ्कसमाचारो ति अत्थो। तस्स हि दिवाट्ठानादीसु सन्निपतित्वा किञ्चिदेव मन्तयन्ते भिक्खू दिस्वा 'इमे एकतो हुत्वा मन्तेन्ति, कच्चि नु खो मया कतकम्मं जानित्वा मन्तेन्ती' ति एवं सासङ्कसमाचारो होति। **पटिच्छन्नकम्मन्तो** ति पटिच्छादेतब्बयुत्तकेन पापधम्मेन समन्नागतो। **अस्समणो समणपटिञ्ञो** ति अस्समणो हुत्वा व समणपतिरूपकताय 'समणो अहं' ति एवं पटिञ्ञो। **अब्रह्मचारी ब्रह्मचारिपटिञ्ञो** ति अञ्ञे ब्रह्मचारिनो सुनिवत्थे सुपारुते कुसुम्भकपत्तधरे[3] गामनिगमजनपदराजधानीसु पिण्डाय चरित्वा जीविकं कप्पेन्ते दिस्वा सयं पि तादिसेन आकारेन तथा पटिपज्जनतो 'अहं ब्रह्मचारी' ति पटिञ्ञं देन्तो विय होति। 'अहं भिक्खू' ति वत्वा उपोसथग्गादीनि पविसन्तो पन ब्रह्मचारिपटिञ्ञो होतियेव, तथा सङ्घिकं लाभं गण्हन्तो। **अन्तोपूती** ति पूतिना कम्मेन अन्तो-अनुपविट्ठो, निग्गुणताय वा गुणसार-विरहितत्ता अन्तोपूति। **अवस्सुतो** ति रागादीहि तिन्तो। **कसम्बुजातो** ति सञ्जातरागादिकचवरो। अथ वा कसम्बु वुच्चति तिन्तकुणपगतं कसटउदकं। इमस्मिञ्च सासने दुस्सीलो नाम जिगुच्छनीयत्ता तिन्तकुणपकसटउदक-सदिसो। तस्मा कसम्बु विय जातो ति कसम्बुजातो।

---

१. ०वा–म०। २. ०गमेन–म०।

३. सुम्भक०–म०।

तस्स न एवं होती ति कस्मा न होति? यत्थ पतिट्ठितेन सक्का भवेय्य
B. 58 अरहत्तं लद्धुं, तस्सापतिट्ठाय भिन्नत्ता। यथा हि चण्डालकुमारकस्स 'असुको
R. 203 नाम खत्तियकुमारो रञ्ञे अभिसित्तो' ति सुत्वा पि, यस्मिं कुले पच्छाजाता[1] अभिसेकं पापुणन्ति, तस्मिं कुले अपच्छाजातत्ता[2] न एवं होति—'कुदास्सु नामाहं पि सो खत्तियकुमारो विय अभिसेकं पापुणेय्यं' ति; एवमेव दुस्सीलस्स 'असुको नाम भिक्खु अरहत्तं पत्तो' ति सुत्वा पि, यस्मिं सीले पतिट्ठितेन अरहत्तं पत्तब्बं, तस्स अभावतो 'कुदास्सु नामाहं पि सो सीलवा विय अरहत्तं पापुणेयं' ति न एवं होति। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो अरहत्तासाय अभावा **निरासो** ति वुच्चति।

(२) आसंसपुग्गलवण्णना

३.२. **तस्स एवं होती** ति कस्मा होति? यस्मिं पतिट्ठितेन सक्का भवेय्य अरहत्तं पापुणितुं, तस्सापतिट्ठाय थिरत्ता। यथा हि सुजातस्स खत्तियकुमारस्स 'असुको नाम खत्तियकुमारो रञ्ञे अभिसित्तो' ति सुत्वा व यस्मिं कुले पच्छाजाता अभिसेकं पापुणन्ति, तस्मिं पच्छाजातत्ता एवं होति—'कुदास्सु नामाहं पि, सो कुमारो विय अभिसेकं पापुणेय्यं' ति; एवमेव सीलवतो 'असुको नाम भिक्खू अरहत्तं पत्तो' ति सुत्वा व यस्मिं सीले पतिट्ठितेन अरहत्तं पत्तब्बं, तस्सापतिट्ठाय थिरत्ता—'कुदास्सु नामाहं पि अरहत्तं पापुणेय्यं' ति एवं होति। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो **आसंसो** नाम वुच्चति। सो हि अरहत्तं आसंसति पत्थेती ति आसंसो।

(३) विगतासपुग्गलवण्णना

३.३. **या हिस्स पुब्बे अविमुत्तस्सा ति** या तस्स खीणासवस्स पुब्बे अरहत्तविमुत्तिया अविमुत्तस्स विमुत्तियासा[3] अहोसि, सा पटिप्पस्सद्धा, तस्मा न एवं होति। यथा हि अभिसित्तस्स खत्तियस्स 'असुको नाम खत्तियकुमारो रञ्ञे अभिसित्तो' ति सुत्वा एकस्स रञ्ञो द्विन्नं रज्जाभिसेकानं द्विन्नं सेतच्छत्तानं अभावा न एवं होति—"कुदास्सु नामाहं पि सो कुमारो विय अभिसेकं पापुणेय्यं" ति; एवं[4] खीणासवस्स

---

१. पच्चाजाता–म०। २. अपच्चाजातत्ता–म.।
३. विमुत्तासा–म०। ४. एवमेव–म०।

'असुको नाम भिक्खु अरहत्तं पत्तो' ति सुत्वा, द्विन्नं अरहत्तानं अभावा-- 'कुदास्सु नामाहं पि सो भिक्खु विय अरहत्तं पापुणेय्यं' ति न एवं होति। B. 59 अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो अरहत्तासाय विगतत्ता **विगतासो** ति वुच्चति।

(४) गिलानूपमपुग्गलवण्णना

३.४. गिलानुपमनिद्देसे--याय उपमाय ते गिलानूपमा ति वुच्चन्ति, तं ताव उपमं दस्सेतुं **तयो गिलाना** ति आदि वुत्तं। तत्थ **सप्पायानी** ति हितानि वुड्ढिकरानि। **पतिरूपं** ति अनुच्छविकं। **नेव वुट्ठाति तम्हा आबाधा** R. 209 ति इमिना अतेकिच्छेन वातापमारादिना रोगेन समन्नागतो निट्ठप्पत्तो गिलानो कथितो। **वुट्ठाति तम्हा आबाधा** ति इमिना खिपितकच्छुतिण-पुप्फकजरादिप्पभेदो अप्पमत्तकाबाधो कथितो। **लभन्तो सप्पायानि भोजनानि नो अलभन्तो** ति इमिना पन येसं पटिजग्गनेन फासुकं होति, सब्बे पि ते आबाधा कथिता। एत्थ च पतिरूपो उपट्ठाको नाम गिलानुपट्ठाकअङ्गेहि समन्नागतो पण्डितो दक्खो अनलसो वेदितब्बो। **गिलानुपट्ठाको अनुञ्ञातो** ति 'भिक्खुसङ्घेन दातब्बो' ति अनुञ्ञातो। तस्मि हि गिलाने अत्तनो धम्मताय यापेतुं असक्कोन्ते भिक्खुसङ्घेन तस्स भिक्खुनो 'एको भिक्खु च सामणेरो च इमं पटिजग्गथा' ति अपलोकेत्वा दातब्बा। याव पन ते तं पटिजग्गन्ति, ताव गिलानस्स च तेसं च द्विन्नं येनत्थो सब्बं भिक्खुसङ्घस्सेव भारो। **अञ्ञेपि गिलाना उपट्ठातब्बा** ति इतरे पि द्वे गिलाना उपट्ठातब्बा।

किं कारणा? यो पि हि निट्ठपत्तगिलानो, सो अनुपट्ठियमानो 'सचे मं पटिजग्गेय्युं, फासुकं मे भवेय्य, न खो मं पटिजग्गन्ती' ति मनोपदोसं कत्वा अपाये निब्बत्तेय्य। पटिजग्गियमानस्स पन एवं होति--'भिक्खुसङ्घेन यं कत्तब्बं तं सब्बं कतं, मय्हं पन कम्मविपाको ईदिसो' ति सो भिक्खुसङ्घे मेत्तं पच्चुपट्ठपेत्वा सग्गे निब्बत्तति। यो पन अप्पमत्तकेन ब्याधिना समन्नागतो लभन्तो पि अलभन्तो पि वुट्ठातियेव, तस्स विनापि भेसज्जेन वूपसमनकब्याधि भेसज्जे कते खिप्पतरं वूपसम्मति। B. 60 ततो सो बुद्धवचनं वा उग्गण्हितुं समणधम्मं वा कातुं सक्खिस्सति। इमिना कारणेन अञ्ञे पि

गिलाना उपट्ठातब्बा ति वुत्तं । **नेव ओक्कमती** ति नेव पविसति । **नियामं कुसलेसु धम्मेसु सम्मत्तं** ति कुसलेसु धम्मेसु मग्गनियामसङ्खातं सम्मत्तं । इमिना पदपरमो पुग्गलो कथितो ।

R. 210 दुतियवारेन उग्घटितञ्ञू गहितो सासने **नाळकत्थेरसदिसो** । बुद्धन्तरे एकवारं पच्चेकबुद्धानं सन्तिके ओवादं लभित्वा पटिविद्धपच्चेकबोधिञाणो च ।

ततियवारेन विपचितञ्ञू पुग्गलो कथितो । नेय्यो पन तं निस्सितो व होति । **धम्मदेसना अनुञ्ञाता** ति मासस्स अट्ठवारे धम्मकथा अनुञ्ञाता । **अञ्ञेसं पि धम्मो देसेतब्बो** ति इतरेसं पि धम्मो कथेतब्बो । किं कारणा ? पदपरमस्स हि इमस्मिं अत्तभावे धम्मं पटिविज्झितुं असक्कोन्तस्सापि अनागते पच्चयो भविस्सति । यो पन तथागतस्स रूपदस्सनं लभन्तो पि अलभन्तो पि धम्मविनयञ्च सवनाय लभन्तो पि अलभन्तो पि धम्मं अभिसमेति; सो अलभन्तो न ताव अभिसमेति, लभन्तो पन खिप्पमेव अभिसमेस्सतीति इमिना कारणेन तेसं धम्मो देसेतब्बो । ततियस्स पन पुनप्पुनं देसेतब्बो व ।

(५) कायसक्खिपुग्गलादिवण्णना

३.५-७. कायसक्खिदिट्ठिप्पत्तसद्धाविमुत्ता हेट्ठा कथितायेव ।

(६) गूथभाणिपुग्गलवण्णना

३.८. गूथभाणीआदीसु—**सभग्गतो** ति सभायं ठितो । **परिसग्गतो** ति गामपरिसाय ठितो । **ञातिमज्झगतो** ति दायादानं मज्झे ठितो । **पूगमज्झगतो** ति सेणीनं मज्झे ठितो । **राजकुलमज्झगतो** ति राजकुलस्स मज्झे महाविनिच्छये ठितो । **अभिनीतो** ति पुच्छनत्थाय नीतो । **सक्खिपुट्ठो** ति सक्खिं कत्वा पुच्छितो । **एहि[1] भो[1] पुरिसा** ति आलपनमेतं ।

अत्तहेतु वा परहेतु वा ति अत्तनो वा परस्स वा हत्थपादादिहेतु वा धनहेतु वा । **आमिसकिञ्चिक्खहेतु वा** ति एत्थ आमिसं ति लाभो अधिप्पेतो । **किञ्चिक्खं** ति यं वा तं वा अप्पमत्तकं । अन्तमसो तित्तिवट्टक-सप्पिपिण्ड-नवनीत-पिण्डादि अप्पमत्तकस्सापि लञ्जस्स हेतू ति अत्थो । **सम्पजानमुसा-**

१–१. एहम्भो—म० ।

भासिता होती ति जानन्तोयेव मुसावादं कत्ता होति। अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो गूथसदिसवचनत्ता गूथभाणी ति वुच्चति। यथा हि गूथं नाम महाजनस्स अनिट्ठं होति अकन्तं; एवमेव इमस्स पुग्गलस्स B. 61
वचनं देवमनुस्सानं अनिट्ठं होति अकन्तं।

(७) पुप्फभाणिपुग्गलवण्णना

३.९. अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो पुप्फसदिसवचनत्ता पुप्फभाणी ति वुच्चति। यथा हि फुल्लानि वस्सिकानि वा अधिमुत्तकानि[1] वा महाजनस्स इट्ठानि कन्तानि होन्ति; एवमेव इमस्स पुग्गलस्स वचनं देवमनुस्सानं इट्ठं होति कन्तं। R. 211

(८) मधुभाणिपुग्गलवण्णना

३.१०. नेला ति एलं वुच्चति दोसो। नास्स एलं ति नेला। निद्दोसा ति अत्थो, "नेलङ्गो सेतपच्छादो" ति एत्थ वुत्तनेलं विय। कण्णसुखा ति ब्यञ्जनमधुरताय कण्णानं सुखा। सूचिविद्धनं[2] विय कण्णसूलं न जनेति। अत्थमधुरताय सकलसरीरे कोपं अजनेत्वा पेमं जनेतीति पेमनीया। हदयं गच्छति अप्पटिहञ्ञमाना सुखेन चित्तं पविसतीति हदयङ्गमा। गुणपरिपुण्णताय पुरे भवा ति पोरी। पुरे संवड्ढनारी विय सुकुमारा ति पि पोरी। पुरस्स एसा ति पि पोरी। नगरवासीनं कथा ति अत्थो। नगरवासिनो हि युत्तकथा होन्ति। पितिमत्तं पिता ति, मातिमत्तं माता ति, भातिमत्तं भाता ति वदन्ति। एवरूपी कथा बहुनो जनस्स कन्ता होती ति बहुजनकन्ता। बहुजनस्स कन्तभावेनेव बहुनो जनस्स मनापा चित्तवुद्धिकरा ति बहुजनमनापा। अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो मधुभाणी ति वुच्चति। मुदुभाणी ति पि पाठो। उभयत्थापि मधुरवचनो ति अत्थो। यथा हि चतुमधुरं नाम मधुरं पणीतं; एवमेव इमस्स पुग्गलस्स वचनं देवमनुस्सानं मधुरं होति।

---

१. अति०–म०।　　२. सूचिविज्झनं–म०।

(९) अरुकूपमचित्तपुग्गलवण्णना

३.११. अरुकूपमचित्तादीसु—अभिसज्जती ति लग्गति। कुप्पती ति कोपवसेन कुप्पति। ब्यापज्जतीति पकतिभावं पजहति, पूतिको होति। पतित्थीयती[1] ति थीनभावं थद्धभावञ्च आपज्जति। कोपं ति दुब्बलकोधं। दोसं ति दुस्सनवसेन ततो बलवतरं। अप्पच्चयं ति अतुट्ठाकारं दोमनस्सं। दुट्ठारुको ति पुराणवणो। कट्ठेना ति दण्डककोटिया। कठलाया[2] ति कपालेन। आसवं देती ति अपरापरं सवति। पुराणवणो हि अत्तनो
B. 62 धम्मताय एव पुब्बं लोहितं यूसं ति इमानि तीणि सवति, घट्टितो पन तानि अधिकतरं सवति। एवमेव खो ति एत्थ इदं ओपम्मसंसन्दनं, दुट्ठारुको विय हि कोधनो पुग्गलो। तस्स अत्तनो धम्मताय सवनं विय कोधनस्स पि अत्तनो धम्मताय उद्धुमातस्स विय चण्डिकतस्स चरणं। कट्ठेन वा
R. 212 कथलेन वा घट्टनं विय अप्पमत्तकं पि वचनं भिय्योसोमत्ताय सवनं विय 'मादिसं नाम एसेवं वदती' ति भिय्योसोमत्ताय उद्धुमायनभावो दट्ठब्बो। अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो अरुकूपमचित्तो ति वुच्चति। पुराणवणसदिसचित्तो ति अत्थो।

(१०) विज्जूपमचित्तपुग्गलवण्णना

३.१२. रत्तन्धकारतिमिसाया ति रत्तिं चक्खुविञ्ञाणुप्पत्तिनिवारणेन अन्धभावकरणे बहलतमे। विज्जन्तरिकाया ति विज्जुप्पत्तिक्खणे। इधापि इदं ओपम्मसंसन्दनं—चक्खुमा पुरिसो विय हि योगावचरो दट्ठब्बो। अन्धकारं विय सोतापत्तिमग्गवज्झा किलेसा। विज्जुसञ्चरणं विय सोतापत्तिमग्गञाणस्स उप्पत्तिकालो। विज्जन्तरिकाय चक्खुमतो पुरिसस्स सामन्ता रूपदस्सनं विय सोतापत्तिमग्गक्खणे निब्बानदस्सनं। पुन अन्धकारावत्थरणं विय सकदागामिमग्गवज्झा किलेसा। पुन विज्जुसञ्चरणं विय सकदागामिमग्गञाणस्स उप्पादो। विज्जन्तरिकाय चक्खुमतो पुरिसस्स समन्ता रूपदस्सनं विय सकदागामिमग्गक्खणे निब्बानदस्सनं। पुन अन्धकारावत्थरणं विय अनागामिमग्गवज्झा किलेसा। पुन विज्जुसञ्चरणं विय अनागामिमग्गञाणस्स उप्पादो। विज्जन्तरिकाय चक्खुमतो

१. पतिट्ठीयतीति–रो०। २. कथलेना ति–रो०।

पुरिसस्स समन्ता रूपदस्सनं विय अनागामिमग्गक्खणे निब्बानदस्सनं वेदितब्बं। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो **विज्जूपमचित्तो** ति वुच्चति। इत्तरकालोभासनेन विज्जुसदिसचित्तो ति अत्थो।

(११) वजिरूपमचित्तपुग्गलवण्णना

३.१३. वजिरूपमचित्तताय पि इदं ओपम्मसंसन्दनं—वजिरं हि विय हि अरहत्तमग्गञाणं दट्ठब्बं। मणिगण्ठि पासाणगण्ठि विय अरहत्तमग्गवज्झा किलेसा। वजिरस्स मणिगण्ठि वा पासाणगण्ठि वा विनिविज्झित्वा अगमनभावस्स नत्थिभावो विय अरहत्तमग्गञाणेन अच्छेज्जानं किलेसानं नत्थिभावो। वजिरेन निब्बिद्धवेधस्स पुन अपटिपूरणं विय अरहत्तमग्गेन छिन्नानं किलेसानं पुन अनुप्पादो दट्ठब्बो। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो **वजिरूपमचित्तो** ति वुच्चति। किलेसानं मूलघातकरण- B. 63
समत्थताय वजिरेन सदिसचित्तो ति अत्थो।

(१२) अन्धपुग्गलवण्णना

३.१४. अन्धादीसु **तथारूपं चक्खु न होती** ति तथाजातिकं तथा- R. 213
सभावं पञ्ञाचक्खु न होती ति। **फातिं करेय्या** ति फीतं वड्ढितं करेय्य। **सावज्जानवज्जे** ति सदोसनिद्दोसे। **हीनपणीते** ति अधमुत्तमे। **कण्हसुक्कसप्पटिभागे** ति कण्हसुक्कायेव अञ्ञमञ्ञपटिबाहनतो पटिपक्खवसेन सप्पटिभागा ति वुच्चन्ति। अयं पनेत्थ सङ्खेपो—कुसले धम्मे 'कुसला धम्मा' ति येन पञ्ञाचक्खुना जानेय्य, अकुसले[1] 'अकुसला[1]' ति, सावज्जादीसु पि एसेव नयो। कण्हसुक्कसप्पटिभागेसु पन कण्हधम्मे 'सुक्कसुप्पटिभागा[2]' ति, सुक्कधम्मे 'कण्हसप्पटिभागा' ति येन पञ्ञाचक्खुना जानेय्य। **तथारूपं पिस्स चक्खु न होती** ति इमिना नयेन सेसट्ठानेसु पि अत्थो वेदितब्बो। **अयं वुच्चतीति** अयं एवरूपो पुग्गलो दिट्ठधम्मिकभोगसंहरणपञ्ञाचक्खुनो च सम्परायिकत्थसोधनपञ्ञाचक्खुनो च अभावा **अन्धो** ति वुच्चति।

(१३) एकचक्खुपुग्गलवण्णना

३.१५. दुतियो दिट्ठधम्मिकभोगसंहरणपञ्ञाचक्खुनो भावा, सम्परायिकत्थसोधनपञ्ञाचक्खुनो पन अभावा **एकचक्खू** ति वुच्चति।

१–१. अकुसले धम्मे अकुसला धम्मा ति–म०। २. ०सप्पटिभागा–सी०, म०।

(१४) द्विचक्खुपुग्गलवण्णना

३.१६. ततियो द्विन्नं पि भावा **द्विचक्खू** ति[1]।

(१५) अवकुज्जपञ्ञपुग्गलवण्णना

३.१७. **अवकुज्जपञ्ञादीसु धम्मं देसेन्ती** ति उपासको धम्मसवनत्थाय आगतो ति अत्तनो कम्मं पहाय देसेन्ति। **आदिकल्याणं** ति आदिम्हि कल्याणं भद्दकं अनवज्जं निद्दोसं कत्वा देसेन्ति।

सेसपदेसु पि एसेव नयो।

एत्थ पन **आदी** ति पुब्बपट्ठपना। **मज्झं** ति कथावेमज्झं। **परियोसानं** ति सन्निट्ठानं। इति स्स धम्मं कथेन्ता पुब्बपट्ठपने पि कल्याणं भद्दकं अनवज्जमेव कत्वा कथेन्ति, वेमज्झे पि, परियोसाने पि। एत्थ च अत्थि देसनाय आदिमज्झपरियोसानानि, अत्थि सासनस्स। तत्थ देसनाय ताव—चतुप्पदिकगाथाय पठमपदं आदि, द्वे पदानि मज्झं, अवसानपदं परियोसानं। एकानुसन्धिकसुत्तस्स—निदानं आदि, अनुसन्धि मज्झं, इदमवोचा ति अप्पना परियोसानं। अनेकानुसन्धिकस्स—पठमो अनुसन्धि आदि, ततो परं एको वा अनेका वा मज्झं, पच्छिमो परियोसानं। अयं ताव देसनाय नयो।

B. 64 **सासनस्स** पन सीलं आदि, समाधि मज्झं, विपस्सना परियोसानं। समाधि वा आदि, विपस्सना मज्झं, मग्गो परियोसानं। विपस्सना वा आदि, मग्गो मज्झं, फलं परियोसानं। मग्गो वा आदि, फलं मज्झं,
R. 214 निब्बानं परियोसानं। द्वे द्वे वा करियमाने सीलसमाधयो आदि, विपस्सनामग्गो मज्झं, फलनिब्बानानि परियोसानं। **सात्थं** ति सात्थकं कत्वा देसेन्ति। **सब्यञ्जनं** ति सअक्खरपारिपूरिं[2] कत्वा देसेन्ति। **केवलपरिपुण्णं** ति सकलपरिपुण्णं अनूनं कत्वा देसेन्ति। **परिसुद्धं** ति परिसुद्धं निज्जटं निग्गण्ठिं कत्वा देसेन्ति। **ब्रह्मचरियं पकासेन्ती** ति एवं देसेन्ता च सेट्ठचरियभूतं सिक्खत्तयसङ्गहितं अरियं अट्ठङ्गिकं मग्गं पकासेन्ति। **नेव आदिं मनसिकरोती** ति नेव पुब्बपट्ठपनं मनसिकरोति। **कुम्भो** ति घटो। **निक्कुज्जो** ति अधोमुखो ठपितो। **एवमेवं** ति एत्थ कुम्भो निक्कुज्जो विय

१. ०वुच्चति–सी०, म०।　　२. अक्खरपारिपूरिं—म०।

अवकुज्जपञ्ञो पुग्गलो दट्ठब्बो । उदकासिञ्चनकालो विय धम्मदेसनाय लद्धकालो । उदकस्स विवट्टनकालो विय तस्मिं आसने निसिन्नस्स उग्गहेतुं असमत्थकालो । उदकस्स असण्ठानकालो विय उट्ठहित्वा पि[1] असल्लक्खण-कालो वेदितब्बो । अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो अवकुज्जपञ्ञो ति वुच्चति । अधोमुखपञ्ञो ति अत्थो ।

(१७) उच्छङ्गपञ्ञपुग्गलवण्णना

३.१८. **आकिण्णानी** ति पक्खित्तानि । **सतिसम्मोसा पकिरेय्या** ति मुट्ठस्सतिताय विकिरेय्य । **एवमेवं** ति एत्थ उच्छङ्गो विय उच्छङ्गपञ्ञो पुग्गलो दट्ठब्बो । नानाखज्जकानि विय नानाप्पकारं बुद्धवचनं । उच्छङ्गे नानाखज्जकानि खादन्तस्स निसिन्नकालो विय तस्मिं आसने निसिन्नस्स उग्गहणकालो । वुट्ठहन्तस्स सतिसम्मोसा पकिरणकालो[2] विय तस्मा आसना वुट्ठाय गच्छन्तस्स असल्लक्खणकालो वेदितब्बो । **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो **उच्छङ्गपञ्ञो** ति वुच्चति । उच्छङ्गसदिसपञ्ञो ति अत्थो ।

(१८) पुथुपञ्ञपुग्गलवण्णना

३.१९. **उक्कुज्जो** ति उपरिमुखो ठपितो । **सण्ठाती** ति पतिट्ठहति । **एवमेव खो** ति एत्थ उपरिमुखो ठपितो कुम्भो विय पुथुपञ्ञो पुग्गलो दट्ठब्बो । उदकस्स आसित्तकालो विय देसनाय लद्धकालो । उदकस्स सण्ठानकालो विय तत्थ[3] निसिन्नस्स उग्गहणकालो । नो विवट्टनकालो B. 65 विय उट्ठाय गच्छन्तस्स सल्लक्खणकालो वेदितब्बो । **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो **पुथुपञ्ञो** ति वुच्चति । वित्थारिकपञ्ञो ति अत्थो ।

३.२०-२१. **अवीतरागादीसु**—यथा सोतापन्नसकदागामिनो, एवं पुथुज्जनो पि पञ्चसु कामगुणेसु, तीसु च भवेसु **अवीतरागो** । अदब्बताय पन R. 215 न गहितो । यथा हि छेको वड्ढकी दब्बसम्भारत्थं वनं पविट्ठो न आदितो पट्ठाय सम्पत्तसम्पत्तरुक्खे छिन्दति, ये पनस्स दब्बसम्भारूपगा होन्ति, ते येव छिन्दति ; एवं इधापि भगवता दब्बजातिका अरिया व गहिता, पुथुज्जना अदब्बताय न गहिता ति वेदितब्बा । **कामेसु वीतरागो** ति पञ्चसु

१. सी०, म० पोत्थकेसु नत्थि ।   २. विकिरणकालो–सी०, म० ।
३. तस्स––रो० ।

कामगुणेसु वीतरागो। **भवेसु अवीतरागो** ति रूपारूपभवेसु अवीतरागो।

(१९) पासाणलेखूपमपुग्गलवण्णना

३.२३. पासाणलेखूपमादीसु—**अनुसेती** ति अप्पहीनताय अनुसेति। **न खिप्पं लुज्जती** ति न अन्तरा नस्सति, कप्पुट्ठानेनेव नस्सति। **एवमेवं** ति एवं तस्सापि पुग्गलस्स कोधो न अन्तरा पुनदिवसे वा अपरदिवसे वा निब्बाति, अद्धनियो पन होति। मरणेनेव निब्बाती ति अत्थो। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो पासाणलेखा विय कुज्झनभावेन चिरट्ठितिकतो **पासाणलेखूपमो** ति वुच्चति।

(२०) पठविलेखूपमपुग्गलवण्णना

३.२४. **सो च खवस्स कोधो** ति सो अप्पमत्तके पि कारणे सहसा कुद्धस्स कोधो। **न चिरं** ति अचिरं अप्पहीनताय नानुसेति[1]। यथा पन पठवियं आकड्ढित्वा कतलेखा वातादीहि खिप्पं नस्सति, एवमस्स सहसा उप्पन्नो पि कोधो खिप्पमेव निब्बाती ति अत्थो। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो पठवियं लेखा विय कुज्झनभावेन अचिरट्ठितिकतो **पठवीलेखूपमो** वुच्चति।

(२१) उदकलेखूपमपुग्गलवण्णना

३.२५. **आगाळ्हेना** ति अतिगाळ्हेन मम्मच्छेदकेन थद्धवचनेन। **फरुसेना** ति न सोतसुखेन। **अमनापेना** ति न चित्तसुखेन। **संसन्दती** ति एकीभवति। **सन्धियती** ति घटयति। **सम्मोदती** ति निरन्तरो होति। अथ वा—**संसन्दती** ति चित्तकिरियादीसु चित्तेन समोधानं गच्छति। खीरोदकं विय एकीभावं उपेती ति अत्थो। **सन्धियती** ति ठानगमनादीसु
B. 66 कायकिरियादिसु कायेन समोधानं गच्छति। तिलतण्डुला विय मिस्सभावं[2] उपेती ति अत्थो। **सम्मोदती** ति उद्देसपरिपुच्छादीसु वचीकिरियासु वाचाय समोधानं गच्छति। विप्पवासगतो पि पियसहायको विय पियं पियतरभावं उपेती ति अत्थो। अपि च–किच्चकरणीयेसु तेहि सद्धिं आदितो व एककिरियभावं उपगच्छन्तो संसन्दति। याव मज्झा पवत्तन्तो सन्धियति,

---

१. अनुसेति—म०, सी०। २. मिस्सीभावं—म०, सी०।

याव परियोसाना अनिवत्तन्तो सम्मोदती ति वेदितब्बो। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो उदकलेखा विय खिप्पं संसन्दनतो **उदकलेखूपमो** R. 216
ति वुच्चति।

(२२) पोत्थकूपमपुग्गलवण्णना

३.२६. पोत्थकूपमेसु—याव उपमाय ते **पोत्थकूपमा** ति वुच्चन्ति, तं ताव उपमं दस्सेतुं **तयो पोत्थका** ति आदि वुत्तं। तत्थ **नवो** ति नववायिमो। **पोत्थको** ति साणवाकसाटको। **दुब्बण्णो** ति विवण्णो। **दुक्खसम्फस्सो** ति खरसम्फस्सो। **अप्पग्घो** ति अतिबहुं अग्घन्तो कहापणग्घनको होति। **मज्झिमो** ति परिभोगमज्झिमो। सो हि नवभावं अतिक्कमित्वा जिण्णभावं अप्पत्तो मज्झे परिभोगकाले पि दुब्बण्णो च दुक्खसम्फस्सो च अप्पग्घोयेव च होति। अतिबहुं अग्घन्तो अड्ढं अग्घति। जिण्णकाले पन अड्ढमासकं वा काकणिकं वा अग्घति। **उक्खलिपरिमज्जनं** ति काळुक्खलिपरिपुञ्छनं।

नवो ति उपसम्पदाय पञ्चवस्सकालतो हेट्ठा जातिया सट्ठिवस्सो पि नवोयेव। **दुब्बण्णताया** ति सरीरवण्णेन पि गुणवण्णेन पि दुब्बण्णताय। दुस्सीलस्स हि परिसमज्झे निसिन्नस्स नित्तेजताय सरीरवण्णो पि न सम्पज्जति, गुणवण्णे वत्तब्बमेव नत्थि। **ये खो पनस्सा** ति ये खो पन तस्स उपट्ठाका वा ञातिमित्तादयो वा एतं पुग्गलं सेवन्ति। **तेसं** ति तेसं पुग्गलानं **छ** सत्थारे सेवन्तानं मिच्छादिट्ठिकानं विय, देवदत्तं सेवन्तानं **कोकालिकादीनं** विय च तं सेवनं दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय होति।

मज्झिमो ति पञ्चवस्सकालतो पट्ठाय याव नववस्सकाला मज्झिमो नाम। **थेरो** ति दसवस्सतो[1] पट्ठाय थेरो नाम।

एवं आहंसू ति एवं वदन्ति। **किं नु खो तुय्हं** ति तुय्हं बालस्स भणितेन को अत्थो ति वुत्तं होति। **तथारूपं** ति तथाजातिकं तथासभावं उक्खेपनियकम्मस्स कारणभूतं।

(२३) कासिकवत्थूपमपुग्गलवण्णना

३.२७. कासिकवत्थूपमेसु—कासिकवत्थं नाम तयो कप्पासंसू गहेत्वा B. 67

---

१. वस्सकालतो—म०।

कन्तितसुत्तेन वायितं सुखुमवत्थं। तं नववायिनं अनग्घं होति। परिभोग-मज्झिमं वीसं पि तिंसं पि सहस्सानि अग्घति। जिण्णकाले पन अट्ठ पि दस पि सहस्सानि अग्घति। **तेसं तं होती** ति तेसं सम्मासम्बुद्धादयो
R. 217 सेवन्तानं विय तं सेवनं दीघरत्तं हिताय सुखाय होति। सम्मासम्बुद्धं हि एकं निस्साय यावाज्जकाला मुच्चनकसत्तानं पमाणं नत्थि। तथा सारिपुत्त-मोग्गलानत्थेरे अवसेसे च असीति महासावके निस्साय सग्गङ्गतसत्तानं पमाणं नत्थि। यावाज्जकाला तेसं दिट्ठानुगतिं पटिपन्नसत्तानं पि पमाणं नत्थियेव। **आधेय्यं गच्छती** ति तस्स महाथेरस्स तं अत्थनिस्सितं वचनं यथा गन्धकरण्डके कासिकवत्थं आधातब्बतं ठपेतब्बतं गच्छति, एवं उत्तमङ्गे सिरस्मिं हदये च आधातब्बतं ठपेतब्बतं पि गच्छति।

सेसमेत्थ हेट्ठा वुत्तानुसारेनेव वेदितब्बं।

(२४) सुप्पमेय्यपुग्गलवण्णना

३.२८. सुप्पमेय्यादीसु—सुखेन पमेतब्बो ति **सुप्पमेय्यो**। **इधा** ति इमस्मिं सत्तलोके। **उद्धतो** ति उद्धच्चेन समन्नागतो। **उन्नळो** ति उग्गतनळो; तुच्छमानं उक्खिपित्वा ठितो ति अत्थो। **चपलो** ति पत्तमण्डनादिना चापल्लेन समन्नागतो। **मुखरो** ति मुखखरो। **विकिण्णवाचो** ति असञ्ञत-वचनो। **असमाहितो** ति चित्तेकग्गतारहितो। **विब्भन्तचित्तो** ति भन्त-चित्तो, भन्तगावी-भन्तमिगीसप्पटिभागो। **पाकटिन्द्रियो** ति विवटिन्द्रियो। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो 'सुप्पमेय्यो' ति वुच्चति। यथा हि परित्तस्स उदकस्स सुखेन पमाणं गय्हति; एवमेव इमेहि अगुणङ्गेहि समन्नागतस्स सुखेन पमाणं गय्हति। तेनेस 'सुप्पमेय्यो' ति वुत्तो।

(२५) दुप्पमेय्यपुग्गलवण्णना

३.२९. दुक्खेन पमेतब्बो ति **दुप्पमेय्यो**। अनुद्धतादीनि वुत्तपटि-पक्खवसेन वेदितब्बानि। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो 'दुप्पमेय्यो' ति वुच्चति। यथा हि महासमुद्दस्स दुक्खेन पमाणं गय्हति; एवमेव इमेहि गुणङ्गेहि समन्नागतस्स दुक्खेन पमाणं गय्हति। तं 'अनागामी नु खो, खीणासवो नु खो' ति वत्तब्बं गच्छति, तेनेस 'दुप्पमेय्यो' ति वुत्तो।

(२६) अप्पमेय्यपुग्गलवण्णना

३.३०. न सक्का पमेतुं ति **अप्पमेय्यो**। यथा हि आकासस्स न B. 68
सक्का पमाणं गहेतुं, एवं खीणासवस्स। तेनेस 'अप्पमेय्यो' ति वुत्तो।

(२७) नसेवितब्बपुग्गलवण्णना

३.३१. न सेवितब्बादीसु—**न सेवितब्बो** ति न उपसङ्कमितब्बो। **न भजितब्बो** ति न अल्लियितब्बो। **न पयिरुपासितब्बो** ति न सन्तिके निसीदनवसेन पुनप्पुनं उपासितब्बो। **हीनो होति सीलेना** ति आदीसु उपादायुपादाय हीनता वेदितब्बा। यो हि पञ्च सीलानि रक्खति, सो दस R. 218
सीलानि रक्खन्तेन न सेवितब्बो। यो पन दस सीलानि रक्खति, सो चतुपारिसुद्धिसीलं रक्खन्तेन न सेवितब्बो। **अञ्ञत्र अनुद्दया अञ्ञत्र अनुकम्पा** ति ठपेत्वा अनुद्दयं च अनुकम्पं च। अत्तनो अत्थाय एव हि एवरूपो पुग्गलो न सेवितब्बो। अनुद्दयानुकम्पावसेन पन तं उपसङ्कमितुं वट्टति।

(२८) सेवितब्बपुग्गलवण्णना

सदिसो होती ति समानो होति। **सीलसामञ्ञगतानं सतं** ति सीलेन समानभावं गतानं सन्तानं। **सीलकथा च नो भविस्सती** ति एवं समानसीलानं अम्हाकं सीलमेव आरब्भ कथा भविस्सति। **सा च नो फासु भविस्सती** ति सा च सीलकथा अम्हाकं फासुविहारो सुखविहारो भविस्सति। **सा च नो पवत्तिनी भविस्सती** ति सा च अम्हाकं कथा दिवसं पि कथेन्तानं पवत्तिनी भविस्सति, न पटिहञ्ञिस्सति।

द्वीसु हि सीलवन्तेसु एकेन सीलस्स वण्णे कथिते इतरो अनुमोदति; तेन तेसं कथा फासु चेव होति, पवत्तिनी च। एकस्मि पन दुस्सीले सति दुस्सीलस्स सीलकथा दुक्कथा ति नेव सीलकथा होति, न फासु होति, न पवत्तिनी।

समाधि-पञ्ञाकथासु पि एसेव नयो। द्वे हि समाधिलाभिनो समाधिकथं, सप्पञ्ञा च पञ्ञाकथं कथेन्ति[1], रत्तिं वा दिवसं वा अतिक्कन्तं पि न जानन्ति।

---

१. कथेन्ता—म०।

(२६) सक्कत्वासेवितब्बपुग्गलवण्णना

३.३३. **सक्कत्वा गरुङ्कत्वा** ति सक्कारञ्चेव गरुकारञ्च करित्वा। **अधिको होती** ति अतिरेको होति। **सीलक्खन्धं** ति सीलरासिं। **सीलं परिपूरेस्सामी** ति तं अतिरेकसीलं पुग्गलं निस्साय अत्तनो अपरिपूरं सीलरासिं परिपूरं करिस्सामि। **तत्थ तत्थ पञ्ञाय अनुग्गहेस्सामी** ति B. 69 एत्थ सीलस्स असप्पाये अनुपकारधम्मे वज्जेत्वा सप्पाये उपकारधम्मे सेवन्तो तस्मिं तस्मिं ठाने सीलक्खन्धं पञ्ञाय अनुग्गण्हाति नाम।

समाधिपञ्ञाक्खन्धेसु पि एसेव नयो।

(३०) जिगुच्छितब्बपुग्गलवण्णना

३.३४. जिगुच्छितब्बादीसु–**जिगुच्छितब्बो** ति गूथं विय जिगुच्छितब्बो। **अथ खो नं** ति अथ खो अस्स। **कित्तिसद्दो** ति कथासद्दो। **एवमेवं** ति एत्थ गूथकूपो विय दुस्सील्यं दट्ठब्बं। गूथकूपे पतित्वा ठितो धमनीअहि विय दुस्सीलपुग्गलो। गुथकूपतो उद्धरियमानेन तेन अहिना पुरिसस्स R. 219 सरीरं आरूळ्हेना पि अदट्ठभावो विय दुस्सीलं सेवमानस्सा पि तस्स किरियाय कारणभावो[1] सरीरं गूथेन मक्खेत्वा अहिनो गतकालो विय दुस्सीलं सेवमानस्स पापकित्तिसद्दस्स अब्भुग्गमनकालो वेदितब्बो।

(३१) अजिगुच्छितब्बपुग्गलवण्णना

३.३५. **तिण्डुकालातं** ति तिण्डुकरुक्खअलातं। **भिय्योसोमत्ताय चिच्चिटायती** ति तं हि झायमानं पकतिया पि पपटिकायो मुञ्चन्तं चिच्चिटायति चिटिचिटा ति सद्दं करोति। **घट्टितं** पन **अधिमत्तं करोती** ति अत्थो। **एवमेवं** ति कोधनो अत्तनो धम्मताय पि उद्धतो चण्डिकतो हुत्वा चरति। अप्पमत्तकं पन वचनं वुत्तकाले 'मादिसं नाम एवं वदती' ति अतिरेकतरं उद्धतो चण्डिकतो हुत्वा चरति। **गूथकूपो** ति गूथपुण्णकूपो, गूथरासियेव वा। ओपम्मसंसन्दनं पनेत्थ पुरिमनयेनेव वेदितब्बं। **तस्मा एवरूपो पुग्गलो अज्झुपेक्खितब्बो, न सेवितब्बो** ति यस्मा कोधनो अतिसेवियमानो अतिउपसङ्कमियमानो हि[2] कुज्झतियेव, 'किं इमिना' ति पटिक्कमन्तो पि कुज्झतियेव, तस्मा पलालग्गि विय अज्झुपेक्खितब्बो, न

---

१. अकरणभावो—म०, सी०। २. पि—म०, सी०।

सेवितब्बो। किं वुत्तं होति? यो हि पलालग्गिं अतिउपसङ्कमित्वा तप्पति, तस्स सरीरं झायति। यो अतिपटिक्कमित्वा तप्पति, तस्स सीतं न वूपसम्मति। अनुपसङ्कमित्वा अप्पटिक्कमित्वा पन मज्झत्तभावेन तप्पेन्तस्स सीतं वूपसम्मति, कायो पि न डय्हति। तस्मा पलालग्गि विय कोधनो पुग्गलो मज्झत्तभावेन अज्झुपेक्खितब्बो, न सेवितब्बो, न भजितब्बो, न पयिरुपासितब्बो।

(३२) सेवितब्बपुग्गलवण्णना

३.३६. **कल्याणमित्तो** ति सुचिमित्तो। **कल्याणसहायो** ति सुचिसहायो। **सहायो** ति सहगामी सद्धिञ्चरो। **कल्याणसम्पवङ्को** ति कल्याणेसु B. 70
सुचिपुग्गलेसु सम्पवङ्को, तन्निन्न-तप्पोण-तप्पभारमानसो ति अत्थो।

(३३) सीलेसुपरिपूरकारिपुग्गलवण्णना

३.३७. सीलेसु परिपूरकारीति आदीसु—**सीलेसु परिपूरकारिनो** ति एते अरियसावका यानि तानि मग्गब्रह्मचरियस्सादिभूतानि, आदिब्रह्मचरियकानि, पाराजिकसङ्खातानि चत्तारि महासीलसिक्खापदानि, तेसं अवीतिक्कमनतो यानि खुद्दानुखुद्दकानि आपज्जन्ति, तेहि च **वुट्ठानतो** सीलेसु यं कत्तब्बं तं परिपूरं समत्तं करोन्ती ति 'सीलेसु परिपूरकारिनो' ति वुच्चन्ति।

(३४) सीलसमाधिपरिपूरकारिपुग्गलवण्णना

३.३८-३९. समाधिपारिपन्थिकानं[1] पन कामरागब्यापादानं, पञ्ञापारिपन्थिकस्स च सच्चपटिच्छादकस्स मोहस्स असमूहतत्ता, समाधिं पञ्ञं R. 220
च भावेन्ता पि समाधिपञ्ञासु यं कत्तब्बं तं मत्तसो पमाणेन पदेसमत्तमेव करोन्ती ति **समाधिस्मिं पञ्ञाय च मत्तसो कारिनो** ति वुच्चन्ति।

इमिना उपायेन इतरेसु पि द्वीसु नयेसु अत्थो वेदितब्बो।

तत्रायं अपरो पि सुत्तन्तनयो—"इध, भिक्खवे, भिक्खु सीलेसु परिपूरकारी होति, समाधिस्मिं मत्तसो कारी, पञ्ञाय मत्तसो कारी। सो यानि तानि खुद्दानुखुद्दकानि सिक्खापदानि तानि आपज्जति पि, वुट्ठति पि। तं किस्स हेतु? न हि मेत्थ, भिक्खवे, अभब्बता वुत्ता। यानि च खो तानि

---

१. ०बन्धकानं—म०, सब्बत्थ; ०पन्थकानं—सी०।

सिक्खापदानि आदिब्रह्मचरियकानि ब्रह्मचरियसारुप्पानि, तत्थ धुवसीलो च होति, ठितसीलो च, समादाय सिक्खति सिक्खापादेसु। सो तिण्णं संयोजनानं परिक्खया सोतापन्नो होति, अविनिपातधम्मो नियतो सम्बोधिपरायनो।

"इध पन, भिक्खवे, भिक्खु सीलेसु...पे०... सो तिण्णं संयोजनानं परिक्खया, रागदोसमोहानं तनुत्ता, सकदागामी होति; सकिदेव इमं लोकं आगन्त्वा दुक्खस्सन्तं करोति।

"इध पन, भिक्खवे, भिक्खु सीलस्मिं[1] परिपूरकारी होति, समाधिस्मि परिपूरकारी, पञ्ञाय मत्तसो कारी। सो यानि तानि...पे०...सिक्खति सिक्खापदेसु। सो पञ्चन्नं ओरम्भागियानं...पे०...अनावत्तिधम्मो तस्मा लोका।

B. 71 "इध पन, भिक्खवे, भिक्खु सीलेसु परिपूरकारी, समाधिस्मि परिपूरकारी, पञ्ञाय परिपूरकारी। सो यानि तानि खुदानुखुद्दकानि...पे०...सिक्खति सिक्खापदेसु। सो आसवानं खया...पे०...उपसम्पज्ज विहरती" ति (अं. नि. १.२१५)।

(३५) सत्थारवण्णना

३.४०. सत्थारनिद्देसे—परिञ्ञं पञ्ञपेती ति पहानं समतिक्कमं पञ्ञपेति। तत्रा ति तेसु तीसु जनेसु। तेन दट्ठब्बो ति तेन पञ्ञापनेन सो सत्था रूपावचरसमापत्तिलाभी ति दट्ठब्बो ति अत्थो।

दुतियवारे पि एसेव नयो।

सम्मासम्बुद्धो सत्था तेन दट्ठब्बो ति तेन तित्थियेहि असाधारणेन पञ्ञापनेन अयं ततियो सत्था सब्बञ्ञूबुद्धो दट्ठब्बो। तित्थिया हि कामानं परिञ्ञं पञ्ञपेन्ता रूपभवं वक्खन्ति। रूपानं परिञ्ञं पञ्ञपेन्ता
R. 221 अरूपभवं वक्खन्ति। वेदनानं परिञ्ञं पञ्ञपेन्ता असञ्ञभवं वक्खन्ति। सम्मा पञ्ञपेन्ता 'एवं पञ्ञपेय्युं', नो च सम्मा पञ्ञपेतुं सक्कोन्ति। सम्मासम्बुद्धो पन कामानं परिञ्ञं पहानं अनागामिमग्गेन पञ्ञपेति। रूप-वेदनानं परिञ्ञं पहानं अरहत्तमग्गेन पञ्ञपेति। इमे तयो सत्थारो

---

१. सीलेसु—म०।

ति इमे द्वे जना बाहिरका, एको सम्मासबुद्धो ति—इमस्मिं लोके तयो सत्थारो नाम।

(३६) तिविधसत्थारवण्णना

३.४१. दुतिये सत्थारनिद्देसे—दिट्ठे चेव धम्मे ति इमस्मिं अत्तभावे। अत्तानं सच्चतो थेततो पञ्ञपेती ति "अत्ता नामेको अत्थि निच्चो धुवो सस्सतो" ति भूततो थिरतो पञ्ञपेति। अभिसम्परायञ्चा ति अपरस्मिं अत्तभावे एवमेव पञ्ञपेति।

सेसमेत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति।

तिकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

§४. चतुक्कनिद्देसवण्णना

(१) असप्पुरिसपुग्गलवण्णना

४.१. चतुक्कनिद्देसे—**असप्पुरिसो** ति लामकपुरिसो। पाणं अतिपातेती ति **पाणातिपाती**। अदिन्नं आदियती ति **अदिन्नादायी**। कामेसु मिच्छा चरती ति **कामेसु मिच्छाचारी**। मुसा वदती ति **मुसावादी**। B. 72 सुरामेरयमज्जपमादे तिट्ठती ति **सुरामेरयमज्जपमादट्ठायी**। **पाणातिपाते समादपेती** ति यथा पाणं अतिपातेति, तथा नं तत्थ गहणं गण्हापेति।

सेसेसु पि एसेव नयो।

(२) असप्पुरिसतरपुग्गलवण्णना

४.२. **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो यस्मा सयं कतेन च दुस्सील्येन समन्नागतो परञ्च[1] समादपितेन कतं, ततो उपड्ढस्स दायादो, तस्मा असप्पुरिसेन **असप्पुरिसतरो** ति वुच्चति।

(३) सप्पुरिसपुग्गलवण्णना

४.३. **सप्पुरिसो** ति उत्तमपुरिसो।

(४) सप्पुरिसतरपुग्गलवण्णना

४.४. **सप्पुरिसेन सप्पुरिसतरो** ति अत्तना च[2] कतेन[3] सुसील्येन समन्नागतत्ता परञ्च समादपितेन[4] करोति। ततो उपड्ढस्स दायादत्ता उत्तमपुरिसेन उत्तमपुरिसतरो।

(५) पापपुग्गलवण्णना

४.५. **पापो** ति अकुसलकम्मपथसङ्खातेन दसविधेन पापेन समन्नागतो।

(६) कल्याणपुग्गलवण्णना

R. 222 ४.७. **कल्याणो** ति कुसलकम्मपथसङ्खातेन दसविधेन कल्याणधम्मेन समन्नागतो लद्धको[5] भद्दको।

सेसमेत्थ हेट्ठावुत्तनयत्ता उत्तानत्थं एव।

---

१. यं च—म०, सी०।
२. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि।
३. कतेसु—सी०।
४. समादपितो—म०, सी०।
५. सुद्धको—म०, सी०।

(७) पापधम्मपुग्गलादिवण्णना

४.६, ११. पापधम्मादीसु—पापो धम्मो अस्सा ति **पापधम्मो**। कल्याणो धम्मो अस्सा ति **कल्याणधम्मो**।

सेसमेत्थ उत्तानत्थमेव।

(८) सावज्जपुग्गलवण्णना

४.१३. सावज्जादीसु—**सावज्जो** ति सदोसो। **सावज्जेन कायकम्मेना** ति सदोसेन पाणातिपातादिना कायकम्मेन।

इतरेसु पि एसेव नयो।

अयं वुच्चती ति अयं एवरूपो पुग्गलो तीहि द्वारेहि आयूहनकम्मस्स सदोसत्ता, गूथकुणपादिभरितो पदेसो विय **सावज्जो** ति वुच्चति।

(९) वज्जबहुलपुग्गलवण्णना

४.१४. **सावज्जेन बहुलं** ति यस्स सावज्जमेव कम्मं बहु होति, अप्पं अनवज्जं; सो सावज्जेन बहुलं कायकम्मेन समन्नागतो, अप्पं अनवज्जेना ति[1]।

इतरेसु पि एसेव नयो।

को पन एवरूपो होती ति? यो गामधम्मताय वा निगमधम्मताय वा कदाचि करहचि उपोसथं समादियति, सीलानि पूरेति। **अयं वुच्चती** ति अयं एवरूपो पुग्गलो तीहि द्वारेहि आयूहनकम्मे[2] सावज्जस्सेव बहुलताय B. 73
अनवज्जस्स अप्पताय **वज्जबहुलो** ति वुच्चति। यथा हि एकस्मिं पदेसे दुब्बण्णानि दुग्गन्धानि पुप्फानि रासिकतानस्सु, तेसं उपरि तहं तहं अधिमुत्तकवस्सिकपाटलानि पतितानि भवेय्युं। एवरूपो अयं[3] पुग्गलो वेदितब्बो।

(१०) अप्पवज्जपुग्गलवण्णना

४.१५. यथा पन एकस्मिं पदेसे अतिमुत्तकवस्सिकपाटलानि रासिकतानस्सु, तेसं उपरि तहं तहं दुब्बण्णदुग्गन्धानि बदरीपुप्फादीनि[4] पतितानि भवेय्युं। एवरूपो ततियो पुग्गलो वेदितब्बो।

---

१. ०वुच्चति—म०, सी०। २. ०कम्मेसु—म०; कम्मेन—सी०।
३. रो० पोत्थके नत्थि। ४. बदर०—म०, सी०।

(११) अनवज्जपुग्गलवण्णना

४.१६. चतुत्थो पन तीहि पि द्वारेहि आयूहनकम्मस्स निद्दोसत्ता, चतुमधुरभरितसुवण्णपाति विय दट्ठब्बो।

तेसु पठमो अन्धबालपुथुज्जनो। दुतियो अन्तरन्तराकुसलस्स कारको लोकियपुथुज्जनो। ततियो सोतापन्नो सकदागामि-अनागामिनो पि एतेनेव सङ्गहिता। चतुत्थो खीणासवो। सो हि एकन्तेन अनवज्जोयेव। अयं **अङ्गुत्तरट्ठकथायं** नयो[1]।

(१२) उग्घटितञ्ञुपुग्गलवण्णना

४.१७. उग्घटितञ्ञू-आदीसु—**उग्घटितञ्ञू** ति एत्थ **उग्घाटनं** नाम
R. 223 ञाणेनुग्घाटनं[2], ञाणेन[3] उग्घटितमत्तेयेव जानाती ति अत्थो। **सह उदाहटवेलाया** ति उदाहारे उदाहटमत्तेयेव। **धम्माभिसमयो** ति चतुसच्चधम्मस्स ञाणेन सद्धिं अभिसमयो। **अयं वुच्चती** ति अयं 'चत्तारो सतिपट्ठाना' ति आदिना नयेन सङ्खित्तेन मातिकाय ठपियमानाय देसनानुसारेन ञाणं पेसेत्वा अरहत्तं गण्हितुं समत्थो पुग्गलो उग्घटितञ्ञू ति वुच्चति।

(१३) विप्पञ्चितञ्ञुपुग्गलवण्णना

४.१८. विपञ्चितं[4] वित्थारितमेव अत्थं जानातीति **विपञ्चितञ्ञू**। **अयं वुच्चती** अयं सङ्खित्तेन मातिकं ठपेत्वा वित्थारेन अत्थे भाजियमाने अरहत्तं पापुणितुं समत्थो पुग्गलो विपञ्चितञ्ञू ति वुच्चति।

४.१९. उद्देसादीहि नेतब्बो ति **नेय्यो**। **अनुपुब्बेन धम्माभिसमयो होती** ति अनुक्कमेन अरहत्तप्पत्ति।

(१४) पदपरमपुग्गलवण्णना

B. 74 ४.२०. ब्यञ्जनपदमेव परमं अस्सा ति **पदपरमो**। **न ताय जातिया धम्माभिसमयो होती** ति न तेन अत्तभावेन झानं वा विपस्सनं वा मग्गं वा फलं वा निब्बत्तेतुं सक्कोती ति अत्थो।

---

१. अ० नि० अ० २ चतुक्कनिपाते पुग्गलवग्गवण्णनायं।
२. ञाणुग्घाटनं—म०, सी०। ३. ञाणे—म०।
४. विपञ्चितञ्ञू—रो०; विपचित्तं—सी०।

(१५) युत्तपटिभानपुग्गलादिवण्णना

४.२१. युत्तपटिभानादीसु—पटिभानं वुच्चति ञाणं पि, ञाणस्स उपट्ठितवचनं पि। तं इध अधिप्पेतं। अत्थयुत्तं[1] कारणयुत्तञ्च पटिभानं अस्सा ति **युत्तपटिभाणो**। पुच्छितानन्तरमेव सीघं व्याकातुं असमत्थताय नो मुत्तं पटिभाणं अस्सा ति **नोमुत्तपटिभाणो**।

इमिना नयेन सेसा वेदितब्बा।

एत्थ पन पठमो—किञ्चि[2] कालं वीमंसित्वा युत्तमेव पेक्खति, **तिपिटकचूळनागत्थेरो** विय। सो किर पञ्हं पुट्ठो परिग्गहेत्वा युत्तपयुत्तकारणमेव कथेति।

(१६) मुत्तपटिभानपुग्गलादिवण्णना

४.२२. दुतियो—पुच्छानन्तरमेव येन वा तेन वा वचनेन पटिबाहति, वीमंसित्वा पि च युत्तं न पेक्खति **चतुनिकायिकपण्डिततिस्सत्थेरो** विय। सो किर पञ्हं पुट्ठो पञ्हस्स परियोसानं पि नागमेति, यं वा तं वा कथेतियेव। वचनत्थं पनस्स वीमंसियमानं कत्थचि न लग्गति।

(१७) युत्तादिपटिभानपुग्गलवण्णना

४.२३. ततियो—पुच्छासमकालमेव युत्तं पेक्खति, तं खणंयेव वचनं व्याकरोति **तिपिटकचूळाभयत्थेरो** विय। सो किर पञ्हं पुट्ठो सीघमेव कथेति, युत्तपयुत्तकारणो च होति।

(१८) नेवयुत्तपटिभानादिपुग्गलवण्णना

४.२४. चतुत्थो—पञ्हं[3] पुट्ठो समानो नेव युत्तं पेक्खति, न येन वा R. 224
तेन वा पटिबाहितुं सक्कोती ति[4] तिब्बन्धकारनिमुग्गो विय होति **लाळुदायित्थेरो** विय।

(१९) धम्मकथिकपुग्गलवण्णना

४.२५. धम्मकथिकेसु—अप्पञ्च भासती ति सम्पत्तपरिसाय थोकमेव कथेति। असहितं चा ति कथेन्तो च पन न अत्थयुत्तं कारणयुत्तं कथेति। **परिसा चस्स न कुसलो होती** ति सोतुं निसिन्नपरिसा चस्स युत्तायुत्तं कारणाकारणं सिलिट्ठासिलिट्ठं न जानाती ति अत्थो। **एवरूपो** ति

१. ०च—सी०।
२. कञ्चि—म०।
३. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि।
४. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि।

अयं एवञ्जातिको बालधम्मकथितो। एवञ्जातिकाय बालपरिसाय धम्मकथिको त्वेव नामं लभति।

इमिना नयेन सब्बत्थ अत्थो वेदितब्बो।

एत्थ च द्वेयेव जना सभावधम्मकथिका, इतरे पन धम्मकथिकानं अन्तरे पविट्ठत्ता एवं वुत्ता।

(२०) वलाहकूपमपुग्गलवण्णना

.75 ४.२६. वलाहकूपमेसु वलाहका ति मेघा। गज्जिता ति थनिता।

तत्थ गज्जित्वा नो वस्सनभावो नाम पापको। मनुस्सा हि यथा देवो गज्जति 'सुवुट्ठिका भविस्सती' ति बीजानि नीहरित्वा वपन्ति। अथ देवे अवस्सन्ते खेत्ते बीजानि खेत्तेयेव नस्सन्ति, गेहे बीजानि गेहेयेव नस्सन्ती ति दुब्भिक्खं होति। नो गज्जित्वा वस्सनभावो पि पापको वा। मनुस्सा हि 'इमस्मि काले दुब्बुट्ठिका भविस्सती' ति निन्नट्ठानेसुयेव वप्पं करोन्ति। अथ देवो वस्सित्वा सब्बबीजानि महासमुद्दं पापेति, दुब्भिक्खमेव होति। गज्जित्वा वस्सनभावो पन भद्दको। तथा हि सुभिक्खं होति। नो गज्जित्वा नो वस्सनभावो एकन्तपापको व।

भासिता होति नो कत्ता ति 'इदानि गन्थधुरं पूरेस्सामी' ति[1] 'वासधुरं पूरेस्सामी' ति कथेतियेव, न पन उद्देसं गण्हाति, न[2] कम्मट्ठानं भावेति।

कत्ता होति नो भासिता ति 'गन्थधुरं[3] पूरेस्सामि वासधुरं वा' ति न भासति। सम्पत्ते पन काले तं अत्थं सम्पादेति।

इमिना नयेन इतरे पि वेदितब्बा।

सब्बं पनेतं पच्चयदायकेनेव कथितं। एको हि 'असुकदिवसे नाम दानं दस्सामी' ति सङ्घं निमन्तेति, सम्पत्तकाले नो करोति। अयं पुग्गलो पुञ्ञेन परिहायति, भिक्खुसङ्घो पि लाभेन परिहायति। अपरो सङ्घं अनिमन्तेत्वा व सक्कारं कत्वा 'भिक्खू आनेस्सामी' ति न लभति, सब्बे
R. 225 अञ्ञत्थ निमन्तिता होन्ति। अयं पि पुञ्ञेन परिहायति, सङ्घो पि तेन

१. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि। २. सी० पोत्थके नत्थि।
३. ०वा—म०, सी०, स्या०।

लाभेन परिहायति। अपरो पठमं सङ्घं निमन्तेत्वा, पच्छा सक्कारं कत्वा दानं देति, अयं किच्चकारी होति। अपरो नेव सङ्घं निमन्तेति, न दानं देति, अयं 'पापपुग्गलो' ति वेदितब्बो।

(२१) मूसिकूपमपुग्गलवण्णना

४.२७. मूसिकूपमेसु—गाधं कत्ता नो वसिता ति अत्तनो आसयं बिलं कूपं खणति, नो तत्थ वसति, किस्मिञ्चिदेव ठाने वसति, एवं बिळारादि-अमित्तवसं गच्छति। खत्ता[1] ति पि पाठो। वसिता नो गाधं कत्ता ति सयं[2] न खणति, परेन खते बिले वसति, एवं जीवितं रक्खति। ततिया द्वे पि करोन्ति, जीवितं रक्खति। चतुत्था द्वे पि अकरोन्ति अमित्तवसं गच्छति।

इमाय पन उपमाय उपचितेसु पुग्गलेसु पठमो यथा सा मूसिका गाधं खणति, एवं नवङ्गं सत्थुसासनं उग्गण्हाति। यथा पन सा तत्थ न वसति, किस्मिञ्चिदेव ठाने वसति, अमित्तवसं गच्छति ; तथा अयं पि परियत्ति-वसेन ञाणं पेसेत्वा चतुसच्चधम्मं न पटिविज्झति, लोकाभिसट्ठानेसुयेव चरन्तो मच्चुमारकिलेसमारदेवपुत्तमारसङ्खातानं वसं गच्छति। B. 76

दुतियो यथा सा मूसिका गाधं न खणति, एवं नवङ्गं सत्थुसासनं न गण्हति[3]। यथा पन परेन खतबिले वसन्ती जीवितं रक्खति; एवं परस्स कथं सुत्वा चतुसच्चधम्मं पटिविज्झित्वा तिण्णं मारानं वसं अतिक्कमति।

इमिना नयेन ततिय-चतुत्थेसु पि ओपम्मसंसन्दनं वेदितब्बं।

(२२) अम्बूपमपुग्गलवण्णना

४.२८. अम्बूपमेसु—आमं पक्कवण्णी अन्तो आमं बहि पक्कसदिसं। पक्कं आमवण्णी ति अन्तो पक्कं बहि आमसदिसं।

सेसद्वये[4] पि एसेव नयो।

तत्थ यथा अम्बे अपक्कभावो आमता होति, एवं पुग्गलेसु[5] पि पुथुज्जन-भावो आमता, अनरियभावो[6] आमता[6]; अरियभावो पक्कता। यथा च तत्थ

१. कत्ता—म०, सी०। २. आसयं—रो०।
३. गण्हाति—म०। ४. ०द्वयेसु—म०, सी०।
५. पुग्गले पि—म०, सी०। ६-६. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि।

पक्कसदिसता पक्कवण्णता[1]; एवं पुग्गले पि अरियानं अभिक्कमनादिसदिसता पक्कवण्णिता ति—इमिना नयेन उपचितपुग्गलेसु[2] ओपम्मसंसन्दनं वेदितब्बं।

(२३) कुम्भूपमपुग्गलवण्णना

R. 226 कुम्भूपमेसु—**कुम्भो** ति घटो। **तुच्छो** ति अन्तो रित्तो। **पिहितो** ति पिदहित्वा ठपितो। **पुरो** ति अन्तो पुण्णो। **विवटो** ति विवरित्वा ठपितो। उपमितपुग्गलेसु[3] पनेत्थ अन्तोगुणसारविरहितो तुच्छो बाहिरसोभणताय पिहितो पुग्गलो वेदितब्बो।

सेसेसु पि एसेव नयो।

(२४) उदकरहदूपमपुग्गलवण्णना

४.३०. उदकरहदूपमेसु—**उदकरहदो** ताव जन्नुकमत्ते[4] पि उदके सति पण्णरससम्भिन्नवण्णत्ता वा बहलत्ता वा उदकस्स अपञ्ञायमानतलो **उत्तानो गम्भीरोभासो** नाम होति। तिपोरिसचतुपोरिसे पि पन उदके सति अच्छत्ता उदकस्स पञ्ञायमानतलो **गम्भीरो उत्तानोभासो** नाम होति। उभयकारणसम्भावतो पन इतरे द्वे वेदितब्बा। पुग्गलो पि किलेसुस्सदभावतो गुणगम्भीरताय च अभावतो गुणगम्भीरानं सदिसेहि अभिक्कमादीहि युत्तो **उत्तानो गम्भीरोभासो** नाम।

इमिना नयेन सेसा पि वेदितब्बा।

(२५) बलीवद्दूपमपुग्गलवण्णना

B. 77 ४.३१. बलीवद्दूपमेसु—**बलीवद्दो** ताव यो अत्तनो गोगणं घट्टेति उब्बेजेति, परगोगणे पन सोरतो सुखसीलो होति—अयं **सकगवचण्डो नो परगवचण्डो** नाम। पुग्गलो पि अत्तनो परिसं घट्टेन्तो विज्झन्तो फरुसेन समुदाचरन्तो, परपरिसाय पन सोरच्चं निवातवुत्तितं आपज्जन्तो **सकगवचण्डो होति नो परगवचण्डो** नामा ति।

इमिना नयेन सेसा पि वेदितब्बा।

---

१. ०वण्णिता—म०।
२. उपमित०—म०, सी०।
३. उपचित०—रो।
४. जण्णुमत्ते—म०।

निद्देसवारे पनेत्थ उब्बेजिता होती ति घट्टेत्वा विज्झित्वा उब्बेगप्पत्तं करोती[1] तिच्चेव[1] अत्थो ।

(२६) आसीविसूपमपुग्गलवण्णना

४.३२. आसीविसूपमेसु—आसीविसो ताव यस्स विसं आसुं आगच्छति सीघं फरति; घोरं पन न होति, चिरकालं न पीळेति—अयं आगतविसो नो घोरविसो ।

सेसपदेसु पि एसेव नयो । पुग्गलविभाजनं पन उत्तानत्थमेव ।

(२७) अवण्णारहवण्णभासिपुग्गलवण्णना

४.३३. अननुविच्च अपरियोगाहेत्वा अवण्णारहस्स वण्णं भासिता होती ति आदीसु अननुविच्चा ति अतुलयित्वा, अपरिग्गण्हित्वा । अपरियोगाहेत्वा ति पञ्ञाय गुणे अनोगाहेत्वा ।

(२८) अवण्णारहअवण्णभासिपुग्गलादिवण्णना

४.१-४४. भूतं तच्छं ति विज्जमानतो भूतं, अविपरीततो तच्छं । कालेना ति युत्तपयुत्तकालेन । तत्र कालञ्ञू होती ति यमिदं कालेना ति R. 227
वुत्तं । तत्र यो पुग्गलो कालञ्ञू होति, कालं जानाति, तस्स पञ्हस्स वेय्याकरणत्थाय "इमस्मि काले पुच्छितेनापि मया न कथेतब्बा, इमस्मि काले कथेतब्बा" ति—अयं कालेन भणति नाम । उपेक्खको विहरती ति मज्झत्तभूताय उपेक्खाय ठितो हुत्वा विहरति ।

सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेव ।

(२९) उट्ठानफलूपजीवादिपुग्गलवण्णना

४.४५. उट्ठानफलूपजीवी ति आदीसु—यो उट्ठानवीरियेनेव दिवसं वीतिनामेत्वा तस्स निस्सन्दफलमत्तं किञ्चिदेव लभित्वा जीविकं कप्पेति, तं पन उट्ठानं आगम्म किञ्चि पुञ्ञफलं न पटिलभति, तं सन्धाय यस्स पुग्गलस्स उट्ठहतो ति आदि वुत्तं ।

(३०) पुञ्ञफलूपजीवादिपुग्गलवण्णना

४.४६. ततूपरि देवा ति ततो उपरिब्रह्मकायिकादयो देवा । तेसं हि उट्ठानविरियेन किच्चं नाम नत्थि । पुञ्ञफलमेव उपजीवन्ति ।

---

१. ति एव–रो०, स्या० ।

(३१) उट्ठानफलूपजीवादिपुग्गलवण्णना

४.४७. **पुञ्ञतो चा** ति इदं पुञ्ञवन्ते खत्तियब्राह्मणादयो चेव B. 78 भुम्मदेवे आदिं कत्वा निम्मानरतिपरियोसाने देवे च सन्धाय वुत्तं। सब्बे पि हेते वायामफलं चेव पुञ्ञफलं च अनुभवन्ति।

(३२) नेवउट्ठानफलूपजीवादिपुग्गलवण्णना

४.४८. नेरयिका पन नेव उट्ठानेन आजीवं उप्पादेतुं सक्कोन्ति, ना पि तेसं पुञ्ञफलेन कोचि आजीवो उप्पज्जति।

(३३) तमपरायणपुग्गलवण्णना

४.४९. तमादीसु "नीचे कुले पच्चाजातो" ति आदिकेन तमेन युत्तो ति **तमो**। कायदुच्चरितादीहि पुन निरयतमूपगमनतो **तमपरायणो**। **नेसादकुले** ति मिगलुद्दकादीनं कुले। **वेणकुले** ति विलीवकारकुले। **रथकारकुले** ति चम्मकारकुले। **पुक्कुसकुले** ति पुप्फछड्डककुले। **कसिरवुत्तिके** ति दुक्खवुत्तिके। **दुब्बण्णो** ति पंसुपिसाचको विय झामखाणुवण्णो। **दुद्दस्सिको** ति विजातमातुया पि अमनापदस्सनो। **ओकोटिमको** ति लकुण्टको[1]। **काणो** ति एकक्खिकाणो वा उभयक्खिकाणो वा। **कुणी** ति एकहत्थकुणी वा उभयहत्थकुणी वा। **खञ्जो** ति एकपादखञ्जो वा उभयपादखञ्जो वा। **पक्खहतो** ति हतपक्खो पीठसप्पी। **पदीपेय्यस्सा** ति तेलकपल्लकादिनो पदीपूपकरणस्स। **एवं पुग्गलो तमो होति तमपरायणो** ति एत्थ एको पुग्गलो बहिद्धा आलोकं अदिस्वा मातुकुच्छिस्मियेव कालं कत्वा अपायेसु निब्बत्तन्तो सकले पि कप्पे संसरति। सो पि तमो तमपरायणो व। सो पन कुहकपुग्गलो भवेय्य। कुहकस्स हि एवरूपा निब्बत्ति होती ति वुत्तं।

R. 228 एत्थ च **नीचे कुले पच्चाजातो होति चण्डालकुले वा** ति आदीहि आगमनविपत्ति चेव पुब्बुप्पन्नपच्चयविपत्ति च दस्सिता। **दलिद्दे** ति आदीहि पवत्ति पच्चयविपत्ति। **कसिरवुत्तिके** ति आदीहि आजीवुपायविपत्ति। **दुब्बण्णो** ति आदीहि रूपविपत्ति। **बव्हाबाधो** ति आदीहि

---

१. लकुण्डको–म०।

दुक्खकारणसमायोगो। न लाभी ति आदीहि सुखकारणविपत्ति चेव उपभोगविपत्ति च। कायेन दुच्चरितं ति आदीहि तमपरायनभावस्स कारणसमायोगो। कायस्स भेदा ति आदीहि सम्परायिकतमुपगमो।

(३४) जोतिपरायणपुग्गलवण्णना

४.५०. सुक्कपक्खो वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बो। अपि चेत्थ तिविधाय कुलसम्पत्तिया पच्चाजातिआदिकेन जोतिना युत्ततो जोति, आलोकभूतो ति वुत्तं होति।

(३५) जोतितमपरायणपुग्गलादिवण्णना

४.५१-५२. कायसुचरितादीहि पन सग्गूपपत्तिजोतिभावूपगमनतो जोतिपरायणो। खत्तियमहासालकुले वा ति आदीसु खत्तियमहासाला ति खत्तिया महासारप्पत्ता खत्तिया। येसं हि खत्तियानं हेट्ठिमन्तेन कोटिसतं B. 79
निधानगतं होति, तयो कहापणकुम्भा वळञ्जत्थाय गेहमज्झे रासिं कत्वा ठपिता होन्ति, ते खत्तियमहासाला नाम। येसं ब्राह्मणानं असीतिकोटिधनं निहितं होति, दियड्ढो कहापणकुम्भो वळञ्जत्थाय गेहमज्झे रासिं कत्वा ठपितो होति, ते ब्राह्मणमहासाला नाम। येसं गहपतीनं चत्तारीसकोटिधनं निहितं होति, कहापणकुम्भो वळञ्जत्थाय गेहमज्झे रासिं कत्वा ठपितो होति, ते गहपतिमहासाला नाम। तेसं कुले ति अत्थो। अड्ढे ति इस्सरे। निधानगतधनस्स महन्तताय महद्धने। सुवण्णरजतभाजनादीनं उपभोगभण्डानं महन्तताय महाभोगे। निधानगतस्स[1] जातरूपरजतस्स पहूतताय पहूतजातरूपरजते। वित्तूपकरणस्स तुट्ठिकरणस्स[2] पहूतताय पहूतवित्तूपकरणे। गोधनादीनञ्च सत्तविधधञ्ञानं च पहूतताय पहूतधनधञ्ञे। अभिरूपो ति सुन्दररूपो। दस्सनीयो ति अञ्ञं कम्मं पहाय दिवसं पि पस्सितब्बयुत्तो। पासादिको ति दस्सनेनेव चित्तपसादावहो। परमाया ति उत्तमाय। वण्णपोक्खरताया ति पोक्खरवण्णताय। पोक्खरं वुच्चति सरीरं। तस्स वण्णसम्पत्तिया ति अत्थो। समन्नागतो ति उपेतो।

(३६) ओणतोणतपुग्गलादिवण्णना

४.५३-५६. ओणतोणतादीसु—दिट्ठधम्मिकाय वा सम्परायिकाय वा R. 229

---

१. अनिधान०–रो०, स्या०। २. ०कारण०–सी०।

सम्पत्तिया विरहितो **ओणतो**। नीचो, लामको ति अत्थो। तब्बिपक्खतो **उण्णतो**। उच्चो, उग्गतो ति अत्थो।

सेसमेत्थ तमादीसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बं।

अपि च—**ओणतोणतो** ति इदानि नीचो, आयतिं पि नीचो भविस्सति। **ओणतुण्णतो** ति इदानि नीचो, आयतिं उच्चो भविस्सति। **उण्णतोणतो** ति इदानि उच्चो, आयतिं नीचो भविस्सति। **उण्णतुण्णतो** ति इदानि उच्चो, आयतिं पि उच्चो व भविस्सति।

(३७) रुक्खूपमपुग्गलवण्णना

४.५७. **रुक्खूपमेसु**—रुक्खो ताव **फेग्गु सारपरिवारो** ति वनजेट्ठकरुक्खो सयं फेग्गु होति, परिवाररुक्खा पनस्स सारा होन्ति।

इमिना नयेन सेसा वेदितब्बा।

पुग्गलेसु पन सीलसारविरहितो फेग्गुता, सीलाचारसमन्नागमेन च सारता वेदितब्बा।

(३८) रुक्खप्पमाणपुग्गलादिवण्णना

B. 80 ४.५८-६१. **रूपप्पमाणादीसु**—सम्पत्तियुत्तं रूपं पमाणं करोती ति **रूपप्पमाणो**। तत्थ पसादं जनेतीति **रूपप्पसन्नो**। कित्तिसद्दभूतं घोसं पमाणं करोतीति **घोसप्पमाणो**।

आरोहं वा ति आदीसु पन—**आरोहं** ति उच्चत्तं। **परिणाहं** ति किसथूलाभावापगतं परिक्खेपसम्पत्ति। **सण्ठानं** ति अङ्गपच्चङ्गानं दीघरस्सवट्टतादियुत्तठानेसु तथाभावं। **पारिपूरिं** ति यथावुत्तपकारानं अनुनतं, लक्खणपरिपुण्णभावं वा।

परवण्णनाया ति परेहि परम्मुखा निच्छारिताय गुणवण्णनाय। **परथोमनाया** ति परेहि थुतिवसेन गाथादि उपनिबन्धनेन वुत्ताय थोमनाय। **परपसंसनाया ति** परेहि सम्मुखा वुत्ताय पसंसाय। **परवण्णहारिकाया ति** परम्परथुतिवसेन परेहि पवत्तिताय वण्णहरणाय।

चीवरलूखं ति चीवरस्स दुब्बण्णादिभावेन लूखतं। **पत्तलूखं** ति भाजनस्स वण्णसण्ठानवत्थूहि लूखतं। **सेनासनलूखं** ति नाटकादिसम्पत्ति-

विरहेन सेनासनलूखं[1]। विविधं ति अचेलकादिभावेन अनेकप्पकारं। दुक्करकारिकं ति सरीरतापनं।

अपरो नयो – इमेसु हि चतूसु पुग्गलेसु रूपे पमाणं गहेत्वा पसन्नो रूपप्पमाणो नाम। रूपप्पसन्नो ति तस्सेव अत्थवचनं। घोसे पमाणं गहेत्वा पसन्नो घोसप्पमाणो नाम। चीवरलूख-पत्तलूखेसु पमाणं गहेत्वा पसन्नो R 230 लूखप्पमाणो नाम। धम्मे पमाणं गहेत्वा पसन्नो धम्मप्पमाणो नाम। इतरानि तेसंयेव अत्थवचनानि। सब्बसत्ते च तयो कोट्ठासे कत्वा द्वे कोट्ठासा रूपप्पमाणा, एको न रूपप्पमाणो। पञ्च कोट्ठासे कत्वा चत्तारो कोट्ठासा घोसप्पमाणा, एको न घोसप्पमाणो। दस कोट्ठासे कत्वा नव कोट्ठासा लूखप्पमाणा, एको न लूखप्पमाणो। सहस्सकोट्ठासे[2] कत्वा पन एको कोट्ठासो व धम्मप्पमाणो, सेसा न धम्मप्पमाणा। एवमयं चतुप्पमाणो लोकसन्निवासो।

एतस्मिं चतुप्पमाणे लोकसन्निवासे बुद्धेसु अप्पसन्ना मन्दा, पसन्ना व बहुका। रूपप्पमाणस्स हि बुद्धरूपतो उत्तरिपसादावहं रूपं नाम नत्थि। घोसप्पमाणस्स बुद्धानं कित्तिघोसतो उत्तरिपसादावहो घोसो नाम नत्थि। लूखप्पमाणस्स कासिकानि वत्थानि महारहानि कञ्चनभाजनानि तिण्णं B. 81 उतूनं अनुच्छविके सब्बसम्पत्तियुत्ते पासादवरे पहाय पंसुकूलचीवर-सेलमय-पत्त-रुक्खमूलादिसेनासनसेविनो[3] बुद्धस्स भगवतो लूखतो उत्तरिपसादावहं अञ्ञं लूखं नाम नत्थि। धम्मप्पमाणस्स सदेवके लोके असाधारणसीलादि-गुणस्स तथागतस्स सीलादिगुणतो उत्तरिपसादावहो अञ्ञो सीलादिगुणो नाम नत्थि। इति भगवा इमं चतुप्पमाणिकं लोकसन्निवासं मुट्ठिना गहेत्वा विय ठितो ति।

(३९) अत्तहितायपटिपन्नपुग्गलादिवण्णना

४.६२-६५. अत्तहितायपटिपन्नादीसु—सीलसम्पन्नो ति सीलेन सम्पन्नो समन्नागतो।

---

१. सेनासनस्स लूखतं–म०, सी०।

२. सतसहस्से–सी०; सतसहस्सं–म०।

३. मूलानि–रो०।

समाधिसम्पन्नो ति आदिसु पि एसेव नयो। एत्थ च सीलं लोकियलोकुत्तरं कथितं। तथा समाधि पञ्ञा च। विमुत्ति अरहत्तफलविमुत्ति येव[1]। ञाणदस्सनं एकूनवीसतिविधं पच्चवेक्खणञाणं।

नो परं ति आदीसु—परपुग्गलं "तया पि सीलसम्पन्नेन भवितुं वट्टती" ति वत्वा यथा सीलं समादियति, एवं न समादपेति, न गण्हापेति। एसेव नयो सब्बत्थ।

एतेसु पन चतूसु पठमो **वक्कलित्थेरसदिसो** होति। दुतियो
R. 231 **उपनन्दसक्यपुत्तसदिसो**। ततियो **सारिपुत्तमोग्गल्लानत्थेरसदिसो**। चतुत्थो **देवदत्तसदिसो** ति वेदितब्बो।

(४०) अत्तन्तपपुग्गलवण्णना

४.६६. **अत्तन्तपादीसु**—अत्तानं तपति दुक्खापेती ति **अत्तन्तपो**। अत्तनो परितापनानुयोगं **अत्तपरितापनानुयोगं**। **अचेलको** ति निच्चेलो, नग्गो। **मुत्ताचारो** ति विस्सट्ठाचारो। उच्चारकम्मादीसु लोकियकुलपुत्ताचारेन विरहितो ठितको व उच्चारं करोति, पस्सावं करोति, खादति, भुञ्जति च[2]। **हत्थापलेखनो** ति हत्थे पिण्डम्हि निट्ठिते जिव्हाय हत्थं अपलेखति। उच्चारं वा कत्वा हत्थस्मिंयेव दण्डकसञ्ञी हुत्वा हत्थेन अपलेखती ति दस्सेति। ते किर दण्डकं सत्तो ति पञ्ञपेन्ति। तस्मा तेसं पटिपदं पूरेन्तो एवं करोति। भिक्खागहणत्थं 'एहि भदन्ते' ति वुत्तो, न एती ति **न एहिभदन्तिको**। तेन हि 'तिट्ठ भदन्ते' ति वुत्तो पि न तिट्ठती ति **न तिट्ठभदन्तिको**। तदुभयं पि हेतं तित्थिया "एतस्स वचनं कतं भविस्सती" ति न करोन्ति।

अभिहटं ति पुरेतरं गहेत्वा आहटं भिक्खं। **उद्दिस्सकतं** ति "इमं तुम्हे उद्दिस्सकतं" ति एवं आरोचितं पि भिक्खं। **निमन्तनं** ति "असुकं नाम कुलं वा वीथिं वा गामं वा पविसेय्याथा" ति एवं निमन्तितभिक्खं पि न
B. 32 सादियति, न गण्हाति। **न कुम्भिमुखा** ति कुम्भितो उद्धरित्वा दीयमानं

१. रो० पोत्थके नत्थि। २. रो० पोत्थके नत्थि।

भिक्खं न गण्हाति । **न कळोपिमुखा** ति कळोपी ति उक्खली[1], पच्छि वा । ततो पि न गण्हति । कस्मा ? कुम्भी कळोपियो कटच्छुना पहारं लभन्ती ति । **न एळकमन्तरं** ति उम्मारं अन्तरं कत्वा दीयमानं न गण्हति । कस्मा ? अयं मं निस्साय अन्तरकरणं लभती ति । **दण्डमुसलेसु** पि एसेव नयो । **द्विन्नं** ति द्वीसु भुञ्जमानेसु एकस्मिं उट्ठाय देन्ते न गण्हति । कस्मा ? कबळन्तरायो[2] होती ति ।

न गब्भिनिया ति आदीसु पन गब्भिनिया कुच्छियं दारको किलमति । **पायन्तिया** दारकस्स खीरन्तरायो होति । **पुरिसन्तरगताया** ति अन्तरायो होती ति । **न सङ्कित्तीसू** ति सङ्कित्तेत्वा कतभत्तेसु होति[3] । दुब्भिक्खसमये किर अचेलकसावका अचेलकानं अत्थाय ततो ततो तण्डुलादीनि समादपेत्वा भत्तं पचन्ति, उक्कट्ठाचेलको ततो न पटिगण्हाति । **न यत्थ सा** ति यत्थ R. 232
सुनखो 'पिण्डं लभिस्सामी' ति उपट्ठितो होति, तत्थ तस्स अदत्वा आहटं न गण्हति । कस्मा ? एतस्स पिण्डन्तरायो होती ति ।

सण्डसण्डचारिनी ति समूहसमूहचारिनी । सचे हि अचेलकं दिस्वा 'इमस्स भिक्खं दस्सामा' ति मानुस्सका भत्तगेहं पविसन्ति, तेसु च पविसन्तेसु कळोपिमुखादीसु निलीना मक्खिका उप्पतित्वा सण्डसण्डा चरन्ति, ततो आहटं भिक्खं न गण्हति । कस्मा ? मं निस्साय मक्खिकानं गोचरन्तरायो जातो ति । **थुसोदकं** ति सब्बसस्ससम्भारेहि कतं सोवीरकं । एत्थ च सुरापानमेव सावज्जं । अयं पन एतस्मिं पि सावज्जसञ्ञी । **एकागारिको** ति यो एकस्मियेव गेहे भिक्खं लभित्वा निवत्तति । **एकालोपिको** ति यो एकेनेव आलोपेन यापेति । द्वागारिकादीसु पि एसेव नयो । **एकिस्सा दत्तिया** ति एकाय दत्तिया । दत्ति नाम एका खुद्दका पाति होति, यत्थ अग्गभिक्खं पक्खिपित्वा ठपेन्ति । **एकाहिकं** ति एकदिवसन्तरिकं । **अड्ढमासिकं** ति अड्ढमासन्तरिकं । **परियायभत्तभोजनं** ति वारभत्तभोजनं । एकाहवारेन द्विहवारेन[4] सत्ताहवारेन अड्ढमासवारेना ति—एवं दिवसवारेन आभतभत्तभोजनं ।

---

१. ०वा—म० ।　　२. न०—स्या०, रो० ।
३. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि ।　　४. रो० पोत्थके नत्थि ।

साकभक्खो ति अल्लसाकभक्खो। **सामाकभक्खो** ति सामाकतण्डुलभक्खो।

नीवारादिसु—नीवारा नाम ताव अरञ्ञे सयं जाता वीहिजाति। B. 83 **दद्दुलं** ति चम्मकारेहि चम्मं विलिखित्वा छड्डितकसटं। **हटं** वुच्चति सिलेसो पि, सेवालो कणिकारादिरुक्खनिय्यासो पि। **कणं** ति कुण्डकं। **आचामो** ति भत्तउक्खलिकाय लग्गो झामोदनो। तं छड्डितठाने गहेत्वा खादति। "ओदनकञ्जियं" ति पि वदन्ति। **पिञ्ञाकादयो** पाकटा एव। **पवत्तफलभोजी** ति पतितफलभोजी। **साणानी** ति साणवाकचेलानि। **मसाणानी** ति मिस्सकचेलानि। **छवदुस्सानी** ति मतसरीरतो छड्डितवत्थानि। एरकतिणादीनि वा गन्थेत्वा कतनिवासनानि। **पंसुकूलानी** ति पथवियं छड्डितनन्तकानि। **तिरीटानी** ति रुक्खतचवत्थानि। **अजिनं** ति अजिनचम्मं। R. 233 **अजिनक्खिपं** ति तदेव मज्झे फालितं। सखुरकं ति पि वदन्ति। **कुसचीरं** ति कुसतिणानि गन्थेत्वा कतचीरकं।

वाकचीरफलकचीरेसु पि एसेव नयो।

केसकम्बलं ति मनुस्सकेसेहि कतकम्बलं। यं सन्धाय वुत्तं—"सेय्यथापि, भिक्खवे, यानि कानिचि तन्तावुतानि वत्थानि केसकम्बलो तेसं पतिकुट्ठो अक्खायती" ति (अं० नि० १. २६६-६७)। **बालकम्बलं** ति अस्सबालादीहि कतकम्बलं। **उलूकपक्खा** ति उलूकपत्तानि गन्थेत्वा कतनिवासनं। **उब्भट्ठको** ति उद्धं ठितको। **उक्कुटिकप्पधानं अनुयुत्तो** ति उक्कुटिकविरियं अनुयुत्तो। गच्छन्तो पि उक्कुटिको व हुत्वा उप्पतित्वा गच्छति। **कण्टकापस्सयिको** ति अयकण्टके वा पकतिकण्टके वा भूमियं कोट्टेत्वा तत्थ चम्मं अत्थरित्वा ठानचङ्कमादीनि करोति। **सेय्यं** ति सयन्तो पि तत्थेव सेय्यं कप्पेति। **सायं ततियं अस्सा** ति सायततियं। "पातो, मज्झन्तिकं[1], सायं—ति दिवसस्स तिक्खत्तुं पापं पवाहेस्सामी" ति **उदकोरोहनानुयोगं अनुयुत्तो विहरति**।

---

१. मज्झन्तिके—म०, सी०।

(४१) परन्तपपुग्गलवण्णना

४.६७. परं तपतीति **परन्तपो**। परेसं परितापनानुयोगं **परपरितापनानुयोगं**।

ओरब्भिकादीसु—उरब्भा वुच्चन्ति एळका। उरब्भे हनतीति **ओरब्भिको**।

सूकरादीसु पि—एसेव नयो।

लुद्दो ति दारुणो कक्खळो। **मच्छघातको** ति मच्छबन्धो केवट्टो। **बन्धनागारिको** ति बन्धनागारगोपको। **कुरूरकम्मन्ता** ति दारुणकम्मन्ता।

(४२) अत्तन्तपपुग्गलादिवण्णना

४.६८. **मुद्धावसित्तो** ति खत्तियाभिसेकेन मुद्धनि अभिसित्तो।
पुरत्थिमेन नगरस्सा ति नगरतो पुरत्थिमदिसाय। **सन्धागारं** ति यञ्ञ- B. 84
साला। **खराजिनं निवासेत्वा** ति सखुरं अजिनचम्मं निवासेत्वा। **सप्पि-**
तेलेना ति सप्पिना च तेलेन च। ठपेत्वा हि सप्पिं अवसेसो यो कोचि
सिनेहो तेलं ति वुच्चति। **कण्डुवमानो** ति नखानं छिन्नत्ता कण्डुवितब्ब-
काले तेन कण्डुवमानो। **अनन्तरहिताया** ति असन्थताय। **सरूपवच्छाया**
ति सदिसवच्छाय। सचे गावी सेता होति, वच्छो पि सेतको व; सचे
कपिला[1] वा, रत्ता वा, वच्छो पि तादिसो वा ति—एवं सरूपवच्छाय।
सो एवं आहा ति सो राजा एवं वदेति। **वच्छतरा** ति तरुणा वच्छक- R. 234
भावं अतिक्कन्ता बलववच्छा। **वच्छतरीसु** पि एसेव नयो। **बरिहि-**
सत्थाया[2] ति परिक्खेपकरणत्थाय चेव यञ्ञभूमियं अत्थरणत्थाय च।

(४३) नेवअत्तन्तपपुग्गलादिवण्णना

४.६९. **दिट्ठेव धम्मे** ति इमस्मिंयेव अत्तभावे। **निच्छातो** ति छातं वुच्चति तण्हा, सा अस्स नत्थी ति निच्छातो। सब्बकिलेसानं निब्बुतत्ता **निब्बुतो**। अन्तोतापनकिलेसानं अभावा सीतलो जातो ति **सीतीभूतो**। झानमग्गफलनिब्बानसुखानि पटिसंवेदेती ति **सुखप्पटिसंवेदी**। **ब्रह्मभूतेन अत्तना** ति सेट्ठभूतेन अत्तना।

१. कबरा—म०, सी०। २. परिहिसत्थाया—सी०।

(४४) पब्बज्जावण्णना

४.७०. इमं पन पुग्गलं बुद्धुप्पादतो पट्ठाय दस्सेतुं—**इध तथागतो** ति आदिमाह। तत्थ **तथागतो** ति अट्ठहि कारणेहि भगवा तथागतो—तथा आगतो ति तथागतो, तथा गतो ति तथागतो, तथलक्खणं आगतो ति तथागतो, तथधम्मे याथावतो अभिसम्बुद्धो ति तथागतो, तथदस्सिताय तथागतो, तथावादिताय तथागतो, तथाकारिताय तथागतो, अभिभवनट्ठेन तथागतो ति।

अरहं सम्मासम्बुद्धो ति आदीनि विसुद्धिमग्गे वित्थारितानेव। **तं धम्मं** ति तं वुत्तप्पकारसम्पदं धम्मं। **सुणाति गहपति वा** ति कस्मा पठमं गहपतिं निद्दिसति? निहतमानत्ता उस्सन्नत्ता च। येभुय्येन हि खत्तियकुलतो पब्बजिता जातिं निस्साय मानं करोन्ति। ब्राह्मणकुला पब्बजिता मन्ते निस्साय मानं करोन्ति। हीनजच्चकुला पब्बजिता अत्तनो विजातिताय पतिट्ठातुं न सक्कोन्ति। गहपतिदारका पन कच्छेहि सेदं मुचन्तेहि पिट्ठिया लोणं पुप्फमानाय भूमिं कसित्वा तादिसस्स मानस्स अभावतो निहतमान-
B. 85 दप्पा[1] होन्ति। ते पब्बजित्वा मानं वा दप्पं वा अकत्वा यथाबलं बुद्धवचनं उग्गहेत्वा विपस्सनाय कम्मं करोन्ता सक्कोन्ति अरहत्ते पतिट्ठातुं। इतरेहि च कुलेहि निक्खमित्वा पब्बजिता नाम न बहुका, गहपतिका व बहुका। इति निहतमानत्ता उस्सन्नत्ता च पठमं गहपतिं निद्दिसती ति। **अञ्ञतरस्मिं** वा ति इतरेसं वा कुलानं अञ्ञतरस्मि जातो[2]। **तथागते सद्धं**
R. 235 **पटिलभती** ति परिसुद्धं धम्मं सुत्वा धम्मसामिम्हि तथागते "सम्मासम्बुद्धो वत सो भगवा" ति सद्धं पटिलभति।

इति पटिसञ्चिक्खती ति एवं पच्चवेक्खति। **सम्बाधो घरावासो** ति सचे पि सट्ठिहत्थे घरे योजनसतन्तरे पि वा द्वे जायम्पतिका वसन्ति, तथा पि तेसं सकिञ्चन-सपलिबोधनट्ठेन घरावासो सम्बाधो व। **रजोपथो** ति रागरजादीनं उट्ठानट्ठानं ति महाअट्ठकथायं वुत्तं। **आगमनपथो** ति पि वत्तुं वट्टति। अलग्गट्ठेन **अब्भोकासो** विया ति **अब्भोकासो**। पब्बजितो हि कूटागाररतनपासादे च देवविमानादीसु च सुपिहितद्वारवातपानेसु पटिच्छ-

१. ०दब्बा—रो०। २. पच्चाजातो—म०।

ञ्ञेसु वसन्तो पि नेव लग्गति, न सज्जति, न बज्झति । तेन वुत्तं—"अब्भोकासो पब्बज्जा" ति ।

अपि च—सम्बाधो घरावासो कुसलकिरियाय ओकासाभावतो । रजोपथो असंवुतसङ्कारट्ठानं विय रजानं किलेसरजानं सन्निपातट्ठानतो । अब्भोकासो पब्बज्जा कुसलकिरियाय यथासुखं ओकाससम्भावतो । **नयिदं सुकरं...पे०...पब्बजेय्यं** ति एत्थ अयं सङ्खेपकथा—यदेतं सिक्खत्तयब्रह्मचरियं एकं पि दिवसं अखण्डं कत्वा चरिमकचित्तं पापेतब्बताय **एकन्तपरिपुण्णं** । एकदिवसं पि च[1] किलेसमलेन अमलिनं कत्वा चरिमकचित्तं पापेतब्बताय **एकन्तपरिसुद्धं** । **सङ्खलिखितं** ति लिखितसङ्खसदिसं धोतसङ्खसप्पटिभागं चरितब्बं । इदं न सुकरं अगारं अज्झावसता अगारमज्झे वसन्तेन एकन्तपरिपुण्णं···ब्रह्मचरियं चरितुं—"यन्नूनाहं केसे च मस्सुञ्च ओहारेत्वा कासायरसपीतताय कासायानि ब्रह्मचरियं चरन्तानं अननुच्छविकानि वत्थानि अच्छादेत्वा परिदहित्वा अगारस्मा अनागारियं[2] पब्बजेय्यं" ति । एत्थ च यस्मा अगारस्स हितं कसिवाणिज्जादिकम्मं "अगारियं" ति वुच्चति, तञ्च पब्बज्जाय नत्थि, तस्मा पब्बज्जा "अनगारियं" ति ञातब्बा । तं अनागारियं । **पब्बजेय्यं** ति पटिपज्जेय्यं । **अप्पं वा** ति सहस्सतो हेट्ठा B. 86 भोगक्खन्धो अप्पो नाम होति, सहस्सतो पट्ठाय महा । अबन्धनट्ठेन ञातियेव R. 236 **ञातिपरिवट्टो** । सो[3] वीसतिया हेट्ठा अप्पो होति, वीसतिया पट्ठाय महा ।

(४५) चूळसीलवण्णना

४.७१. **भिक्खूनं सिक्खासाजीवसमापन्नो** ति या भिक्खूनं अधिसीलसङ्खाता सिक्खा, तञ्च । यत्थ चेते सहजीवन्ति, एकजीविका सभागवुत्तिनो होन्ति, तं भगवता पञ्ञत्तसिक्खापदसङ्खातं साजीवं[4] च । तत्थ सिक्खनभावेन समापन्नो ति **भिक्खूनं सिक्खासाजीवसमापन्नो** । **समापन्नो** ति[5] सिक्खं परिपूरेन्तो साजीवञ्च अवीतिक्कमन्तो हुत्वा तदुभयं उपगतो ति अत्थो ।

---

१. सी० पोत्थके नत्थि ।
२. निक्खमित्वा ०—म०, सी० ।
३. ०पि—म० ।
४. रो० पोत्थके नत्थि ।
५. सी० पोत्थके नत्थि ।

पाणातिपातं पहाया ति आदीसु पाणातिपातादिकथा हेट्ठा वित्थारिता एव। **पहाया** ति इमं पाणातिपातचेतनासङ्खातं दुस्सील्यं पजहित्वा। **पटिविरतो होती** ति पहीनकालतो पट्ठाय ततो दुस्सील्यतो ओरतो विरतो च[1] होति। **निहितदण्डो निहितसत्थो** ति परूपघातत्थाय दण्डं वा सत्थं वा आदाय वत्तनतो[2] निक्खित्तदण्डो चेव निक्खित्तसत्थो चा ति अत्थो। एत्थ च ठपेत्वा दण्डं, सब्बं पि अवसेसं उपकरणं सत्तानं विनासभावतो 'सत्थं' ति वेदितब्बं। यं पन भिक्खु कत्तरदण्डं वा दन्तकट्ठवासिं वा पिप्फलकं वा गहेत्वा विचरति, न तं परूपघातत्थाय। तस्मा निहितदण्डो निहितसत्थो त्वेव सङ्खं गच्छति।

लज्जी ति पापजिगुच्छनलक्खणाय लज्जाय समन्नागतो। **दयापन्नो** ति दयं मेत्तचित्तं आपन्नो। **सब्बपाणभूतहितानुकम्पी** ति सब्बपाणभूते हितेन अनुकम्पको। ताय दयापन्नताय सब्बेसं पाणभूतानं हितचिन्तको ति अत्थो। **विहरती** ति इरियति, पालेति। दिन्नमेव आदियती ति **दिन्नादायी**। चित्तेन पि दिन्नमेव पटिकङ्खती ति **दिन्नपाटिकङ्खी**। **थेनेती** ति थेनो। न थेनेन **अथेनेन**। अथेनत्तायेव सुचिभूतेन। **अत्तना** ति अत्तभावेन। अथेनं सुचिभूतं
B. 87 अत्तभावं कत्वा विहरती ति वुत्तं होति। **अब्रह्मचरियं** ति असेट्ठचरियं। ब्रह्मं सेट्ठं आचारं चरती ति **ब्रह्मचारी**।

आराचारी[3] ति अब्रह्मचरियतो दुराचारी[4]। **मेथुना** ति रागपरियुट्ठानवसेन सदिसत्ता मेथुनका ति लद्धवोहारेहि पटिसेवितब्बतो मेथुनो ति सङ्खं
R. 237 गता असद्धम्मा। **गामधम्मा** ति गामवासीनं धम्मा। सच्चं वदती ति **सच्चवादी**। सच्चेन सच्चं सन्दहति घटेती ति **सच्चसन्धो**। न अन्तरन्तरा मुसा वदती ति अत्थो। यो हि पुरिसो कदाचि मुसा वदति, कदाचि सच्चं, तस्स मुसावादेन अन्तरितत्ता सच्चं सच्चेन न घटीयति, तस्मा न सो सच्चसन्धो। अयं पन न तादिसो। जीवितहेतु पि मुसा अवत्वा सच्चेन सच्चं सन्दहतियेवा ति सच्चसन्धो। **थेतो** ति थिरो, ठितकथो ति अत्थो। एको पुग्गलो हलिद्दिरागो विय, थुसरासिम्हि निखातखाणुको विय, अस्सपिट्ठे ठपितकुम्भण्डमिव

---

१. व—म०, सी०। २. अवत्तनतो—म०, अप्पवत्तनतो—सी०।
३. अनाचारी—रो०। ४. दूरचारी—म०।

च, न ठितकथो[1] होति। एको पासाणलेखा विय, इन्दखीलो विय च ठितकथो होति। असिना सीसे छिज्जन्ते[2] पि द्वे कथा न कथेति। अयं वुच्चति थेतो।

पच्चयिको ति पच्चयायितब्बको[3], सद्धायिको ति अत्थो। एकच्चो हि पुग्गलो न पच्चयिको होति। 'इदं केन वुत्तं? असुकेना' ति वुत्ते 'मा तस्स वचनं सद्दहथा' ति वत्तब्बतं आपज्जति। एको पच्चयिको होति। 'इदं केन वुत्तं? असुकेना' ति वुत्ते 'यदि तेन वुत्तं, इदमेव पमाणं, इदानि पटिक्खिपितब्बं[4] नत्थि, एवमेव इदं' ति वत्तब्बतं आपज्जति। अयं वुच्चति पच्चयिको। अविसंवादको लोकस्सा ति ताय सच्चवादिताय लोकं नँविसंवादेती[5] ति अत्थो। इमेसं भेदाया ति येसं इतो सुत्वा ति वुत्तानं सन्तिके सुतं, तेसं भेदाय। भिन्नानं वा सन्धाता ति द्विन्नं मित्तानं वा समानुपज्झायकादीनं वा केनचिदेव करणेन भिन्नानं एकमेकं उपसङ्कमित्वा--'तुम्हाकं ईदिसे कुले जातानं, एवं बहुस्सुतानं इदं न युत्तं' ति आदीनि वत्वा सन्धानं कत्ता।

अनुप्पदाता ति सन्धानानुप्पदाता। द्वे जने समग्गे दिस्वा--'तुम्हाकं एवरूपे कुले जातानं, एवरूपेहि गुणेहि समन्नागतानं अनुच्छविकं एतं' ति B. 88
आदीनि वत्वा दळ्हीकम्मं कत्ता ति अत्थो। समग्गो[6] आरामो अस्सा ति समग्गारामो। यत्थ समग्गो नत्थि, तत्थ वसितुं पि न इच्छती ति अत्थो। समग्गारामो ति पि पालि। अयमेवत्थो। समग्गरतो ति समग्गेसु रतो। ते पहाय अञ्ञत्र गन्तुं पि न इच्छती ति अत्थो। समग्गे दिस्वा पि सुत्वा पि नन्दती ति समग्गनन्दी। समग्गकरणिं वाचं भासिता ति या वाचा सत्ते समग्गेयेव करोति, तं सामग्गिगुणपरिदीपकमेव वाचं भासति, R. 238
न इतरं[7]।

कालेन वदती ति कालवादी। वत्तब्बयुत्तकालं सल्लक्खेत्वा वदती ति अत्थो। भूतं[8] तच्छं सभावमेव वदती ति भूतवादी। दिट्ठधम्मिकसम्परायिक-

---

१. ०थिरकथो—म०। २. छिन्दन्ते—म० सी०।
३. पत्तियायितब्बको—म०। ४. उपपरिक्खितब्बं—म०, सी०।
५. अविसं—रो०। ६. समग्गे—सी०।
७. ०ति—म०, सी०। ८. ०तथं—म०।

त्थसन्निस्सितमेव कत्वा वदती ति **अत्थवादी**। नवलोकुत्तरधम्मसन्निस्सितं कत्वा वदती ति **धम्मवादी**। संवरविनयपहानविनयसन्निस्सितं कत्वा वदती ति **विनयवादी**। निधानं वुच्चति ठपनोकासो। निधानं अस्स अत्थी ति **निधानवती**। हदये निधेतब्बयुत्तं[1] वाचं भासिता ति अत्थो। **कालेना** ति एवरूपिं[2] भासमानो पि च "अहं निधानवतिं वाचं भासामी[3]" ति न अकालेन भासति। युत्तकालं पन अवेक्खित्वा[4] भासती ति अत्थो। **सापदेसं** ति सउपमं, सकारणं ति अत्थो। **परियन्तवतिं** ति परिच्छेदं दस्सेत्वा। यथास्स परिच्छेदो पञ्ञायति, एवं भासती ति अत्थो। **अत्थसंहितं** ति अनेकेहि पि नयेहि विभजन्तेन परियादातुं असक्कुणेय्यं[5] अत्थसम्पन्नं भासति[6]। यं वा सो अत्थवादी अत्थं वदति, तेन अत्थेन संहितत्ता अत्थसंहितं वाचं भासति। न अञ्ञं निक्खिपित्वा अञ्ञं भासती ति वुत्तं होति।

(४६) मज्झिमसीलवण्णना

४.७२. **बीजगामभूतगामसमारम्भा** ति मूलबीजं, खन्धबीजं, फलबीजं, अग्गबीजं बीजबीजं—ति पञ्चविधस्स बीजगामस्स चेव यस्स कस्सचि नीलतिणरुक्खादिकस्स भूतगामस्स च समारम्भा। भेदनपचनादिभावेन[7] विकोपना पटिविरतो ति अत्थो। **एकभत्तिको** ति पातरासभत्तं, सायमासभत्तं—ति द्वे भत्तानि। तेसु पातरासभत्तं अन्तो मज्झन्तिके[8] परिच्छिन्नं। इतरं मज्झन्तिकतो उद्धं अन्तो अरुणेन। तस्मा मज्झन्तिके[9]
B. 89 दसक्खत्तुं भुञ्जमानो पि एकभत्तिको[10] होति। तं सन्धाय वुत्तं—एकभत्तिको ति। रत्तिया भोजनं रत्ति, ततो उपरतो ति **रत्तूपरतो**। अतिक्कन्ते मज्झन्तिके याव सुरियत्थङ्गमना भोजनं विकालभोजनं नाम, ततो विरतत्ता **विरतो विकालभोजना**। सासनस्स अननुलोमत्ता विसूकं

१. निधातब्बयुत्तकं—म०; निधेतब्बयुत्तकं—सी०।
२. ०वाचं—सी०।
३. भासिस्सामी ति—म०, सी०।
४. सल्लक्खेत्वा व—म०, सी०।
५. असक्कुणेयताय—म०, सी०।
६. रो० पोत्थके नत्थि।
७. छेदन०—म०, छेदनपचनादि—सी०।
८. मज्झन्तिकेन—म०, सी०।
९. अन्तो०—म०, सी०।
१०. ०व—म०, सी०।

पटाणीभूतं दस्सनं ति **विसूकदस्सनं**। अत्तना नच्चनच्चापनादिवसेन नच्चा च गीता च वादिता च अन्तमसो मयूरनच्चापनादिवसेन पि पवत्तानं नच्चादीनं विसूकभूतदस्सना चा ति **नच्चगीतवादितविसूकदस्सना**। नच्चादीनि R. 239 हि अत्तना पयोजेतुं वा परेहि पयोजापेतुं वा युत्तानि पस्सितुं वा नेव भिक्खूनं न भिक्खुनीनं वट्टति।

मालादीसु–**माला** ति यं किञ्चि पुप्फं। **गन्धं** ति यं किञ्चि गन्धजातं। **विलेपनं** ति छविरागकरणं। तत्थ पिळन्धन्तो धारेति नाम। ऊनट्ठानं पूरेन्तो **मण्डेति** नाम। गन्धवसेन च[1] छविरागवसेन च सादियन्तो[2] **विभूसेति** नाम। **ठानं** वुच्चति कारणं। तस्मा याय दुस्सील्यचेतनाय तानि मालाधारणादीनि महाजनो करोति, ततो पटिविरतो ति अत्थो। **उच्चासयनं** वुच्चति पमाणातिक्कन्तं। **महासयनं** अकप्पियसन्थतं, ततो पटिविरतो ति अत्थो। **जातरूपं** ति सुवण्णं। **रजतं** ति कहापणो, लोहमासको, जातुमासको, दारुमासको ति ये वोहारं गच्छन्ति। तस्सुभयस्सापि पटिग्गहणा पटिविरतो, नेव नं उग्गण्हाति, न उग्गण्हापेति, न उपनिक्खित्तं सादियती ति अत्थो।

आमकधञ्ञपटिग्गहणा ति सालि-वीहि-यव-गोधूम-कङ्गु-वरक-कुद्रूसक-सङ्खातस्स सत्तविधस्सापि आमकधञ्ञस्स पटिग्गहणा। न केवलञ्च एतेसं पटिग्गहणमेव, आमसनं पि भिक्खूनं न वट्टतियेव। **आमकमंसपटिग्गहणा** ति एत्थ अञ्ञत्र ओदिस्स[3] अनुञ्ञाता आमकमंच्छमंसानं पटिग्गहणमेव भिक्खूनं न वट्टति, नो आमसनं। **इत्थिकुमारिकापटिग्गहणा** ति एत्थ **इत्थी** ति पुरिसन्तरगता। इतरा **कुमारिका** नाम। तासं पटिग्गहणं पि अकप्पियं एव। **दासिदासपटिग्गहणा** ति एत्थ दासिदासवसेनेव तेसं पटिग्गहणं न वट्टति। 'कप्पियकारं दम्मि', 'आरामिकं दम्मी' ति एवं वुत्ते पन वट्टति। अजेळकादीसु खेत्तवत्थुपरियोसानेसु कप्पियाकप्पियनयो विनयवसेन उपपरिक्खितब्बो। तत्थ **खेत्तं** नाम यस्मिं पुब्बन्नं रूहति। **वत्थु** नाम यस्मिं अपरन्नं रूहति। यत्थ वा उभयं[4] रूहति तं खेत्तं। B. 90

१. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि। २. सादियति—रो०।
३. उदिस्स—सी०। ४. ०पि—म०।

तदत्थाय कतभूमिभागो[1] वत्थु। खेत्तवत्थुसीसेन चेत्थ वापितळाकादीनि पि सङ्गहितानेव। **दूतेय्यं** वुच्चति दूतकम्मं। गिहीनं पहितं[2] पण्णं वा सासनं वा गहेत्वा तत्थ तत्थ गमनं। **पहीनगमनं** वुच्चति परघरं पेसितस्स खुद्दकगमनं। R.240 **अनुयोगो** नाम तदुभयकरणं। तस्मा दूतेय्यपहीनगमनानुयोगो ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो।

कयविक्कया ति कया च विक्कया च। तुलाकूटादीसु—कूटं ति वञ्चनं। तत्थ तुलाकूटं ताव रूपकूटं, अङ्गकूटं, गहणकूटं, पटिच्छन्नकूटं ति चतुब्बिधं होति। तत्थ **रूपकूटं** नाम द्वे तुला समानरूपा कत्वा गण्हन्तो महतिया गण्हति, ददन्तो खुद्दकाय देति। **अङ्गकूटं** नाम गण्हन्तो पच्छाभागे हत्थेन तुलं अक्कमति, ददन्तो पुब्बभागे। **गहणकूटं** नाम गण्हन्तो मूले रज्जुं गण्हति, ददन्तो अग्गे। **पटिच्छन्नकूटं** नाम तुलं सुसिरं कत्वा अन्तो अयचुण्णं[3] पक्खिपित्वा गण्हन्तो तं पच्छाभागे करोति, ददन्तो अग्गभागे।

कंसो वुच्चति सुवण्णपाति। ताय वञ्चनं **कंसकूटं**। कथं? एकं सुवण्णपातिं कत्वा अञ्ञा द्वे तिस्सो लोहपातियो सुवण्णवण्णा करोन्ति, ततो जनपदं गन्त्वा किञ्चिदेव अड्ढकुलं पविसित्वा 'सुवण्णभाजनानि किणथा' ति वत्वा अग्घे पुच्छिते समग्घतरं दातुकामा होन्ति। ततो ते पि[4] 'कथं इमेसं सुवण्णभावो जानितब्बो' ति वुत्ते 'वीमंसित्वा गण्हथा' ति सुवण्णपातिं पासाणे घंसित्वा सब्बपातियो दत्वा गच्छन्ति।

मानकूटं हदयभेद-सिखाभेद-रज्जुभेदवसेन तिविधं होति। तत्थ **हदयभेदो** सप्पितेलादिमिननकाले लब्भति। तानि हि गण्हन्तो हेट्ठा छिद्देन मानेन 'सणिकं आसिञ्चा' ति वत्वा अन्तो भाजने बहुं पग्घरापेत्वा गण्हति। ददन्तो छिद्दं पिधाय सीघं पूरेत्वा देति। **सिखाभेदो** तिलतण्डुलादिमिननकाले लब्भति। तानि हि गण्हन्तो सणिकं सिखं उस्सापेत्वा गण्हति। ददन्तो वेगेन पूरेत्वा सिखं भिन्दन्तो देति। **रज्जुभेदो** खेत्तवत्थुमिननकाले लब्भति। लञ्चं[5] अलभन्ता हि खेत्तं अमहन्तं पि महन्तं कत्वा मिनन्ति।

---

१. अकत०—म०।
२. रो० पोत्थके नत्थि।
३. अयो०—सी०।
४. हि—म०, सी०।
५. लञ्जं—म०।

उक्कोटनादीसु—उक्कोटनं ति अस्सामिके सामिके कातुं लञ्जगहणं। B. 91
वञ्चनं ति तेहि तेहि उपायेहि परेसं वञ्चनं।

तत्रिदं एकं वत्थु—एको किर लुद्दको मिगञ्च मिगपोतकञ्च गहेत्वा आगच्छति। तं एको धुत्तो—"किं खो, मिगो अग्घति, किं मिगपोतको"? ति आह। "मिगो द्वे कहापणे", मिगपोतको एकं" ति च वुत्ते कहापणं दत्वा मिगपोतकं गहेत्वा थोकं गन्त्वा निवत्तो, "न मे R. 241
मिगपोतकेन अत्थो, मिगं मे देही" ति आह। तेन हि "द्वे कहापणे देही" ति। सो आह—"ननु ते, भो, मया पठमं एको कहापणो दिन्नो" ति? "आम दिन्नो"। "इमं पि मिगपोतकं गण्ह, एवं सो च कहापणो अयञ्च कहापणग्घणको मिगपोतको ति द्वे कहापणा भविस्सन्ति"। सो "कारणं वदती" ति सल्लक्खेत्वा मिगपोतकं गहेत्वा मिगं अदासी ति।

निकती ति योगवसेन वा मायावसेन वा अपामङ्गं पामङ्गं ति, अमणिं मणिं ति, असुवण्णं सुवण्णं ति कत्वा पतिरूपकेन वञ्चनं। साचियोगो ति कुटिलयोगो। एतेसंयेव उक्कोटनादीनं एतं नामं। तस्मा उक्कोटन-साचियोग-वञ्चनसाचियोग-निकतिसाचियोगा ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो। केचि अञ्ञं दस्सेत्वा अञ्ञस्स परिवत्तनं 'साचियोगो' ति वदन्ति। तं पन वञ्चनेनेव सङ्गहितं।

छेदनादीसु—छेदनं ति हत्थछेदनादि। वधो ति मारणं। बन्धनं ति रज्जुबन्धनादीहि बन्धनं। विपरामोसो ति हिम-विपरामोसो, गुम्बविपरामोसो ति दुविधो। यं हि हिमपातसमये हिमेन पटिच्छन्ना हुत्वा मग्गपटिपन्नं जनं मुसन्ति, अयं हिमविपरिमोसो। यं गुम्बादीहि पटिच्छन्ना मुसन्ति, अयं गुम्बविपरामोसो। आलोपो वुच्चति गामनिगमादीनं विलोपकरणं। सहसाकारो ति सहसाकिरिया[1]। गेहं पविसित्वा मनुस्सानं उरे सत्थं ठपेत्वा इच्छितभण्डग्गहणं। एवं एतस्मा छेदन....पे०...सहसाकारा पटिविरतो होति।

(४७) सन्तुट्ठिगुणवण्णना

४. ७३. सो सन्तुट्ठो होती ति चतूसु पच्चयेसु द्वादसविधेन इतरितर-पच्चयसन्तोसेन समन्नागतो होति। कायपरिहारिकेना ति कायं परिहरण-

---

१. साहसिक०—म०; साहस०—सी०।

मत्तकेन। कुच्छिपरिहारिकेना ति कुच्छिपरिहरणमत्तकेन। समादायेव पक्कमती ति अट्ठविधं भिक्खुपरिक्खारमत्तकं सब्बं गहेत्वा व कायपटिबद्धं कत्वा व गच्छति। B. 92 "मम विहारो परिवेणं उपट्ठाको" ति सङ्गो वा बन्धो[1] वा न होति। सो जिया मुत्तसरो विय यूथा पक्कन्तो, मत्तहत्थो विय इच्छितिच्छितं सेनासनं वनसण्डं रुक्खमूलं वनपत्तं पब्भारं परिभुञ्जन्तो एको तिट्ठति, एको निसीदति। सब्बिरियापथेसु एको व[2] अदुतियो—

R. 242 "चतुद्दिसो अप्पटिघो च होति,
सन्तुस्समानो इतरीतरेन।
परिस्सयानं सहिता अछम्भी,
एको चरे खग्गविसाणकप्पो" ति॥
(सु० नि० १.३. ४२)

एवंवण्णितं खग्गविसाणकप्पतं आपज्जति।

इदानि तं अत्थं उपमाय साधेन्तो, "सेय्यथापी" ति आदि आह। तत्थ **पक्खिसकुणो** ति पक्खयुत्तो सकुणो। **डेती** ति उप्पतति। अयं पनेत्थ सङ्खेपत्थो—सकुणा नाम "असुकस्मि पदेसे रुक्खो परिपक्कफलो" ति ञत्वा नानादिसाहि आगन्त्वा नखपक्खतुण्डादीहि तस्स फलानि विज्झन्ता विधूनन्ता[3] खादन्ति। "इदं अज्जतनाय, इदं स्वातनाय भविस्सती" ति तेसं न होति। फले पन खीणे नेव रुक्खस्स आरक्खं ठपेन्ति, न तत्थ पत्तं वा पक्खं वा नखं वा तुण्डं वा ठपेन्ति। अथ खो तस्मि रुक्खे अनपेक्खो हुत्वा यो यं दिसाभागं इच्छति, सो तेन सपत्तभारो व उप्पतित्वा गच्छति। एवमेव अयं भिक्खु निस्सङ्गो निरपेक्खोयेव पक्कमति, समादायेव[4] पक्कमती ति। **अरियेना** ति निद्दोसेन। **अज्झत्तं** ति सके सत्तभावे। **अनवज्जसुखं** ति निद्दोससुखं।

(४८) इन्द्रियसंवरसीलवण्णना

४. ७४. **सो चक्खुना रूपं दिस्वा** ति सो इमिना अरियेन सीलक्खन्धेन समन्नागतो भिक्खु चक्खुविञ्ञाणेन रूपं पस्सित्वा ति अत्थो।

---

१. बद्धो—म०।
२. रो० पोत्थके नत्थि।
३. वितुदन्ता—सी०।
४. तेन वुत्तं०—म०।

सेसपदेसु पि यं वत्तब्बं, तं सब्बं हेट्ठा वुत्तमेव । **अब्यासेकसुखं** ति किलेसेहि अनवसित्तसुखं । अविकिण्णसुखं ति पि वुत्तं । इन्द्रियसंवरसुखं हि दिट्ठादीसु दिट्ठमत्तादिवसेन पवत्तताय अविकिण्णं होति ।

(४९) सतिसम्पजञ्ञपदवण्णना

सो अभिक्कन्ते पटिक्कन्ते ति सो मनच्छट्ठानं इन्द्रियानं संवरेन समन्नागतो भिक्खु इमेसु अभिक्कन्तपटिक्कन्तादिसु सत्तसु ठानेसु सतिसम्पजञ्ञवसेन सम्पजानकारी होति । तत्थ यं वत्तब्बं सिया, तं **ञानविभङ्गे** वुत्तं एव । B. 93

(५०) नीवरणपहानवण्णना

४. ७६. **सो इमिना चा** ति आदिना किं दस्सेति ? अरञ्ञवासस्स पच्चयसम्पत्तिं दस्सेति । यस्स हि इमे चत्तारो पच्चया नत्थि, तस्स अरञ्ञवासो न इज्झति, तिरच्छानगतेहि वा वनचारकेहि वा सद्धिं वत्तब्बतं आपज्जति । अरञ्ञे अधिवत्था देवता "किं एवरूपस्स पापभिक्खुनो अरञ्ञवासेना" ति भेरवं सद्दं सावेन्ति । हत्थेहि सीसं पहरित्वा पलायनाकारं करोन्ति । "असुको भिक्खु अरञ्ञं पविसित्वा इदं चिदञ्च पापकम्मं अकासी" ति अयसो पत्थरति । यस्स पनेते चत्तारो पच्चया अत्थि, तस्स अरञ्ञवासो इज्झति । सो हि अत्तनो सीलं पच्चवेक्खन्तो किञ्चि काळकं वा तिलकं वा अपस्सन्तो पीतिं उप्पादेत्वा तं खयतो वयतो सम्मसन्तो अरियभूमिं ओक्कमति । अरञ्ञे अधिवत्था देवता अत्तमना वण्णं भासन्ति । इति अस्स उदके पक्खित्ततेलबिन्दु विय यसो वित्थारितो होति । R. 243

विवित्तं ति आदीनि हेट्ठा वुत्तट्ठानेव ।

(५१) पुब्बेनिवासानुस्सतिञाणवण्णना

४. ७८. **सो एवं समाहिते चित्ते...पे॰...यथाकम्मूपगे सत्ते पजानाती** ति एत्तके ठाने यं वत्तब्बं सिया, तं सब्बं **विसुद्धिमग्गे** वुत्तमेव[1]।

(५२) आसवक्खयञाणवण्णना

४. ७९. ततियविज्जाय **सो एवं समाहिते चित्ते** ति विपस्सनापादकं चतुत्थज्झानचित्तं वेदितब्बं । **आसवानं खयञाणाया** ति अरहत्तमग्ग-

---

१. वि॰, म॰ ३-६ ।

ञाणत्थाय। अरहत्तमग्गो हि आसवानं विनासनतो आसवानं खयो ति वुच्चति। सप्पियं[1] ठानं पत्वा निरुज्झति[1]। तत्र चेतं ञाणं तत्थ परियापन्नत्ता ति। चित्तं अभिनिन्नामेती ति विपस्सनाचित्तं अभिनीहरति। सो इदं दुक्खं ति एवमादीसु—"एत्तकं दुक्खं, न इतो भिय्यो" ति सब्बं पि दुक्खसच्चं सरसलक्खणपटिवेधेन यथाभूतं पजानाति, पटिविज्झति। तस्स च दुक्खस्स निब्बत्तिकं तण्हं–अयं दुक्खसमुदयो ति; तदुभयं पि यं ठानं पत्वा निरुज्झति, तं तेसं अप्पवत्ति निब्बानं–अयं दुक्खनिरोधो ति; तस्स च सम्पापकं अरियमग्गं–अयं दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा ति सरसलक्खणपटिवेधेन यथाभूतं पजानाति, पटिविज्झतीति—एवं अत्थो वेदितब्बो।

B. 94 एवं सरूपतो सच्चानि दस्सेत्वा इदानि किलेसवसेन परियायतो
R. 244 दस्सेन्तो इमे आसवा ति आदिमाह। तस्स एवं जानतो एवं पस्सतो ति तस्स एवं जानन्तस्स एवं पस्सन्तस्स सह विपस्सनाय कोटिप्पत्तं मग्गं कथेति। कामासवा ति कामासवतो। विमुच्चती ति इमिना मग्गक्खणं दस्सेति। विमुत्तस्मिं ति इमिना फलक्खणं दस्सेति। मग्गक्खणे हि चित्तं विमुच्चति, फलक्खणे विमुत्तं होति। विमुत्तस्मिं विमुत्तमिति ञाणं ति इमिना पच्चवेक्खणञाणं दस्सेति। खीणा जाती ति आदीहि तस्स भूमिं। तेन हि ञाणेन सो पच्चवेक्खन्तो 'खीणा जाती' ति आदीनि पजानाति।

वुसितं ति वुत्थं[2] परिवुत्थं[2] कतं चरितं निट्ठितं ति अत्थो। ब्रह्मचरियं ति मग्गब्रह्मचरियं। पुथुज्जनकल्याणकेन हि सद्धिं सत्त सेक्खा ब्रह्मचरियवासं वसन्ति नाम। खीणासवो वुत्थवासो। तस्मा सो अत्तनो ब्रह्मचरियवासं पच्चवेक्खन्तो वुसितं ब्रह्मचरियं ति पजानाति। कतं करणीयं ति चतूसु सच्चेसु चतूहि मग्गेहि परिञ्ञापहानसच्छिकिरियाभावनावसेन सोळसविधं पि किच्चं निट्ठापितं ति अत्थो। पुथुज्जनकल्याणकादयो हि तं किच्चं करोन्ति; खीणासवो कतकरणीयो। तस्मा सो अत्तनो करणीयं पच्चवेक्खन्तो "कतं करणीयं" ति पजानाति। नापरं इत्थत्ताया ति "इदानि पुन एत्थभावाय[3] सोळसकिच्चभावाय किलेसक्खयाय वा मग्गभावना किच्चं नत्थी" ति पजानाति।

१-१. म० पोत्थके नत्थि। २-२. वुट्ठं परिवुट्ठं—म०। ३. ०एवं—म०।

(५३) सरागपुग्गलवण्णना

४.८१. सरागादीसु — **अप्पहीनो** ति विक्खम्भनप्पहानेन वा तदङ्ग-प्पहानेन वा समुच्छेदप्पहानेन वा अप्पहीनो।

(५४) चेतोसमथादिलाभिवण्णना

४.८५-८८. **लाभी होती** ति आदीसु—**लाभी** ति[1] लाभं[2] पटिलभित्वा ठितो। **अज्झत्तं चेतोसमथस्सा** ति नियकज्झत्तसङ्खाते अत्तनो चित्ते उप्पन्नस्स चेतोसमथस्स। **अधिपञ्ञाधम्मविपस्सनाया** ति अधिपञ्ञा-सङ्खाताय खन्धधम्मेसु अनिच्चादिवसेन पवत्ताय विपस्सनाय। **रूपसहगतानं** ति रूपनिमित्तारम्मणानं रूपावचरसमापत्तीनं। **अरूपसहगतानं** ति न रूपनिमित्तारम्मणानं अरूपसमापत्तीनं। एत्थ च पठमो अट्ठसमापत्तिलाभी पुथुज्जनो। दुतियो सुक्खविपस्सक-अरियसावको। ततियो अट्ठसमापत्ति- R. 245
लाभी अरियसावको। चतुत्थो लोकियमहाजनो वेदितब्बो।

(५५) अनुसोतगामिपुग्गलवण्णना

४.८९. अनुसोतगामीआदीसु—**अनुसोतगमी** ति वट्टसोतं अनुगतो, वट्टसोते निमुग्गो पुथुज्जनो वेदितब्बो।

(५६) पटिसोतगामिपुग्गलवण्णना

४.९०. **पटिसोतगामी** ति पटिसोतगमनो। अनुसोतं अगन्त्वा पटि- B. 95
सोतं गच्छन्तस्सेतं अधिवचनं। **पापञ्च कम्मं न करोती** ति पञ्चत्तं वीतिक्कमन्तो न करोति। **सहापि दुक्खेन सहापि दोमनस्सेना** ति किलेस-परियुट्ठाने सति उप्पन्नेन दुक्खदोमनस्सेन सद्धिं पि। **परिपुण्णं** ति तिस्सन्नं सिक्खानं एकाय पि अनूनं। **परिसुद्धं** ति निरुपक्किलेसं। **ब्रह्मचरियं** ति सेट्ठचरियं। इमिना वारेन सोतापन्नसकदागामिनो कथिता। किं पन ते रुदन्ता ब्रह्मचरियं चरन्ती ति? आम। किलेसरोदनेन रुदन्ता चरन्ति नाम। सीलसम्पन्नो पुथुज्जनभिक्खु[3] एत्थेव सङ्गहितो।

(५७) ठितपुग्गलवण्णना

४.९१. **ठितत्तो** ति ठितसभावो। **अनागामी** ति[4] कामरागव्यापा-

---

१. लाभवा—म०, सी०। २. म० पोत्थके नत्थि।
३. ०पि—म०, सी०। ४. हि—म०, सी०।

देहि अकम्पनीयचित्तताय च तम्हा लोका अनावत्तिधम्मताय च ठितसभावो नाम।

(५८) पारङ्गतपुग्गलवण्णना

४.९२. **तिण्णो** ति तण्हासोतं उत्तिण्णो। **पारङ्गतो** ति निब्बानपारङ्गतो। **थले तिट्ठती** ति अरहत्तथले[1] समापत्तिथले तिट्ठति। **चेतोविमुत्ती** ति फलसमाधि। **पञ्ञाविमुत्ती** ति फलञाणं। **अयं वुच्चती** ति अयं खीणासवो "तिण्णो पारङ्गतो" ति "थले तिट्ठति ब्राह्मणो" ति वुच्चति। बाहितपापताय हि एस **ब्राह्मणो** नाम।

(५९) अप्पसुतादिपुग्गलवण्णना

४.९३-९६. अप्पस्सुतादीसु—**अप्पकं सुतं होती** ति नवङ्गे सत्थुसासने किञ्चिदेव थोकं सुतं होति। **न अत्थं अञ्ञाय, न धम्मं अञ्ञाय धम्मानुधम्मपटिपन्नो होती** ति अट्ठकथञ्च पालिञ्च जानित्वा लोकुत्तरधम्मस्स अनुरूपधम्मं पुब्बभागपटिपदं पटिपन्नो न होति। इमिना नयेन सब्बत्थ अत्थो वेदितब्बो।

(६०) समणमचलपुग्गलवण्णना

४.९७. समणमचलादीसु—**समणमचलो** ति समणअचलो, मकारो
R. 246 पदसन्धिकरो। निच्चलसमणो, थिरसमणो ति अत्थो। **अयं वुच्चती** ति अयं सोतापन्नो सासने मूलजाताय सद्धाय पतिट्ठितत्ता 'समणमचलो' ति वुच्चति।

(६१) समणपदुमपुग्गलवण्णना

४.९८. सकदागामी पन रञ्जनकिलेसस्स अत्थिताय **समणपदुमो** ति वुत्तो। रत्तट्ठो हि इध पदुमट्ठो नामा ति वुत्तं।

(६२) समणपुण्डरीकपुग्गलवण्णना

४.९९. अनागामी कामरागसङ्खातस्स रञ्जनकिलेसस्स नत्थिताय
B. 96 **समणपुण्डरीको** ति वुत्तो। पण्डरट्ठो हि इध पुण्डरीकट्ठो नामा ति वुत्तं।

(६३) समणेसुसमणसुखुमालपुग्गलवण्णना

४.१००. खीणासवो च थद्धभावकरानं किलेसानं अभावेन **समणेसु समणसुखुमालो** ति वुत्तो। अप्पदुक्खट्ठेनापि हि चेस समणसुखुमालोयेवा ति।

चतुक्कनिद्देसवण्णना निट्ठिता

---

१. ०फले—म०, सी०।

§५. पञ्चकनिद्देसवण्णना

(१) आरम्भविप्पटिसारिपुग्गलवण्णना

५.१. पञ्चके—**तत्रा** ति तेसु "आरभति च विप्पटिसारी च होती" ति आदिना नयेन हेट्ठा उद्दिट्ठपुग्गलेसु। **य्वायं** ति यो अयं। **आरभती** ति एत्थ आरम्भसद्दो कम्मकिरियाहिंसनविरियविकोपनापत्तिवीतिक्कमेसु वत्तति। तथा हेस "यं किञ्चि दुक्खं सम्भोति, सब्बं आरम्भपच्चया" ति कम्मे आगतो। "महायञ्ञा महारम्भा, न ते होन्ति महप्फला" ति किरियायं। "समणं गोतमं उद्दिस्स पाणं आरभन्ती" ति हिंसने। "आरभथ, निक्खमथ, युञ्जथ बुद्धसासने" ति विरिये। "बीजगामभूतगामसमारम्भा पटिविरतो होती" ति विकोपने। "आरभति च विप्पटिसारी च होती" ति अयं पन आपत्तिवीतिक्कमे आगतो। तस्मा आपत्तिवीतिक्कमवसेन आरभति चेव तप्पच्चया विप्पटिसारी च होती ति अयं एत्थ अत्थो।

[1]**चेतोविमुत्ती** ति फलसमाधि। **पञ्ञाविमुत्ती** ति फलञाणं[1]। **यथा-भूतं न पजानाती** ति अनधिगतत्ता यथासभावतो न जानाति। **यत्थस्सा** ति यस्मिं अस्स, यं ठानं पत्वा एतस्स पुग्गलस्स उप्पन्ना पापका अकुसला धम्मा अपरिसेसा निरुज्झन्ती ति अत्थो। किं पन पत्वा ते निरुज्झन्ती ति? अरहत्तमग्गं। फलप्पत्तस्स पन निरुद्धा नाम होन्ति। एवं सन्ते पि इध R. 247
मग्गकिच्चवसेन फलं एव वुत्तं ति वेदितब्बं। **आरम्भजा** ति आपत्तिवीतिक्कमसम्भवा। **विप्पटिसारजा** ति विप्पटिसारतो जाता। **पवड्ढन्तीति** पुनप्पुनं उप्पज्जनेन वड्ढन्ति। **साधू** ति आयाचने साधु। इदं वुत्तं होति—याव अपरद्धञ्च वत आयस्मता, एवं सन्ते पि मयं आयस्मन्तं याचाम—"देसेतब्बयुत्तकस्स देसनाय, वुट्ठातब्बयुत्तकस्स वुट्ठानेन[2], आविका-
तब्बयुत्तकस्स आविकिरियाय, आरम्भजे आसवे पहाय, सुद्धन्ते ठितभाव- B. 97
पच्चवेक्खणेन विप्पटिसारजे आसवे पटिविनोदेत्वा नीहरित्वा विपस्सनाचित्तं चेव विपस्सनापञ्ञञ्च भावेतू" ति। **अमुना पञ्चमेन पुग्गलेना** ति एतेन

१-१. म० पोत्थके नत्थि।   २. वुट्ठानाय—सी०।

पञ्चमेन खीणासवपुग्गलेन। समसमो भविस्सती ति लोकुत्तरगुणेहि समभावेनेव समो भविस्सती ति एवं खीणासवेन ओवदितब्बो ति अत्थो।

(२) आरब्भ न विप्पटिसारिपुग्गलवण्णना

५-२. आरभति न विप्पटिसारी होती ति आपत्तिं आपज्जति। तं पन देसेतुं सभागपुग्गलं परियेसति। तस्मा न विप्पटिसारी होति।[1] अङ्गुत्तरट्ठकथायं पन "सकिं आपत्तिं आपज्जित्वा ततो वुट्ठाय पच्छा किञ्चि पि नापज्जति, विप्पटिसारं पन विनोदेतुं न सक्कोती" ति वुत्तं।

(३) नारब्भविप्पटिसारिपुग्गलवण्णना

५.४. न आरभति न विप्पटिसारी होती ति नेव आपत्तिं आपज्जति, न विप्पटिसारी होति। कतमो पनेस पुग्गलो ति? ओस्सट्ठविरियपुग्गलो। सो हि "किं मे इमस्मिं बुद्धकाले परिनिब्बानेन, अनागते मेत्तेय्यसम्मासम्बुद्धकाले परिनिब्बायिस्सामी" ति विसुद्धसीलो पि पटिपत्तिं न पूरेति। सो हि[2] "किमत्थं आयस्मा पमत्तो विहरति पुथुज्जनस्स नाम गति अनिबद्धा। आयस्मा हि मेत्तेय्यसम्मासम्बुद्धस्स सम्मुखभावं लभेय्य पि न लभेय्यापी ति अरहत्तत्थाय विपस्सनं भावेही" ति ओवदितब्बो[3]।

सेसं सब्बं[4] वुत्तनयेनेव वेदितब्बं।

(४) दत्वाअवजाननपुग्गलवण्णना

R. 248 ५.६. दत्वा अवजानाती ति आदीसु—एको भिक्खु महापुञ्ञो चतुपच्चयलाभी होति। सो चीवरादीनि लभित्वा अञ्ञं अप्पपुञ्ञं आपुच्छति। सो पि तस्मिं पुनप्पुनं आपुच्छन्ते पि गण्हतियेव। अथस्स इतरो थोकं कुपितो हुत्वा मङ्कुभावं उप्पादेतुकामो वदति—"अयं अत्तनो धम्मताय चीवरादीनि न लभति, अम्हे निस्साय लभती" ति। एवंपुग्गलो दत्वा अवजानाति नाम।

---

१. एत्थ सी०, म० पोत्थकेसु अधिको पाठो दिस्सति—'अङ्गुत्तरट्ठकथायं पन वुट्ठितत्ता न विप्पटिसारी होती ति वुत्तं। न आरभति विप्पटिसारी होती ति आपत्तिं नापज्जति, विनयपञ्ञत्तियं पन अकोविदत्ता अनापत्तियं आपत्तिसञ्ञी हुत्वा विप्पटिसारी होति"।

२. पि—म०। ३. ०व—म०, सी०। ४. सब्बत्थ—म०, सी०।

(५) संवासेनअवजाननपुग्गलवण्णना

५.७. एको पन एकेन सद्धिं द्वे तीणि वस्सानि वसन्तो पुब्बे तं पुग्गलं गरुं कत्वा पच्छा गच्छन्ते गच्छन्ते काले चित्तीकारं न करोति, आसना[1] न वुट्ठाति, उपट्ठानं पि न गच्छति। एवंपुग्गलो संवासेन अवजानाति नाम।

(६) आधेय्यमुखपुग्गलवण्णना

आधेय्यमुखो ति आदितो धेय्यमुखो। पठमवचनस्मियेव ठपितमुखो B. 98 ति अत्थो। अधिमुच्चिता होती ति सद्धाता होति।

तत्रायं नयो—एको पुग्गलो सारुप्पंयेव भिक्खुं 'असारुप्पो एसो' ति कथेति, तं सुत्वा एस निट्ठं गच्छति। पुन अञ्ञेन सभागेन भिक्खुना 'सारुप्पो अयं' ति वुत्ते पि तस्स वचनं न गण्हति "असुकेन नाम 'असारुप्पो अयं' ति अम्हाकं कथितं" ति पुरिमभिक्खुनो व कथं गण्हति। अपरो पिस्स दुस्सीलं 'सीलवा' ति कथेति। तस्स वचनं सद्दहित्वा पुन अञ्ञेन "असारुप्पो एस भिक्खु, नायं तुम्हाकं सन्तिकं उपसङ्कमितुं युत्तो" ति वुत्तो पि तस्स वचनं अग्गहेत्वा पुरिमस्सेव कथं गण्हति। अपरो वण्णं पि कथितं गण्हति, अवण्णं पि कथितं गण्हतियेव। अयं पि आधेय्यमुखोयेव नाम। आधातब्बमुखो यं यं सुणाति, तत्थ तत्थ ठपितमुखो ति अत्थो।

(७) लोलपुग्गलवण्णना

५.९. लोलो ति सद्धादीनं इत्तरकालट्ठितिकत्ता अस्सद्धियादीहि लुलितभावेन लोलो। इत्तरसद्धो ति परित्तसद्धो, अपरिपुण्णसद्धो।

सेसेसु पि एसेव नयो।

एत्थ पन पुनप्पुनं भजनवसेन सद्धा व भत्ति। पेमं सद्धापेमं गेहसितपेमं पि वट्टति। पसादो सद्धापसादो व। एवंपुग्गलो लोलो होती ति एवं इत्तरसद्धादिताय पुग्गलो लोलो नाम होति। हलिद्दिरागो विय, थुसरासिम्हि कोट्टितखाणुको विय, अस्सपिट्ठियं ठपितकुम्भण्डं विय च अनि- R. 249 बन्धट्ठानो मुहुत्तेन पसीदति, मुहुत्तेन कुप्पति।

---

१. ०पि—म०, सी०।

(८) मन्दपुग्गलवण्णना

५.१०. **मन्दो मोमूहो** ति अञ्ञाणभावेन मन्दो अविसदताय मोमूहो। महामूळ्हो ति अत्थो।

(९) योधाजीवूपमपुग्गलवण्णना

५.११. योधाजीवूपमेसु—**योधाजीवा** ति युद्धूपजीविनो। **रजग्गं** ति हत्थि-अस्सादीनं पादप्पहारभिन्नाय भूमिया उग्गतं रजक्खन्धं। **न सन्थम्भती** ति सन्थम्भित्वा ठातुं न सक्कोति।

सहति रजग्गं ति रजक्खन्धं दिस्वा पि अधिवासेति। **धजग्गं** ति हत्थि-अस्सपिट्ठेसु वा रथेसु वा उस्सापितानं धजानं अग्गं। **उस्सारणं** ति हत्थि-अस्सरथादीनं चेव बलकायस्स च उच्चासद्दमहासद्दं।

सम्पहारे ति समागते अप्पमत्तके पि पहारे। **हञ्ञती** ति विहञ्ञति, विघातं आपज्जति। **ब्यापज्जती** ति विपत्तिं आपज्जति, पकतिभावं जहति। B. 99 **सहति सम्पहारं** ति द्वे तयो पहारे पत्वा पि सहति, अधिवासेति। **तं एव सङ्गामसीसं** ति तं एव जयखन्धावारट्ठानं। **अज्झावसती** ति सत्ताहमत्तं अभिभवित्वा आवसति। किं कारणा? लद्धप्पहारानं पहारजग्गनत्थं चेव कतकम्मानं विसेसं ञत्वा ठानन्तरदानत्थञ्च इस्सरियसुखानुभवनत्थञ्च।

(१०) योधाजीवूपमपुग्गलसंविज्जमानत्तवण्णना

५.१२. इदानि यस्मा सत्थु योधाजीवेहि किच्चं नत्थि, इमस्मिं पन सासने तथारूपे पञ्च पुग्गले दस्सेतुं इदं ओपम्मं आभतं, तस्मा ते पुग्गले दस्सेन्तो **एवमेवं** ति आदिमाह। तत्थ **संसीदती** ति मिच्छावितक्कस्मिं विसीदति, अनुपविसति। **न सक्कोति ब्रह्मचरियं सन्धारेतुं**[1] ति ब्रह्मचरियवासं अनुपच्छिज्जमानं गोपेतुं न सक्कोति। **सिक्खादुब्बल्यं आविकत्वा** ति सिक्खाय दुब्बलभावं पकासेत्वा। **किं अस्स रजग्गस्मिं** ति किं तस्स पुग्गलस्स रजग्गं नामा ति वदति। **अभिरूपा** ति रूपवती। **दस्सनीया** ति दस्सनयोग्गा। **पासादिका** ति दस्सनेनेव चित्तप्पसादावहा। **परमाया** ति उत्तमाय। **वण्णपोक्खरताया** ति सरीरवण्णेन चेव अङ्गसण्ठानेन

---

१. सन्तानेतुं—रो०।

च। ऊहसती ति अवहसति। उल्लपती ति कथेति। उज्जग्घती ति पाणिं पहरित्वा महाहसितं हसति। उप्पण्डेति उप्पण्डनकथं कथेति। अभिनि- R. 250
सीदती ति अभिभवित्वा सन्तिके वा एकासने वा निसीदति।

दुतियपदे पि एसेव नयो।

अज्झोत्थरती ति अवत्थरति।

विनिवेठेत्वा विनिमोचेत्वा ति गहितट्ठानतो तस्स हत्थं विनिवेठेत्वा चेव, मोचेत्वा च। सेसमेत्थ उत्तानत्थं एव।

(११) पञ्चपिण्डपातिकवण्णना

५.१३. पिण्डपातिकेसु—मन्दत्ता मोमूहत्ता ति नेव समादानं जानाति, न आनिसंसं; अत्तनो पन मन्दत्ता मोमूहत्ता अञ्ञाणेनेव पिण्डपातिको होति। पापिच्छो इच्छापकतो ति पिण्डपातिकस्स मे सतो "अयं पिण्डपातिको" ति चतुपच्चयसक्कारं करिस्सन्ति। लज्जी, अप्पिच्छो ति आदीहि च गुणेहि [1]सम्भावेन्ती ति[1]। एवं पापिकाय इच्छाय ठत्वा ताय पापिच्छाय अभिभूतो हुत्वा पिण्डपातिको होति।

उम्मादवसेन पिण्डाय चरन्तो पन उम्मादा चित्तविक्खेपा पिण्ड- B. 100
पातिको नाम होति। वण्णितं ति इदं पिण्डपातिकङ्गं नाम बुद्धेहि च बुद्धसावकेहि च वण्णितं पसत्थं ति पिण्डपातिको होति।

अप्पिच्छतं एव निस्साया ति आदीसु[2]—"इति अप्पिच्छो भविस्सामि, इदं मे पिण्डपातिकङ्गं अप्पिच्छताय संवत्तिस्सति; 'इति सन्तुट्ठो भविस्सामि इदं मे पिण्डपातिकङ्गं सन्तुट्ठिया संवत्तिस्सति'; 'इति किलेसे संलिखिस्सामि', इदं पिण्डपातिकङ्गं किलेससल्लेखनत्थाय संवत्तिस्सती" ति पिण्डपातिको होति। इदमत्थिकं ति इमाय कल्याणाय पटिपत्तिया अत्थिकभावं, इमिना वा पिण्डपातमत्तेन अत्थिकभावं। यं यं लद्धं तेन तेन यापनभावं निस्साया ति अत्थो।

अग्गो ति जेट्ठको। सेसानि तस्सेव वेवचनानि। गवा खीरं ति गावितो खीरं नाम होति, न विना गाविया।

१-१. सम्भावेस्सन्तीति—म०, सी०। २. ०ति—म०, सी०।

खीरम्हा दधी ति आदीसु पि एसेव नयो। **एवमेवं** ति यथा एतेसु पञ्चसु गोरसेसु सप्पिमण्डो अग्गो; एवमेवं इमेसु पञ्चसु पिण्डपातिकेसु स्वायं अपिच्छतादीनि निस्साय पिण्डपातिको होति। अयं अग्गो च सेट्ठो च मोक्खो च उत्तमो च पवरो च। इमेसु पन पञ्चसु पिण्डपातिकेसु R. 251 द्वे व जना पिण्डपातिका, तयो न पिण्डपातिका। नाममत्तेन पन पिण्डपातिका ति वेदितब्बा।

(१२) खलुपच्छाभत्तिकवण्णना

५.१४. **खलुपच्छाभत्तिकादीसु** पि एसेव नयो।

पञ्चकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

§६. छक्कनिद्देसवण्णना

(१) सम्मासम्बुद्धपुग्गलवण्णना

६.१. छक्के—**तत्रा** ति तेसु छसु पुग्गलेसु। **सम्मासम्बुद्धो तेन दट्ठब्बो** ति सो पुग्गलो तेन अनाचरियकेन अत्तना उप्पादितेन सब्बञ्ञुतञाणेन सब्बञ्ञुबुद्धो दट्ठब्बो।

पच्चेकसम्बुद्धो तेना ति आदीसु पि तेन पच्चेकसम्बोधिञाणेन सो पुग्गलो पच्चेकसम्बुद्धो। तेन सावकपारमीञाणेन ते पुग्गला सारिपुत्तमोग्गलाना। तेन दुक्खस्स अन्तकरणेन ते पुग्गला अवसेसा अरहन्तो। तेन इत्थत्तं अनागमनेन सो पुग्गलो अनागामी। तेन इत्थत्तं आगमनेन ते पुग्गला सोतापन्नसकदागामिनो दट्ठब्बा ति।

छक्कनिद्देसवण्णना निट्ठिता

§७. सत्तकनिद्देसवण्णना

(१) सकिं निमुग्गपुग्गलवण्णना

७.१. सत्तके—**सकिं निमुग्गो** ति एकवारं निमुग्गो । **एकन्तकाळ-** B. 101
केही ति एकन्तेनेव काळकेहि नत्थिकवाद-अहेतुकवाद-अकिरियवाद-सङ्खा-
तेहि नियतमिच्छादिट्ठिधम्मेहि । **एवं पुग्गलो** ति इमिना कारणेन पुग्गलो
एकवारं निमुग्गो तथा निमुग्गो व होति । एतस्स हि पुनभवतो वुट्ठानं
नाम नत्थी ति वदन्ति । मक्खलिगोसालादयो विय हेट्ठानरकग्गीनंयेव
आहारो होति ।

(२) उम्मुज्जित्वानिमुग्गिपुग्गलादिवण्णना

७.२. **साहु सद्धा कुसलेसु धम्मेसू** ति कुसलधम्मेसु सद्धा नाम
साधु लद्धिका ति उम्मुज्जति । सो तावतकेनेव कुसलेन उम्मुज्जति नाम ।
साधु हिरी ति आदीसु पि एसेव नयो ।

हायति चेवा[1] ति चङ्कवारे व[2] आसित्तउदकं विय एकन्तेन परिहाय-
तेव । **एवं पुग्गलो** ति एवं साहु सद्धाति । इमेसं सद्धादीनं वसेन एकवारं
उम्मुज्जित्वा तेसं परिहानिया पुन निमुज्जतियेव, देवदत्तादयो विय ।
देवदत्तो हि अट्ठ समापत्तियो, पञ्च च अभिञ्ञायो निब्बत्तेत्वा पि पुन
बुद्धानं पटिकण्टकताय[3] तेहि गुणेहि परिहीनो रुहिरुप्पादकम्मं सङ्घभेदकम्मं R. 252
च कत्वा कायस्स भेदा दुतियचित्तवारेन निरये निब्बत्ति । **कोकालिको** द्वे
अग्गसावके उपवदित्वा पदुमनिरये निब्बत्तो ।

७.३. **नेव हायति नो वड्ढती** ति अप्पहोनककाले पि न हायति,
पहोनककाले पि न वड्ढति । उभयं पि पनेतं अगारिकेन पि अनगारिकेन
पि दीपेतब्बं । एकच्चो हि अगारिको अप्पहोनककाले पक्खिकभत्तं वा
सलाकभत्तं वा वस्सावासिकं वा उपनिबन्धापेति । सो पच्छा पहोनककाले
पि पक्खिकभत्तादिमत्तं एव पवत्तेति । अनगारिको पि आदिम्हि अप्प-

---

१. एवा ति—म० । २. म०, सी० पोत्थकेसु नत्थि ।
३. पटिच्छकताय—रो०, स्या० ।

होनककाले उद्देसं वा धुतङ्गं वा गण्हाति, मेधाबलविरियसम्पत्तिया पहोनककाले पि ततो उत्तरिं न करोति। एवंपुग्गलो ति एवं इमाय सद्धादीनं ठितिया पुग्गलो उम्मुज्जित्वा ठितो नाम होति।

(३) उम्मुज्जित्वाविपस्सिपुग्गलवण्णना

७.४-७. **उम्मुज्जित्वा विपस्सति विलोकेती** ति सोतापन्नो पुग्गलो
B 102 उट्ठहित्वा गमनमग्गं गन्तब्बं दिसं वा आलोकेति नाम। **उम्मुज्जित्वा पतरती** ति सकदागामिपुग्गलो किलेसतनुताय उट्ठहित्वा गन्तब्बदिसाभिमुखो पतरति नाम। **पतिगाधप्पत्तो होती** ति अनागामिपुग्गलो उट्ठाय विलोकेत्वा पतरित्वा गन्त्वा एकस्मिं ठाने पतिट्ठापत्तो नाम होति, तिट्ठति, न पुनागच्छती ति। **तिण्णो पारङ्गतो थले तिट्ठती** ति सब्बकिलेसोघं तरित्वा परतीरं गन्त्वा निब्बानथले ठितो नाम होति।

इमे पन सत्त पुग्गला उदकोपमेन दीपिता——सत्त किर जङ्घवाणिजा अद्धानमग्गप्पटिपन्ना अन्तरमग्गे एकं पुण्णनदिं पापुणिंसु। तेसु पठमं ओतिण्णो उदकभीरुको पुरिसो ओतिण्णट्ठानेयेव निमुज्जित्वा पुन उट्ठातुं नासक्खि, अन्तोयेव [1]मच्छकच्छपभक्खो जातो। दुतियो ओतिण्णट्ठाने निमुज्जित्वा सकिं उट्ठहित्वा पुन निमुग्गो उट्ठातुं नासक्खि, अन्तोयेव मच्छकच्छपभक्खो जातो। ततियो निमुज्जित्वा उट्ठहि। सो मज्झे नदिया ठत्वा नेव ओरतो आगन्तुं, न परतो गन्तुं असक्खि। चतुत्थो उट्ठाय ठितो उत्तरणतित्थं ओलोकेसि। पञ्चमो ओतरणतित्थं ओलोकेत्वा पतरति। छट्ठो तरित्वा पारिमतीरं गन्त्वा कटिप्पमाणे उदके ठितो। सत्तमो पारिम-
R. 253 तीरं गन्त्वा गन्धचुण्णादीहि न्हात्वा वरवत्थानि निवासेत्वा सुरभिविलेपनं विलिम्पित्वा नीलुप्पलादीनि पिळन्धित्वा नानालङ्कारपटिमण्डितो महानगरं पविसित्वा पासादवरं आरुय्ह उत्तमभोजनं भुञ्जि।

तत्थ सत्त जङ्घवाणिजा विय इमे सत्त पुग्गला। नदी विय वट्टं। पठमस्स उदकभीरुकस्स पुरिसस्स ओतिण्णट्ठानेयेव निमुज्जनं विय मिच्छादिट्ठिकस्स वट्टे निमुज्जनं। उम्मुज्जित्वा निमुग्गपुरिसो विय सद्धादीनं उप्पत्तिमत्तकेन उम्मुज्जित्वा तेसं परिहानिया निमुग्गपुग्गलो। मज्झे नदिया

१. °कच्छपभक्खं—रो०। एवमुपरि पि।

ठितो विय सद्धादिठितिया[1] ठितपुग्गलो। उत्तरणतित्थं ओलोकेन्तो विय गन्तब्बमग्गं गन्तब्बदिसं वा ओलोकेन्तो सोतापन्नो। पतरितपुरिसो विय किलेसतनुताय पतरन्तो सकदागामी। तरित्वा कटिमत्ते उदके ठितपुरिसो विय अनावत्तिधम्मताय ठितो अनागामी। न्हात्वा पारिमतीरं उत्तरित्वा B. 103 थले ठितपुरिसो विय चत्तारो ओघे अतिक्कमित्वा निब्बानथले ठितो खीणासवब्राह्मणो। थले ठितपुरिसस्स नगरं पविसित्वा पासादवरं आरुय्ह उत्तमभोजनभुञ्जनं विय खीणासवस्स निब्बानारम्मणं फलसमापत्तिं अप्पेत्वा वीतिनामनं वेदितब्बं।

(४) उभतोभागविमुत्तपुग्गलवण्णना

७.८. उभतोभागविमुत्तादयो हेट्ठा पकासितायेवा ति।

सत्तकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

§८-९. अट्ठक-नवकनिद्देसवण्णना

अट्ठक-नवकनिद्देसा पि हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बा।

अट्ठकनवकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

१. सद्धादीनं०—म०, सी०।

§१०. दसकनिद्देसवण्णना

(१) निट्ठपदवण्णना

१०.१. दसकनिद्देसे—इधा ति कामावचरभूमियं । कामावचरभूमियं हि सत्तक्खत्तुपरमादीनं कामावचरभूमियं एव[1] निट्ठा होति । कामावचरत्तभवेनेव अरहत्तप्पत्ति च अनुपादिसेसनिब्बानप्पत्ति च होती ति अत्थो ।

इध विहाया ति इध कामावचरे अत्तभावे विहाय सुद्धावासत्तभावे ठितानं निट्ठा होती ति अत्थो । अन्तरापरिनिब्बायि-आदयो हि इध अनागामिफलं पत्वा इतो चुता सुद्धावासेसु उप्पज्जित्वा तेन अत्तभावेन
R. 254 अरहत्तञ्ञेव अनुपादिसेसनिब्बानधातुञ्च पापुणन्ति । तेन वुत्तं—"इमेसं पञ्चन्नं इध विहाय निट्ठा" ति ।

दसकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

निगमनगाथा

एत्तावत्ता च—

यं वे पुग्गलपञ्ञत्ति, लोके अप्पटिपुग्गलो ।
नातिसङ्खेपतो सत्था, देसेसि तिदसालये ॥
तस्सा अट्ठकथञ्चेव, दीपभासाय सङ्खतं ।
आगमट्ठकथायो च, ओगाहेत्वा असेसतो ॥
B. 104 सुविभत्तो असङ्किण्णो, यो यो अत्थो यहिं यहिं ।
ततो ततो तं गहेत्वा, पहाय अतिवित्थारं ॥
विसुद्धिमग्गे यं वुत्तं, तं अनादाय सङ्खता ।
नातिसङ्खेपवित्थार-नयेनट्ठकथा[2] अयं ॥
तं एतं सत्तमत्तेहि, भाणवारेहि तन्तिया ।
चिरट्ठितत्थं धम्मस्स, सङ्खरोन्तेन यं मया ॥
सम्पत्तं कुसलं तेन, सद्धम्मं सुखुमं सिवं ।
ओलोकेन्तु विसुद्धेन, पाणयो धम्मचक्खुना ति ॥

पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथा निट्ठिता

---

१. चेव—म०, सी० । २. °नयेन अट्ठकथायं—रो० ।

परिसिट्ठानि

१. धातुकथा-मूलटीका

२. पुग्गलपञ्ञत्ति-मूलटीका

३. धातुकथा-अट्ठकथापदानुक्कमणिका

४. पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथापदानुक्कमणिका

५. पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथा-उपमायो

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

धातुकथा-मूलटीका

वत्थुगाथावण्णना

धातुकथापकरणं देसेन्तो भगवा यस्मिं समये देसेसि, तं समयं दस्सेतुं विभङ्गा- B. 1 नन्तरं देसितस्स पकरणस्स धातुकथाभावं दस्सेतुं वा अट्ठारसही ति आदिमाह। तत्थ बलविधमनविसयातिक्कमनवसेन देवपुत्तमारस्स, अप्पवत्तिकरणवसेन किलेसाभिसङ्खारमारानं, समुदयप्पहानपरिञ्ञावसेन खन्धमारस्स, मच्चुमारस्स च बोधिमूलेयेव भञ्जितत्ता परूपनिस्सयरहितं निरतिसयं तं भञ्जनं उपादाय भगवा एव मारभञ्जनो ति थोमितो। तत्थ मारे अभञ्जेसि, मारभञ्जनं वा एतस्स न परराजादिभञ्जनं ति मारभञ्जनो। महाविक्कन्तो महावीरियो ति महावीरो।

'खन्धादयो अरणन्ता धम्मा सभावट्ठेन धातुयो', 'अभिधम्मकथाधिट्ठानट्ठेन' वा ति कत्वा तेसं कथनतो इमस्स पकरणस्स धातुकथा ति अधिवचनं। यदि पि अञ्ञेसु च पकरणेसु ते सभावा कथिता, एत्थ पन तेसं सब्बेसं सङ्गहासङ्गहादीसु चुद्दससु नयेसु एकेकस्मिं कथितत्ता सातिसयं कथनं ति इदमेव एवंनामकं। एकदेसकथनमेव हि अञ्ञत्थ कतं ति। खन्धायतनधातूहि वा खन्धादीनं अरणन्तानं सङ्गहासङ्गहादयो नया वुत्ता ति—तत्थ महाविसयानं धातूनं वसेन धातूहि B. 2 कथा धातुकथा ति, एवं अस्स नामं वुत्तं ति वेदितब्बं।

द्विधा तिधा छधा अट्ठारसधा ति अनेकधा धातुभेदं पकासेसी ति धातुभेदप्पकासनो ति। तस्सत्थं ति तस्सा धातुकथाय अत्थं। अ-कारे आ-कारस्स लोपो दट्ठब्बो। यं धातुकथं ति वा एत्थ पकरणं ति वचनसेसो सत्तन्नं पकरणानं कमेन वण्णनाय पवत्तत्ता ति, तेन योजनं कत्वा तस्स पकरणस्स अत्थं तस्सत्थं ति अकारलोपो वा। तं ति तं दीपनं सुणाथ, तं वा अत्थं तंदीपनवचनसवनेन उपधारेथा ति अत्थो। समाहिता ति नानाकिच्चेहि अविक्खित्तचित्ता, अत्तनो चित्ते आहिता ति वा अत्थो।

वत्थुगाथावण्णना निट्ठिता

१. मातिकावण्णना

१. नयमातिकावण्णना

को पनेतस्स पकरणस्स परिच्छेदो ति? न सो इध वत्तब्बो। अट्ठसालिनियं B. 3 पकरणपरिच्छेदो वुत्तोयेवा ति दस्सेन्तो आह—चुद्दसविधेन विभत्तं ति वुत्तं ति। खन्धा-

---

१. अ. सा. पृ. ७–८।

दीनं देसना नीयति, पवत्तीयति एतेहि, खन्धादयो येव वा नीयन्ति, ञायन्ति एतेहि पकारेही ति नया। नयानं मातिका उद्देसो, नया एव वा मातिका ति नयमातिका। तेसं पदानं मूलभूतत्ता ति मूलमातिका ति वत्तब्बानं सङ्गहासङ्गहादीनं चुद्दसन्नं पदानं खन्धादिधम्मविभजनस्स इमस्स पकरणस्स मूलभूतत्ता निस्सयभूतत्ता ति अत्थो।

२. अब्भन्तरमातिकावण्णना

पञ्चक्खन्धा ति आदीहि रूपक्खन्धादिपदानि दस्सितानि। पटिच्चसमुप्पादवचनेन च येसु द्वादससु अङ्गेसु पच्चेकं पटिच्चसमुप्पादसद्दो वत्तति, तदत्थानि द्वादस पदानि दस्सितानी ति, तेसं तथादस्सितानं सरूपेनेव दस्सितानं फस्सादीनञ्च पदानं वसेन आह—पञ्चवीसाधिकेन पदसतेना ति। तत्थ कम्मुपपत्तिकामभवादीनं इध विभत्तानं भावनभवनभावेन भवे विय सोकादीनं जरामरणस्स विय अनिट्ठत्ता तन्निदानदुक्खभावेन च जरामरणे अन्तोगधताय पटिच्चसमुप्पादस्स द्वादसपदता दट्ठब्बा। एत्थ च पालियं भिन्दित्वा अविसज्जितानं पि सतिपट्ठानादीनं भिन्दित्वा गहणं करोन्तो तेसं भिन्दित्वा पि विस्सज्जितब्बतं दस्सेती ति वेदितब्बं।

नयमातिकादिका लक्खणमातिकन्ता मातिका पकरणन्तरासाधारणताय धातुकथाय मातिका नाम। तस्सा अब्भन्तरे वुत्तो विभजितब्बानं उद्देसो अब्भन्तरमातिका नामा ति इममत्थं पकासेन्तो – अयं ही ति आदिमाह। तत्थ एवं अवत्वा ति यथा "सब्बा पि···पे०···मातिका" (धा. क. ४) ति अयं धातुकथामातिकतो बहिद्धा वुत्ता, एवं अवत्वा ति अत्थो। धातुकथाय अब्भन्तरेयेवा ति च धातुकथामातिकाय अब्भन्तरेयेवा ति अत्थो दट्ठब्बो। तदावेणिकमातिका-अब्भन्तरे हि ठपिता तस्सायेव अब्भ-
B. 4 न्तरे ठपिता ति वुत्ता।

अथ वा—एवं अवत्वा ति यथा "सब्बापि···पे०···मातिका" ति एतेन वचनेन धातुकथातो बहिभूता कुसलादिअरणन्ता मातिकापकरणन्तरगता वुत्ता, एवं अवत्वा ति अत्थो। धातुकथाय अब्भन्तरेयेवा ति च इमस्स पकरणस्स अब्भन्तरेयेव सरूपतो दस्सेत्वा ठपितत्ता ति अत्थो। सब्बस्स अभिधम्मस्स मातिकाय असङ्गहितत्ता विकिण्णभावेन पकिण्णकता वेदितब्बा।

३. नयमुखमातिकावण्णना

नयानं पवत्तिद्वारभूता सङ्गहासङ्गहवियोगीसहयोगीधम्मा नयमुखानी ति तेसं उद्देसो नयमुखमातिका। चुद्दस पि हि सङ्गहासङ्गहसम्पयोगविप्पयोगानं वोमिस्सकतावसेन पवत्ता ति, येहि ते चत्तारो पि होन्ति, ते धम्मा चुद्दसन्नम्पि नयानं मुखानि होन्ती ति। तत्थ सङ्गहितेनअसङ्गहितपदादीसु सच्चादीहि पि यथासम्भवं सङ्गहासङ्गहो यदि पि वुत्तो, सो पन सङ्गाहकभूतेहि तेहि वुत्तो, न सङ्गहभूतेहि। सो पि "चक्खायतनेन ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता आयतनसङ्गहेन असङ्गहिता" (धा. क. ३५.) ति आदिना पुच्छितब्बविस्सज्जितब्बधम्मुद्धारे तत्थापि खन्धादिहेव सङ्गहेति नियमेत्वा वुत्तो। तस्मा "तीहि सङ्गहो, तीहि असङ्गहो" (धा. क. ४) ति वुत्तं। पुच्छितब्बविस्सज्जितब्बधम्मुद्धारे पि पन पुच्छाविस्सज्जनेसु च रूपक्खन्धादीनं

अरणन्तानं यथासम्भवं सम्पयोगविप्पयोगा चतूहेव खन्धेहि होन्ती ति "चतूहि सम्पयोगो, चतूहि विप्पयोगो" (धा. क. ४) ति वुत्तं।

ननु च विप्पयोगो रूपनिब्बानेहि पि होति, कस्मा "चतूहि विप्पयोगो" ति वुत्तं ति ? रूपनिब्बानेहि भवन्तस्सपि चतूहेव भावतो। न हि रूपं रूपेन निब्बानेन वा विप्पयुत्तं होति, निब्बानं वा रूपेन, चतूहेव पन खन्धेहि होती ति चतुन्नं खन्धानं रूपनिब्बानेहि विप्पयोगो पि विप्पयुज्जमानेहि चतूहि खन्धेहि नियमितो, तेहि विना विप्पयोगाभावतो। सो चायं विप्पयोगो अनारम्मणस्स अनारम्मण-अनारम्मण-मिस्सकेहि मिस्सकस्स च न होति, अनारम्मणस्स पन मिस्सकस्स च सारम्मणेन, सारम्मणस्स सारम्मणेन अनारम्मणेन मिस्सकेन च होती ति वेदितब्बो।

४. लक्खणमातिकावण्णना

सङ्गहोयेव "सङ्गहनयो। सभागो विसभागो" (धा॰ क. ४) ति एतस्स B. 5
"तीहि सङ्गहो, तीहि असङ्गहो" ति एतेन, "चतूहि सम्पयोगो, चतूहि विप्पयोगो" ति एतेन पि विसुं योजना कातब्बा। तेन सङ्गहो असङ्गहो च, सभागो विसभागो च भावो, तथा सम्पयोगो विप्पयोगो चा ति अयमत्थो विञ्ञायति। यस्स वा सङ्गहो च असङ्गहो च, सो धम्मो सभागो विसभागो च। तथा यस्स सम्पयोगो विप्पयोगो च, सोपि सभागो विसभागो चा ति। तत्थ येन "रूपक्खन्धो···पे०···मनोविञ्ञाणधातू" ति धम्मा गणनं गच्छन्ति, सो रुप्पनादिको समानभावो सङ्गहे सभागता, एकुप्पादादिको सम्पयोगे वेदितब्बो।

५. बाहिरमातिकावण्णना

एवं धातुकथाय मातिकतो बहि ठपितत्ता ति "सब्बापि···पे०···मातिका" (धा. क. ४) ति एतेन ठपनाकारेन बहि पिट्ठितो ठपितत्ता ति अत्थो। एतेन वा ठपनाकारेन कुसलादीनं अरणन्तानं इध अट्ठपेत्वा धातुकथाय मातिकतो बहि पकरणन्तरमातिकाय इमस्स पकरणस्स मातिकाभावेन ठपितत्ता, तथा पकासितत्ता ति अत्थो।

सङ्गहो असङ्गहो ति आदीसु सङ्गहो एकविधो व, सो कस्मा "चतुब्बिधो" ति वुत्तो ति ? सङ्गहो ति अत्थं अवत्वा अनिद्धारितत्थस्स सद्दस्सेव वुत्तत्ता। सङ्गहो असङ्गहो ति आदीसु सद्देसु सङ्गहसद्दो ताव अत्तनो अत्थवसेन चतुब्बिधो ति अयं हि एत्थ अत्थो। अत्थो पि वा अनिद्धारितविसेसो सामञ्ञेन गहेतब्बतं पत्तो "सङ्गहो असङ्गहो" ति आदीसु "सङ्गहो" ति वुत्तो ति न कोचि दोसो। निद्धारिते हि विसेसे तस्स एकविधता सिया, न ततो पुब्बे ति। जातिसद्दस्स सापेक्खसद्दत्ता जातिया सङ्गहो ति वुत्ते "अत्तनो जातिया" ति विञ्ञायति, सम्बन्धारहस्स अञ्ञस्स अवुत्तत्ता ति जातिसङ्गहो ति रूपकण्डे वुत्तो सजातिसङ्गहो वुत्तो होति।

एत्थ नयमातिकाय "सङ्गहो असङ्गहो, सम्पयोगो विप्पयोगो" ति इमे द्वे B. 6
पुच्छितब्बविस्सज्जितब्बधम्मविसेसं अनिद्धारेत्वा सामञ्ञेन धम्मानं पुच्छन-विस्सज्जननयउद्देसा, अवसेसा निद्धारेत्वा। "सङ्गहितेन असङ्गहितं" ति हि

"सङ्गहितेन असङ्गहितं असङ्गहितं" ति वत्तब्बे एकस्स असङ्गहितसद्दस्स लोपो दट्ठब्बो। तेन सङ्गहितविसेसविसिट्ठो यो असङ्गहितो धम्मविसेसो, तन्निस्सितो असङ्गहिततासङ्खातो पुच्छाविस्सज्जननयो उद्दिट्ठो होति। "सङ्गहितेना" ति च विसेसने करणवचनं दट्ठब्बं। एस नयो ततियादीसु दसमावसानेसु नयुद्देसेसु छट्ठवज्जेसु। तेसु पि हि वुत्तनयेन द्वीहि द्वीहि पदेहि पुच्छितब्बविस्सज्जितब्बधम्मविसेसनिद्धारणं कत्वा तत्थ तत्थ अन्तिमपदसदिसेन ततियपदेन पुच्छनविस्सज्जननया उद्दिट्ठा ति। तत्थ चतुत्थपञ्चमेसु कत्तुअत्थे करणनिद्देसो, सत्तमादीसु च चतूसु सहयोगे दट्ठब्बो, न दुतियततियेसु विय समानाधिकरणे विसेसने। तत्थ हि सभावन्तरेन सभावन्तरस्स विसेसनं कतं, एतेसु धम्मन्तरेन धम्मन्तरस्सा ति।

एकादसमादीसु पन चतूसु आदिपदेनेव धम्मविसेसनिद्धारणं कत्वा इतरेहि पुच्छनविस्सज्जननया उद्दिट्ठा। विसेसणेयेव चेत्थ करणवचनं दट्ठब्बं। पुच्छाविस्सज्जनम्हि निस्सयभूता धम्मा सङ्गहिततादिविसेसेन करणभूतेन सम्पयुत्तविप्पयुत्तादिभावं अत्तनो विसेसेन्ती ति।

विकप्पतो ति विविधकप्पनतो, विभागतो ति अत्थो। सन्निट्ठानवसेना ति अधिमोक्खसम्पयोगवसेन। सन्निट्ठानवसेन वुत्ता च सब्बे च चित्तुप्पादा सन्निट्ठानवसेन वुत्तसब्बचित्तुप्पादा। तेसं साधारणवसेना ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो। अधिमोक्खो हि सन्निट्ठानवसेन वुत्तानं चित्तुप्पादानं साधारणवसेन वुत्तो, इतरे सब्बेसं ति। तत्थ साधारणा पसटा पाकटा चाति आदितो परिग्गहेतब्बा। तस्मा तेसं सङ्गहादिपरिग्गहत्थं उद्देसो कतो। असाधारणापि पन परिग्गहेतब्बा वा ति, तेसु महाविसयेन अञ्ञेसम्पि सङ्गहादिपरिग्गहं दस्सेतुं अधिमोक्खो उद्दिट्ठो। "सन्निट्ठानवसेन वुत्ता" ति च धम्मसङ्गहवण्णनायं[1] पटिच्चसमुप्पादविभङ्गे[2] च वचनं सन्धाय वुत्तं ति वेदितब्बं। सन्निट्ठानवसेन ये वुत्ता, तेसं सब्बेसं साधारणतो ति पन B.7 अत्थे सति साधारणासाधारणेसु वत्तब्बेसु यो असाधारणेसु महाविसयो अधिमोक्खो, तस्स वसेन वुत्तसब्बचित्तुप्पादसाधारणतो फस्सादयो सब्बसाधारणा ति अधिमोक्खो च असाधारणेसु महाविसयो ति कत्वा वुत्तो, अञ्ञस्स तादिसस्स अभावा ति अयमधिप्पायो दट्ठब्बो।

जीवितिन्द्रियं पनेत्थ रूपमिस्सकत्ता न वुत्तं ति वेदितब्बं। चित्तेकग्गता पन असमाधिसभावा सामञ्ञसद्देनेव सामञ्ञविसेससद्देहि च समाधिसभावा विसेससद्दवचनीयं अञ्ञं ब्यापेतब्बं निवत्तेतब्बञ्च नत्थी ति, अनञ्ञब्यापकनिवत्तकसामञ्ञविसेसदीपनतो तस्सेव धम्मस्स भेददीपकेहि वत्तब्बा, न सुखादिसभावा वेदना विय वुत्तलक्खणविपरीतेहि सामञ्ञविसेससद्देहेव। तस्मा "चित्तेकग्गता" ति अयं सामञ्ञसद्दो समाधिसभावे विसेससद्दनिरपेक्खो पवत्तमानो सयमेव विसेससद्दमापज्जित्वा असमाधिसभावमेव पकासेय्य। इतरो च समाधिसभावमेवा

---

१. अ० सा० पृ० १६०।   २. स० वि० पृ० १३२-२१७।

ति द्विधा भिन्ना चित्तेकग्गता असाधारणा चेव अप्पविसया चा ति इध उद्देसं न अरहति। अभिन्नापि वा फस्सादीनं विय पाकटत्ताभावतो अञ्ञधम्मनिस्सयेन वत्तब्बतो च, सा जीवितं च न अरहती ति न उद्दिट्ठा ति।

मातिकावण्णना निट्ठिता

२. चुद्दसन्नं नयानं निद्देसवण्णना

§ १. सङ्गहासङ्गहपदवण्णना

१. खन्धपदवण्णना

१—१. खन्धायतनधातुयो अभिञ्ञेय्यधम्मभावेन वुत्ता। तेसं पन सभावतो B. 8
अभिञ्ञातानं धम्मानं परिञ्ञेय्यतादिविसेसदस्सनत्थं सच्चानि, अधिपतियादिकिच्चविसेसदस्सनत्थं इन्द्रियादीनि च वुत्तानी ति, सच्चादिविसेसो विय सङ्गहासङ्गहविसेसो च अभिञ्ञेय्यनिस्सितो वुच्चमानो सुविञ्ञेय्यो होती ति—तीहि सङ्गहो तीहि असङ्गहो ति नयमुखमातिका ठपिता ति वेदितब्बा। एवञ्च कत्वा "चतूही" ति वुत्ता सम्पयोगविप्पयोगा च अविञ्ञेय्यनिस्सयेन खन्धादीहेव पुच्छित्वा विस्सज्जिता ति। "रूपक्खन्धो एकेन खन्धेना" ति (धा. क. ५) ये धम्मा "रूपक्खन्धो" ति वुच्चन्ति, तेसं पञ्चसु खन्धेसु रूपक्खन्धभावेन सभागता होती ति रूपक्खन्धभावसङ्खातेन, रूपक्खन्धवचनसङ्खातेन वा गणनेन सङ्गहं गणनं दस्सेति। तेनाह – यं हि किञ्ची ति आदि। रूपक्खन्धो ति हि सङ्गहितब्बधम्मो दस्सितो। येन सङ्गहेन सङ्गय्हति, तस्स सङ्गहस्स दस्सनं एकेन खन्धेना ति वचनं। पञ्चसु खन्धगणनेसु एकेन खन्धगणनेन गणितो ति अयं हेत्थ अत्थो। यस्मा च खन्धादिवचनेहि सङ्गहो वुच्चति, तस्मा उपरि "खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता" ति (धा. क. ३५) आदिं वक्खती ति।

असङ्गहनयनिद्देसे ति इदं 'सङ्गहो असङ्गहो' ति एतस्सेव नयस्स एकदेसनयभावेन वुत्तं, न नयन्तरताया ति दट्ठब्बं। रूपक्खन्धमूलकायेव चेत्थ दुकतिकचतुक्का दस्सिता ति एतेन वेदनाक्खन्धमूलका पुरिमेन योजियमाने विसेसो नत्थी ति पच्छिमेहेव योजेत्वा तयो दुका, द्वे तिका, एको चतुक्को; सञ्ञाक्खन्धमूलका द्वे दुका, एको तिको; सङ्खारक्खन्धमूलको एको दुको ति एते लब्भन्ती ति दस्सेति। तेसं पन भेदतो पञ्चकपुच्छाविस्सज्जनानन्तरं पुच्छाविस्सज्जनं कातब्बं सङ्खित्तं ति दट्ठब्बं, वुत्तनयेन वा सक्का ञातुं ति पाळिं न आरोपितं ति।

२–६. आयतनपदादिवण्णना

१.१७–४५. यस्मा च दुकतिकेसू ति यदि पि एकके पि सदिसं विस्सज्जनं, एकके
पन सदिसविस्सज्जनानं चक्खुन्द्रियसोतिन्द्रियसुखिन्द्रियादीनं दुकादीसु असदिस- B. 9
विस्सज्जनं दिट्ठं। न हेत्थ चक्खुसोतचक्खुसुखिन्द्रियदुकानं अञ्ञमञ्ञसदिस-

विस्सज्जनं, नापि दुकेहि तिकस्स, इध पन दुक्खसमुदय-दुक्खमग्गदुकानं अञ्ञमञ्ञं तिकेन च सदिसं विस्सज्जनं ति, दुकतिकेस्वेव सदिसविस्सज्जनतं समुदयानन्तरं मग्गसच्चस्स वचने कारणं वदति ।

६. पटिच्चसमुप्पादवण्णना

१.५६–५८. पुच्छं अनारभित्वा अविज्जा एकेन खन्धेन, अविज्जापच्चया सङ्खारा एकेन खन्धेना ति लिखितब्बे पि पमादवसेन "अविज्जा एकेन खन्धेना" ति, (धा. क. १६) इदं न लिखितं ति दट्ठब्बं। सरूपेकसेसं वा कत्वा अविज्जावचनेन अविज्जाविस्सज्जनं दस्सितं ति । सब्बं पि विपाकविञ्ञाणं ति एत्थ विपाकग्गहणेन विसेसनं न कातब्बं। कुसलादीनं पि हि विञ्ञाणानं धातुकथायं सङ्खारपच्चयाविञ्ञाणादिपदेहि सङ्गहितता विप्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदनिद्देसे "विपाका धम्मा" ति इमस्स विस्सज्जनासदिसेन तेसं विस्सज्जनेन दस्सिता, इध च नामरूपस्स एकादसहायतनेहि सङ्गहवचनेन अकम्मजानं पि सङ्गहितता विञ्ञायती ति ।

१.६६. जायमानपरिपच्चमानभिज्जमानानं जायमानादिभावमत्तत्ता जातिजरामरणानि परमत्थतो विनिब्भुज्जित्वा अनुपलब्भमानानि परमत्थानं सभावमत्तभूतानि, तानि रूपस्स निब्बत्तिपाकभेदभूतानि रुप्पनभावेन गय्हन्ती ति रूपक्खन्धधम्मसभागानि । अरूपानं पन निब्बत्तिआदिभूतानि रूपकलापजातिआदीनि विय सहुप्पज्जमानचतुक्खन्धकलापनिब्बत्तिआदिभावतो एकेकभूतानि, वेदियनसञ्जाननविजाननेहि एकन्तपरमत्थकिच्चेहि अगय्हमानानि, सङ्खताभिसङ्खरणेन अनेकन्तपरमत्थकिच्चेन गय्हन्ती ति सङ्खारक्खन्धधम्मसभागानि । तथा दुविधानि पि तानि चक्खायतनादीहि एकन्तपरमत्थकिच्चेहि अगय्हमानानि निस्सत्तट्ठेन धम्मायतनधम्माधातुधम्मेहि सभागानि, तेन तेहि खन्धादीहि सङ्गय्हन्ती ति "जाति द्वीहि खन्धेही" ति (धा. क. १८) आदिमाह ।

सङ्गहासङ्गहपदवण्णना निट्ठिता

§ २. सङ्गहितेनअसङ्गहितपदवण्णना

B. 10 २. १. सङ्गहितेन असङ्गहितपदनिद्देसे यं तं उद्देसे असङ्गहितताय पुच्छितब्बं विस्सज्जितब्बं च सङ्गहितताविसिट्ठं असङ्गहितं धम्मजातं निद्धारितं, तदेव ताव दस्सेन्तो चक्खायतनेन ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता आयतनधातुसङ्गहेन असङ्गहिता" (धा. क. ३५) ति आह । सब्बत्थ खन्धादिसङ्गहसामञ्ञानं निच्चं विसेसापेक्खत्ता भेदनिस्सितत्ता च पुच्छाविस्सज्जनानं सविसेसा व खन्धादिगणना सुद्धा । तत्थ सङ्गहितेनअसङ्गहितवचनमत्तेन धम्मविसेसस्स निद्धारितत्ता, तीसु सङ्गहेसु एकेन द्वीहि वा ये सङ्गहिता हुत्वा अञ्ञेहि असङ्गहिता, तेयेव धम्मा "खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता आयतनधातुसङ्गहेनअसङ्गहिता" ति, एत्तकेनेव दस्सेतब्बा सियुं; तेसं पन एवंविधानं असम्भवा नयमातिकाय च अब्भन्तरबाहिरमातिकापेक्खत्ता उद्देसे पि यं यं रूपक्खन्धादीसु अरणन्तेसु सङ्गाहकं, तं तं अपेक्खित्वा सङ्गहितेन असङ्गहितं निद्धारितं ति विञ्ञायती ति तेन तेन सङ्गाहकेन यथानिद्धारितं

धम्मं नियमेत्वा दस्सेतुं—"चक्खायतनेना" ति आदिमाह। यत्थ हि पुच्छितब्ब-विस्सज्जितब्बधम्मविसेसनिद्धारणं नत्थि, तस्मिं पठमनये छट्ठनये च पुच्छितब्ब-विस्सज्जितब्बभावेन, इतरेसु च यं यं पुच्छितब्बविस्सज्जितब्बं निद्धारितं, तस्स तस्स नियामकभावेन रूपक्खन्धादयो अरणन्ता उद्दिट्ठा ति।

तत्थ "चक्खायतनेन...पे०...फोट्ठब्बधातुया" (धा. क. ३५) ति कत्तुअत्थे करणनिद्देसो दट्ठब्बो। 'खन्धसङ्गहेन आयतनसङ्गहेन धातुसङ्गहेना' ति करणत्थे। एत्थ च येन येन सङ्गाहकेन खन्धादिसङ्गहेसु तेन तेन सङ्गहेतब्बासङ्गहेतब्बं अञ्ञं अत्थि, तं तदेव सङ्गाहकासङ्गाहकभावेन उद्धटं। रूपक्खन्धेन पन खन्धसङ्गहेन सङ्गहेतब्बो अञ्ञो धम्मो नत्थि, तथा वेदनाक्खन्धादीहि। न च सो एव तस्स सङ्गाहको असङ्गाहको वा होति। यञ्च "रूपक्खन्धो एकेन खन्धेन सङ्गहितो" ति वुत्तं, तञ्च न तस्सेव तेन सङ्गहिततं सन्धाय वुत्तं। रूपक्खन्धभावेन पन रूपक्खन्ध-वचनेन वा गहिततं सन्धाय वुत्तं ति पकासितो अयमत्थो।

यदि च सो एव तेन सङ्गय्हेय्य, सङ्गहितेन सम्पयुत्तविप्पयुत्तपदनिद्देसे (धा. क. ८५) "वेदनाक्खन्धेन ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता, आयतनसङ्गहेन सङ्गहिता, धातुसङ्गहेन सङ्गहिता, ते धम्मा तीहि खन्धेहि एकेन आयतनेन सत्तहि धातूहि सम्पयुत्ता" ति आदि वत्तब्बं सिया, न च वुत्तं। तस्मा यथा चित्तं चित्तेन सम्पयुत्तं विप्पयुत्तञ्च न होति, एवं रूपक्खन्धो रूपक्खन्धेन सङ्गहितो असङ्गहितो च न होति। तथा वेदनाक्खन्धादयो वेदनाक्खन्धादीहि। न हि सो एव तस्स सभागो विसभागो चा ति। तेनेव न एकदेसा विय समुदायस्स, समुदायो एकदेसानं सङ्गाहको असङ्गाहको च। यथा रूपक्खन्धो चक्खायतनादीनं, धम्मायतनं वेदनाक्खन्धादीनं, सरणा धम्मा चतुन्नं खन्धानं। समुदायन्तोगधानञ्हि एकदेसानं न विभागो अत्थि, येन ते समुदायस्स समुदायो च तेसं सभागो विसभागो च सिया ति, तथा न समुदायो एकदेससभागविसभागानं सङ्गाहको असङ्गाहको च। यथा धम्मायतनं सुखुमरूपसभागस्स वेदनादिविसभागस्स च रूपक्खन्धेकदेसस्स खन्ध-सङ्गहेन, जीवितिन्द्रियं रूपारूपजीवितसभागविसभागस्स रूपक्खन्धेकदेसस्स, सङ्खारक्खन्धेकदेसस्स च जीवितवज्जस्स खन्धसङ्गहेनेव। न हि एकदेससभागं समुदायसभागं, नापि एकदेसविसभागं समुदायविसभागं ति। तस्मा सति पि अत्ततो अत्तनि अन्तोगधतो अत्तेकदेससभागतो च अञ्ञस्स असङ्गाहकत्ते सङ्गाहकत्तमेव एतेसं नत्थि, येन सङ्गहितस्स असङ्गाहका सियुं ति सङ्गाहकत्ताभावतो एव एवरूपानं अग्गहणं वेदितब्बं।

B. 11

यं पन "धम्मायतनं असङ्खतं खन्धतो ठपेत्वा चतूहि खन्धेहि सङ्गहितं" (धा. क. ६) ति "चक्खायतनञ्च सोतायतनञ्च एकेन खन्धेन सङ्गहितं" (धा. क. ६) ति च वुत्तं, न तेन एकदेसानं समुदायसङ्गाहकत्तं, समुदायस्स च एकदेससङ्गाहकत्तं दस्सेति। चतुक्खन्धगणनभेदेहि पन धम्मायतनस्स गणेतब्बा-गणेतब्बभावेन पञ्चधा भिन्नतं चक्खायतनादीनं एकक्खन्धगणनेन गणेतब्बताय एकविधतं च दस्सेति। सङ्गाहकासङ्गाहकनिरपेक्खानं गणेतब्बागणेतब्बानं तं तं

गणनेहि गणनदस्सनमत्तमेव हि पठमनयो कम्मकरणमत्तसब्भावा। दुतियादयो पन
सङ्गाहकासङ्गाहकेहि सङ्गहितासङ्गहितानं अगणनादिदस्सनानि कत्तुकरणकम्मत्तय-
सब्भावा। तथा पठमनये तथा तथा गणेतब्बागणेतब्बभावसङ्खातो तंतंखन्धादि-
B. 12 भावाभावो सभागविसभागता, दुतियादीसु यथानिद्धारितधम्मदस्सने सङ्गाहकसङ्ग-
हेतब्बानं समानक्खन्धादिभावो सभागता, तदभावो च विसभागता। पुच्छाविस्सज्ज-
नेसु तंतंखन्धादिभावाभावो एवा ति अयमेतेसं विसेसो ति।

समुदयसच्चसुखिन्द्रियसदिसानि पन तेहि सङ्गहेतब्बमेव अत्थि, न सङ्गहितं
असङ्गहेतब्बं ति असङ्गाहकत्ताभावतो न उद्धटानि। दुक्खसच्चसदिसानि तेहि
विसभागसमुदायभूतेहि अनेकक्खन्धेहि खन्धसङ्गहेन सङ्गहेतब्बं, इतरेहि
असङ्गहेतब्बं च नत्थी ति सङ्गाहकत्तासङ्गाहकत्ताभावतो। एवं सङ्गाहकत्ताभावतो
असङ्गाहकत्ताभावतो उभयाभावतो च यथावुत्तसदिसानि अनुद्धरित्वा सङ्गाहकत्ता-
सङ्गाहकत्तभावतो चक्खायतनादीनेव उद्धटानी ति वेदितब्बानि। तत्थ "चक्खायतनेन
ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता" ति (धा० क० ३५) चक्खायतनवज्जा रूपधम्मा
खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता ति वेदितब्बा, न रूपक्खन्धो ति। न हि एकदेसो समुदाय-
सङ्गाहको ति दस्सितमेतं ति।

अट्ठकथायं पन खन्धपदेना ति खन्धपदसङ्गहेना ति अत्थो, न सङ्गाहकेना ति।
"केनचि सङ्गाहकेना" ति इदं पन आनेत्वा वत्तब्बं। तं पन रूपक्खन्धादीसु न युज्जती ति
तं विस्सज्जनं रूपक्खन्धादीसु सङ्गाहकेसु न युज्जती ति अत्थो। रूपक्खन्धेन हि…पे०…
सङ्गहितो ति एतेन नयेन चक्खायतनेन रूपक्खन्धो व सङ्गहितो, सो च अड्ढेकादसहि
आयतनधातूहि असङ्गहितो नाम नत्थी ति एवं चक्खायतनादीनि पि न गहेतब्बानी ति
आपज्जती ति चे? नापज्जति। न हि अञ्ञमत्तनिवारणं एवसद्दस्स अत्थो, अथ
खो? सङ्गाहकतो अञ्ञनिवारणं। सो चा ति आदि च न निरपेक्खवचनं, अथ खो?
सङ्गाहकापेक्खं ति। कथं? रूपक्खन्धेन हि रूपक्खन्धो व सङ्गहितो ति यथा चक्खायतनेन
चक्खायतनतो अञ्ञम्पि खन्धसङ्गहेन सङ्गहितं अत्थि, यं आयतनधातुसङ्गहेहि
असङ्गहितं होति, न एवं रूपक्खन्धेन रूपक्खन्धतो अञ्ञं खन्धसङ्गहेन सङ्गहितं
अत्थि, यं आयतनधातुसङ्गहेहि असङ्गहितं सिया, रूपक्खन्धेन पन रूपक्खन्धो व
खन्धसङ्गहेन सङ्गहितो ति अयं हेत्थ अधिप्पायो युत्तो। सिया पनेतं—'सो एव
रूपक्खन्धो रूपक्खन्धेन आयतनधातुसङ्गहेहि असङ्गहितो होतू" ति तं निवारेन्तो
B. 13 आह—सो च अड्ढेकादसहि आयतनधातूहि असङ्गहितो नाम नत्थी ति। एत्थ च
"रूपक्खन्धेना" ति आनेत्वा वत्तब्बं। तत्थ रूपक्खन्धो रूपक्खन्धस्स वा तदेकदेसानं
वा चक्खादीनं आयतनधातुसङ्गहेहि सङ्गाहको असङ्गाहको च न होती ति इमिना
परियायेन असङ्गहितताय अभावो वुत्तो ति युज्जति। न रूपक्खन्धेन रूपक्खन्धस्स
तदेकदेसानं वा अड्ढेकादसहि आयतनधातुसङ्गहेहि सङ्गहितताय। न हि सा
सङ्गहितता अत्थि। यदि सिया, सङ्गहितेनसम्पयुत्तविप्पयुत्तपदनिद्देसे रूपक्खन्धो
पि उद्धरितब्बो सिया। तेन हि तीहि पि सङ्गहेहि रूपक्खन्धो तदेकदेसो वा सङ्गहिता
सियुं, अत्थि च तेसं विप्पयुत्तता ति।

एवं असङ्गहितताय अभावतो एतानि, अञ्ञानि चा ति एत्थापि चक्खायतनादीहि विय एतेहि अञ्ञेहि च सङ्गहितानं असङ्गहितताय अभावतो एतानि अञ्ञानि च यथा वा तथा वा एतानि विय अयुज्जमानविस्सज्जनत्ता एवरूपानि पदानि सङ्गाहकभावेन न गहितानी ति अधिप्पायो ।

तत्थ यं वुत्तं—रूपक्खन्धेन हि रूपक्खन्धो व सङ्गहितो ति तं तेनेव तस्स सङ्गहितत्तासङ्गहितत्ताभावदस्सनेन निवारितं । यं हेत्थ अग्गहणे कारणं वुत्तं, तञ्च सति पि सङ्गहितत्ते असङ्गहितताय अभावतो ति विञ्ञायमानं समुदयसच्चादीसु युज्जेय्य सति तेहि सङ्गहिते तदसङ्गहितत्ताभावतो । रूपक्खन्धादीहि पन सङ्गहितमेव नत्थि, कुतो तस्स असङ्गहितता भविस्सति ? तस्मा सङ्गाहकत्ताभावोयेवेत्थ अग्गहणे कारणं ति युत्तं । सङ्गहितत्ताभावेन असङ्गहितत्तं यदि पि रूपक्खन्धादिना अत्तनो अत्तनि अन्तोगधस्स अत्तेकदेससभागस्स च नत्थि, अञ्ञस्स पन अत्थी ति न दुक्खसच्चादीसु विय उभयाभावो चेत्थ अग्गहणे कारणं भवितुं युत्तो ति । धम्मायतनजीवितिन्द्रियादीनञ्च खन्धचतुक्कदुकादिसङ्गाहकत्ते सति न तेसं सङ्गहितानं तेहि धम्मायतनजीवितिन्द्रियादीहि आयतनधातुसङ्गहेहि असङ्गहितता नत्थी ति असङ्गहितताय अभावो अनेकन्तिको । तस्मा पुब्बे वुत्तनयेनेव अग्गहितानं अग्गहणे, गहितानञ्च गहणे कारणं वेदितब्बं ति ।

अनिदस्सनं पुनदेव सप्पटिघं ति एत्थ अनिदस्सनं ति एतेन "सनिदस्सनसप्पटिघं" ति एत्थ वुत्तेन सपटिघसद्देन सद्धिं योजेत्वा अनिदस्सनसप्पटिघा दस्सिता । पुनदेवा ति एतेन तत्थेव अविसिट्ठं सनिदस्सनपदं निवत्तेत्वा गण्हन्तो सनिदस्सनदुकपदं दस्सेति । "चक्खायतनेन चक्खायतनमेवेकं सङ्गहितं' ति इदं न सक्का वत्तुं । न हि "चक्खायतनेन चक्खायतनं आयतनसङ्गहेन सङ्गहितं" ति च "असङ्गहितं" ति च वत्तब्बं ति दस्सितोयं नयो ति । एवं सब्बत्थ तस्सेव समुदायेकदेसानं च सङ्गाहकसङ्गहितं ति वचनेसु, असङ्गाहकअसङ्गहितं ति वचनेसु च तदवत्तब्बता योजेतब्बा । असङ्गाहकत्ताभावतोयेव हि चक्खायतनादीनि चक्खायतनादीहि असङ्गहितानी ति न वुच्चन्ति, न सङ्गाहकत्ताभावतो ति । B. 14

सङ्गहितेनअसङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

§ ३. असङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना

३. १. असङ्गहितेन सङ्गहितपदनिद्देसे रूपक्खन्धेन खन्धसङ्गहेन असङ्गहितेसु वेदनादीनं तिण्णं खन्धानं निब्बानस्स च सुखुमरूपेन सह आयतनधातुसभागत्ते सति पि न सुखुमरूपमेव रूपक्खन्धो ति रूपक्खन्धेन आयतनधातुसभागत्तं नत्थि । तस्मा न तेन तानि आयतनधातुसङ्गहेहि सङ्गहितानि । न केवलं सङ्गहितानेव, असङ्गहितानी पि तेन तानि तेहि सङ्गहेहि न होन्तेव तदेकदेसेन सुखुमरूपेन आयतनधातुसभागत्ता, सङ्गहिताभावोयेव पन इधाधिप्पेतो । विञ्ञाणक्खन्ध-

चक्खायतनादीहि पन असङ्गहिता, न ते तेहि कथञ्चि सम्मिस्सा ति सब्बथा ते तेहि न सङ्गहिता। दुक्खसच्चादीहि च पञ्चक्खन्धसमुदायभूतेहि खन्धसङ्गहेन असङ्गहितं निब्बानं रूपक्खन्धेन विय आयतनधातुसङ्गहेहि सङ्गहितं तेहि न होति, तस्मा सङ्गाहकत्ताभावतोयेव एवरूपानं असङ्गाहकभावेन अग्गहणं वेदितब्बं। सनिब्बान-पञ्चक्खन्धसमुदायभूतानं पन अब्याकतधम्मादीनं असङ्गाहकत्ताभावतो व। न हि तं कञ्चि अत्थि, यस्स ते खन्धसङ्गहेन असङ्गाहका सियुं, न च अत्तनो एकदेसो अत्तेकदेससभागो च अत्तना असङ्गहितो होती ति अत्तना असङ्गहितसङ्गाहकत्ता पन वेदनाक्खन्धादीनं गहणं कतं ति।

B. 15 यं पन अट्ठकथायं वुत्तं—ये धम्मायतनेन सङ्गहिता ति, तं न सक्का वत्तुं। धम्मायतनेन हि न कोचि धम्मो केनचि सङ्गहेन सङ्गहितो अत्थि, विसभागक्खन्धनिब्बान-समुदायत्ता, खन्धसङ्गहेन सयमेव अत्तनो सङ्गाहकं न होती ति आयतनधातुसङ्गहेहि च सङ्गाहकत्ताभावतो ति दस्सितोयं नयो ति एतस्स धम्मायतनगणनेन गणिता ति अत्थो। यानि…पे०…गहितानी ति एतेन विञ्ञाणसम्मिस्सं धम्मायतनेकदेसं दीपेन्तानि इद्धिपादादिपदानि, ओळारिकरूपसम्मिस्सं दीपेन्तानि रूपक्खन्धादिपदानि सब्बेन सब्बं धम्मायतनं अदीपेन्तानि विञ्ञाणक्खन्धचक्खायतनादिपदानि, सकल-धम्मायतनदीपकानि धम्मायतनादिपदानि च वज्जेत्वा धम्मायतनेकदेसं अञ्ञायतनेन असम्मिस्सं दीपेन्तानि गहितानी ति दस्सेति।

असङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

§ ४. सङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना

४. १-२. सङ्गहितेन सङ्गहितपदनिद्देसे यस्मा यथा दुतियततियनया तिण्णं सङ्गहानं सङ्गहणासङ्गहणप्पवत्तिविसेसेन "सङ्गहितेन असङ्गहितं, असङ्गहितेन सङ्गहितं" ति च उद्दिट्ठा, नेवं चतुत्थपञ्चमा। सङ्गहणप्पवत्तियायेव हि सङ्गहितेन सङ्गहितं उद्दिट्ठं, असङ्गहणप्पवत्तियायेव च असङ्गहितेन असङ्गहितं ति। तस्मा सङ्गहणप्पवत्तिविसेसविरहे सङ्गहितधम्मासङ्गहितधम्मविसेसे निस्सिता एते द्वे नया ति एत्थ केनचि सङ्गहितेन धम्मविसेसेन पुन सङ्गहितो धम्मविसेसो सङ्गहितेन सङ्गहितो सङ्गहितताय पुच्छितब्बो विस्सज्जितब्बो च, तमेव ताव यथानिद्धारितं दस्सेन्तो "समुदयसच्चेन ये धम्मा खन्ध…पे०…सङ्गहिता, तेहि धम्मेहि ये धम्मा खन्ध…पे०…सङ्गहिता" (धा. क. ४०) ति आह। एत्थ च ये तीहि पि सङ्गहेहि न सङ्गाहका रूपक्खन्धविञ्ञाणक्खन्धधम्मायतनदुक्खसच्चादीनि विय, ये च द्वीहायतनधातु-सङ्गहेहि असङ्गाहका चक्खायतनादीनि विय, ये च एकेन खन्धसङ्गहेनेव धातुसङ्गहेनेव च न सङ्गाहका वेदनादिक्खन्धनिरोधसच्चजीवितिन्द्रियादीनि विय, चक्खुविञ्ञाणधातादयो विय च, ते धम्मा सङ्गाहकत्ताभावसब्भावा सङ्गाहकभावेन न
B. 16 उद्धटा। तीहि पि पन सङ्गहेहि ये सङ्गाहका, ते सङ्गाहकत्ताभावाभावतो इध उद्धटा।

तेहि सङ्गहिता पि हि एकन्तेन अत्तनो सङ्गाहकस्स सङ्गाहका होन्ति, यस्स पुन सङ्गहो पुच्छितब्बो विस्सज्जितब्बो चा ति।

अट्ठकथायं पन सकलेन हि खन्धादिपदेना ति सकलवाचकेन रूपक्खन्धादिपदेना ति अत्थो। यं पनेतं वुत्तं—यं अत्तनो सङ्गाहकं सङ्गण्हित्वा पुन तेनेव सङ्गहं गच्छेय्या ति, तं तेन खन्धादिपदेना ति एवं अयोजेत्वा तं अञ्ञं सङ्गहितं नाम नत्थी ति एवं न सक्का वत्तुं। न हि येन यं सङ्गहितं, तेनेव तस्स सङ्गहो पुच्छितो विस्सज्जितो, न च तस्सेव, अथ खो? तेन सङ्गहितस्सा ति। यथा वेदना सद्दो च खन्धो आयतनञ्च, न एवं सुखुमरूपं। तं पन खन्धायतनानं एकदेसो व। तस्मा सुखुमरूपेकदेसं वा ति अवत्वा सुखुमं रूपं वा ति वुत्तं। सब्बत्थ च अञ्ञेन असम्मिस्सं ति योजेतब्बं। यम्पि चेतं वुत्तं—तदेव येहि धम्मेहि खन्धादिवसेन सङ्गहितं, ते धम्मे सन्धाया ति, तम्पि तथा न सक्का वत्तुं। न हि सङ्गहितेन सङ्गहितस्स, सङ्गहितेन सङ्गहो एत्थ पुच्छितो विस्सज्जितो च, अथ खो? सङ्गहो व। तस्मा एकेन खन्धेना ति एकेन खन्धगणनेना ति अयमेवेत्थ अत्थो, न सङ्गाहकेना ति। न हि एको खन्धो अत्तनो एकदेसस्स सङ्गाहको ति।

सङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

§ ५. असङ्गहितेनअसङ्गहितपदवण्णना

५. १. असङ्गहितेनअसङ्गहितपदनिद्देसे पि वुत्तनयेनेव यथानिद्धारितधम्मदस्सनं वेदितब्बं। एत्थ च ससुखुमरूपविञ्ञाणसहितधम्मसमुदाया ये ते दुक्खसच्चअनिदस्सनअप्पटिघअचेतसिकानुपादासदिसा सति पि एकेन द्वीहि वा सङ्गहेहि केसञ्चि असङ्गाहकत्ते तीहि पि असङ्गहेतब्बस्स अभावतो परिपुण्णसङ्गहासङ्गाहका न होन्ति। अब्याकतधम्मसदिसा केनचि सङ्गहेन असङ्गहेतब्बभावतो असङ्गाहकायेव न होन्ति, तेन ते असङ्गाहकभावेन न उद्धटा। इतरे पन तब्बिपरियायेन उद्धटा ति।

यं पन अट्ठकथायं—तादिसेन हि पदेन निब्बानं खन्धसङ्गहमत्तं न गच्छेय्या ति वुत्तं, तं B. 17
दुक्खसच्चं सन्धाय वुत्तं। अनिदस्सनअप्पटिघेसु पन असङ्गाहकेसु निब्बानं अन्तोगधं, न च तदेव तस्स असङ्गाहकं ति। सदिसविस्सज्जनानं वसेन समोधानेत्वा कतेहि सद्धि ति एवंकतेहि दुतियपञ्हादीहि सद्धिं पठमपञ्हनामरूपपञ्हादयो सब्बे पि चतुत्तिंस होन्ती ति अत्थो। यं पुच्छाय उद्धटं पदं, तदेवा ति रूपक्खन्धादि विसेसकपदं वदति, न निद्धारिते पुच्छितब्बधम्मे। ते हि लक्खणतो दस्सिता, न पदेन सरूपतो ति। तत्थ तदेवा ति एव-सद्देन न तं कदाचि सङ्गहितेन असङ्गहितं न होती ति उद्धटस्सेव असङ्गहितेनअसङ्गहितभावे नियततं अञ्ञस्स च अनियततं दस्सेती ति वेदितब्बं। तदेव येहि असङ्गहितं ति एत्थ हि "नियमतो" ति सक्का वचनसेसो योजेतुं ति।

अथ वा—तदेवा ति पुच्छाय उद्धटमेव एवंपकारमेव हुत्वा येहि असङ्गहितं ति तस्स

पुच्छाय उद्धटभावेन एवं असङ्गहितेनअसङ्गहितभावनियमनत्थो एव-सद्दो, न अञ्ञस्स असङ्गहितेन असङ्गहिततानिवारणत्थो ति दट्ठब्बो। पुच्छाय उद्धटञ्हि अञ्ञसहितं असहितञ्च असङ्गहितेन असङ्गहितं होति। रूपक्खन्धादीनि हि अञ्ञसहितानि विञ्ञाणखन्धादीनि असहितानी ति।

अवसेसा सङ्गहिता ति इदं अवसेसा असङ्गहिता न होन्ती ति एवं दट्ठब्बं। तेहि पि विञ्ञाणधम्मेहि ते रूपधम्मा व तीहि सङ्गहेहि असङ्गहिता ति पुच्छाय उद्धटा तीहि पि सङ्गहेहि असङ्गाहका हुत्वा असङ्गहिता ति अधिप्पायो। अनुद्धटा वेदनादयो पि हि असङ्गहितायेवा ति। एत्थ च पठमे नये वेदनादयो पि विञ्ञाणेन असङ्गहिता ति वुत्ता, दुतिये रूपधम्मा वा ति अयं विसेसो। वेदनादयो हि रूपविञ्ञाणेहेव खन्धादिसङ्गहेन असङ्गहिता ति ओळारिकरूपेहि विञ्ञाणेन च तीहि पि सङ्गहेहि असङ्गहिता ति अत्थो। रूपेकदेसो हि एत्थ रूपग्गहणेन गहितो ति।

५. ४. चतुत्थपञ्हे चक्खायतनं वेदनादीहि चतूही ति एत्थ चक्खायतनं ति एतेन पुच्छाय उद्धटं असङ्गाहकं दस्सेती ति दट्ठब्बं। चक्खायतनेन पन असङ्गहितेन असङ्गहितानि दस ओळारिकायतनानि न चक्खायतनमेवा ति।

रूपञ्च धम्मायतनं ति आदिना येहि धम्मेहि तीहि पि सङ्गहेहि असङ्गहितं तं
B. 18 विञ्ञाणमेव होति, असङ्गहितेन तेन असङ्गहितञ्च विञ्ञाणवज्जं सब्बं तेव धम्मे उदानेति। सदिसविस्सज्जना हि एकतो उदानेत्वा दस्सेतब्बा। तत्थ पठमेन रूपक्खन्धेन सदिसविस्सज्जनेसु एकतो उदानेत्वा दस्सितेसु अञ्ञे विसदिसविस्सज्जना नयदानेन दस्सिता होन्ति। तेनाह—रूपञ्च धम्मायतनं ति…पे०…अञ्ञेनाकारेन सङ्खिपित्वा दस्सिता ति।

तत्थ द्वे भवा ति असञ्ञेकवोकारभवा। द्वे ति बाहिरुपादाधम्मे एव सन्धाय वुत्तं। येन असङ्गाहकेन असङ्गहितेन असङ्गहितं पुच्छितब्बं विस्सज्जितब्बञ्च परिच्छिज्जति, सो रूपक्खन्धादिको तस्स पुच्छाविस्सज्जनानञ्च निस्सयभावतो विसयो ति वुत्तो। यथादस्सितस्स पन उद्दानस्स नयदानमत्तत्ता नयो ति वुत्तं। द्वेवीसनयो चा ति पि पाठो, द्वेवीसपदिको एस नयो चा ति अत्थो।

असङ्गहितेनअसङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

§ ६. सम्पयोगविप्पयोगपदवण्णना

६.१. सम्पयोगविप्पयोगपदे यं लब्भति, यञ्च न लब्भति, तं सब्बं पुच्छाय गहितं ति इदं न रूपक्खन्धादीनि पदानि सन्धाय वुत्तं, अथ खो सम्पयोगपदं विप्पयोगपदञ्चा ति वेदितब्बं। रूपक्खन्धादीसु हि यं यं धम्मायतनादिपदं न लब्भति, तं पुच्छाय पि गहितं। सम्पयोगपदं पन रूपक्खन्धादीसु अलब्भमानं पि "रूपक्खन्धो कतीहि… पे०…सम्पयुत्तो" (धा. क. ५०) ति एवं पुच्छाय गहितं वेदनाक्खन्धादीसु लब्भ-

मानं। विप्पयोगपदं पन सब्बत्थ लब्भमानमेवा ति। रूपधम्मानं पन रूपेन निब्बानेन वा निब्बानस्स च रूपेन सद्धिं सम्पयोगो नाम नत्थी ति एकुप्पादादिसभागताय अभावतो सम्पयोगं निवारेन्तेन सा एव एकुप्पादादिता एतेसं विसभागता ति तदभावतो विप्पयोगो पि निवारितोयेव होती ति दट्ठब्बो। चतूसु हि खन्धेसु विज्जमाना एकुप्पादादिता तेसं अञ्ञमञ्ञं सभागता होति, रूपनिब्बानेहि तेसं, तेहि च रूपनिब्बानानं विसभागता च; न च रूपेकदेसस्स निब्बानस्स वा सा एकुप्पादादिता अत्थि; या रूपेकदेसेन रूपेकदेसनिब्बानानं निब्बानेन च रूपस्स विसभागता सिया। तेनेव "चतूहि विप्पयोगो" ति वुत्तं ति।

सत्तसु विञ्ञाणधातूसु एकाय पि अविप्पयुत्ते ति यथा रूपभवो तीहि विञ्ञाण- B. 19
धातूहि, नेवविपाकनविपाकधम्मधम्मा पञ्चहि, अवितक्कअविचारा एकाय विप्पयुत्ते अनारम्मणमिस्सके धम्मे दीपेन्ति, एवं अदीपेत्वा एकाय पि विप्पयुत्ते अहोन्ते सत्तहि पि सम्पयुत्ते सत्त पि वा ता दीपेन्ती ति अधिप्पायो। अविप्पयुत्ते ति हि ये विप्पयुत्ता न होन्ति, ते धम्मे ति वुत्तं होति, न सम्पयुत्ते ति। तेन यानि ताहि सम्पयुत्ते दीपेन्ति धम्मायतनादिपदानि, यानि च सम्पयुत्तविप्पयुत्तभावेहि नवत्तब्बं दीपेन्ति अचेतसिकादिपदानि, यानि च सम्पयुत्तनवत्तब्बानि दीपेन्ति दुक्खसच्चादिपदानि, तेसं सब्बेसं अनारम्मणमिस्सकधम्मदीपकानं अग्गहणं वुत्तं होति। न हि अनारम्मणमिस्सकसब्बविञ्ञाणधातुतंसम्पयुत्ततदुभयसमुदायानं खन्धायतनधातूसु केनचि सम्पयोगो विप्पयोगो वा अत्थी ति।

यदि एवं, विप्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदनिद्देसे "कुसलेहि धम्मेहि ये धम्मा विप्पयुत्ता, तेहि धम्मेहि ये धम्मा विप्पयुत्ता" ति न वत्तब्बं, अकुसलाब्याकता हि आरम्मणमिस्सोभयधम्मा ति? न; यथावुत्तसमुदायानं खन्धादीहेव सम्पयोगविप्पयोगाभाववचनतो। खन्धादयो हि तदेकदेसा तदेकदेसञ्ञसमुदाया च, समुदायेकदेसानञ्च विभागाभावतो न सभागविसभागता अत्थि, तेन तेसं खन्धादीहि सम्पयोगविप्पयोगाभावो होति। कुसला पन धम्मा अकुसलाब्याकतेहि विभत्ता, ते च कुसलेहि, न तेसं समुदायेकदेससभावो तदेकदेसञ्ञसमुदायभावो वा। तस्मा खन्धादीनि अनामसित्वा विप्पयुत्ततामत्तेन यथानिद्धारितधम्मदस्सने कुसलेहि इतरेसं, इतरेहि च कुसलानं विप्पयोगो न न होति, विसभागतासब्भावतो ति तेसं अञ्ञमञ्ञविप्पयुत्तता वुत्ता। एस नयो सब्बेसु एवरूपेसु।

उद्दाने पन अट्ठारस ततो परे ति इदं "सोळसा" ति वत्तब्बं। तेवीसं ति इदञ्च "एकवीसं" ति। सब्बत्थ च कालसन्तानभेदरहितारहितबहुधम्मसमोधानानं सङ्खारक्खन्धधम्मायतनधम्मधातूनं एकदेसो समुदयसच्चवेदनाक्खन्धादयो, एकदेससम्मिस्सा च इद्धिपादादयो, अनारम्मणेहि असम्मिस्सा रूपक्खन्धादयो च सारम्मणेहि असम्मिस्सा सम्पयोगिविप्पयोगिभावेन समानकालसन्तानेहि च एक- B. 20
देसन्तरेहि विभत्ता एव गहिता ति तेहि ते केहिचि एकदेसन्तरेहि विभत्तेहि यथायोगं सम्पयोगं विप्पयोगञ्च लभन्ति। अत्थि हि तेसं एकुप्पादादिता सभागता

विसभागता चा ति। तेन तत्थ तत्थ "एकेन खन्धेन एकेनायतनेन एकाय धातुया केहिचि सम्पयुत्तं" ति च, "एकेनायतनेन एकाय धातुया केहिचि विप्पयुत्तं" ति च वुत्तं। भिन्नकालसमुदाया एव पन वेदनासञ्ञाविञ्ञाणक्खन्धा वत्तमाना च एकेकधम्मा येव, तस्मा तेसं समानकालस्स विभजितब्बस्स अभावतो न सुखिन्द्रियादीनि वेदनाक्खन्धस्स विभागं करोन्ति; चक्खुविञ्ञाणधातादयो च विञ्ञाणक्खन्धस्स मनायतनस्स च। तेन "सुखिन्द्रियं एकेन खन्धेन केहिचि विप्पयुत्तं" ति, "चक्खुविञ्ञाणधातु एकेन खन्धेन एकेनायतनेन केहिचि विप्पयुत्ता" ति च एवमादि न वुत्तं, खन्धायतनविभागविरहितं पि पन विञ्ञाणं धातुविभागेन विभत्तमेव वुत्तं ति "चक्खुविञ्ञाणधातु···पे०···मनोविञ्ञाणधातु सोळसहि धातूहि विप्पयुत्ता" (धा. क. ५१) ति वुत्तं। एवमेवं इन्द्रियविभागेन विभत्तानं सुखिन्द्रियादीनं "सुखिन्द्रियेन ये धम्मा विप्पयुत्ता" ति आदीसु यथायोगं विप्पयोगो दट्ठब्बो, नाविभत्तस्स वेदनाक्खन्धस्सा ति।

६–८. यथा तंसम्पयोगिभावं सन्धाय 'समुदयसच्चं तीहि खन्धेहि सम्पयुत्तं" ति वुत्तं। एवं तंविप्पयोगिभावं सन्धाय "तीहि खन्धेहि विप्पयुत्तं" ति कस्मा न वुत्तं ति चे? अविभागेहि तेहि विप्पयोगवचनस्स अयुत्तत्ता। विभागे हि सति समुदयसच्चं सुखदुक्खदोमनस्सिन्द्रियेहि मनोविञ्ञाणधातुतो अञ्ञविञ्ञाणधातूहि विप्पयुत्तं ति युत्तं वत्तुं; विभागेनेव विसभागताय सङ्गहितत्ता। विभागरहितेहि पन वेदनाक्खन्धादीहि न युत्तं; तेहि विज्जमानेहि विज्जमानस्स समुदयस्स विसभागभावाभावतो। यं हि अनुप्पन्ना धम्मा विय आमट्ठकालभेदं न होति सङ्खतं उद्धरितब्बं, तं पच्चुप्पन्नभावं निस्साय सम्पयोगिविप्पयोगिभावेन उद्धरीयति, तं च विभागरहितेहि खन्धादीहि सङ्खतेहि पच्चुप्पन्नभावमेव निस्साय अनामट्ठकालभेदे अत्थिताययेव निस्सितब्बता। अविज्जमानस्स हि अविज्जमानेन, अविज्जमानस्स च विज्जमानेन, विज्जमानस्स च अविज्जमानेन सम्पयोगो नत्थि। विप्पयोगो पन अविज्जमानतादीपके भेदे गहिते तेनेव विसभागता पि गहिता एवा ति होति। भेदे पन अग्गहिते तेन तेन B. 21 गहणेन विसभागताय अग्गहितत्ता सति सभागत्ते विज्जमानताय एव धम्मानं सभागस्स परिच्छिन्दनतो विज्जमानता दस्सिता ति एकुप्पादादिभावसङ्खाता सभागता पि गहिता एव होति। तस्सा च गहितत्ता सम्पयोगो व लब्भति, न विप्पयोगो। तस्मा समुदयसच्चं वेदनाक्खन्धादीहि सम्पयुत्तत्तेन वुत्तं, न विप्पयुत्तत्तेना ति एस नयो मग्गसच्चादीसु पी ति।

६.३८. दुतियज्झानविचारं हि ठपेत्वा सेसा अवितक्कविचारमत्ता ति अट्ठकथावचनं 'ये पधाना वितक्को विय कोट्ठासन्तरचित्तुप्पादेसु अलीना, ते एव इध अवितक्कविचारमत्ता ति अधिप्पेता' ति दस्सेति। तेनेव हि अनन्तरनये समुदयसच्चेन समानगतिका न सवितक्कसविचारेही ति ते न गहिता। दसमोसाननयेसु च तेहि विप्पयुत्तेहि विप्पयुत्तानं तेहि विप्पयुत्तानञ्च सोळसहि धातूहि विप्पयोगो अट्ठारससङ्गहितो च वुत्तो। वितक्कसहितेसु पि पन तेसु गहितेसु सब्बे पि ते विचारेन सम्पयुत्ता ति 'एकेन खन्धेन केहिचि सम्पयुत्ता' ति सक्का वत्तुं। सो हि समुदायो विचारं वज्जेत्वा

अञ्ञेन केनचि सम्पयुत्तो न होति । न हि तदेकदेसस्स वितक्कस्स विचारतो अञ्ञेन सम्पयोगो समुदायस्स होति । यथा नानाचित्तुप्पादेसु उप्पज्जमानानं इद्धिपादानं समुदायस्स इद्धिपादस्स एकदेसानं तीहि खन्धेहि सम्पयोगो समुदायस्स न होति, एवमिधापि दट्ठब्बं । यथा पन तेसु एको पि वेदनासञ्ञाक्खन्धेहि सङ्खारक्खन्धेकदेसेन च असम्पयुत्तो नाम नत्थी ति समुदायस्स तेहि सम्पयुत्तता वुत्ता, एवमिधापि विचारेन असम्पयुत्तस्स अवितक्कविचारमत्तस्स कस्सचि अभावतो समुदायस्स तेन सम्पयुत्तता न न सक्का वत्तुं । न हि अवितक्कविचारमत्तानं दस्सनेनपहातब्बहेतुकादीनं विय सम्पयुत्तता न वत्तब्बा । यथा हि दस्सनेनपहातब्बहेतुकेसु केचि सङ्खारक्खन्धेकदेसेन मोहेन सम्पयुत्ता, केचि असम्पयुत्ता ति न समुदायो तेन सम्पयुत्तो, नापि अञ्ञो कोचि धम्मो अत्थि येन सो समुदायो सम्पयुत्तो सिया ति "दस्सनेनपहातब्बहेतुका धम्मा सम्पयुत्ता ति नत्थी" (धा. क. ५८) ति वुत्तं । एवं भावनायपहातब्बहेतुकसहेतुकादयो पि । न पनेवं येन अवितक्कविचारमत्तसमुदायो सम्पयुत्तो सिया, तं नत्थि अवितक्कविचारमत्तेसु कस्सचि विचारेन असम्पयुत्तस्स अभावा, तस्मा ते "सम्पयुत्ता" ति न न वत्तब्बा ति । सब्बत्थ च एकधम्मे पि केहिची ति बहुवचननिद्देसो सङ्ख्याय अनियमितत्ता कतो ति वेदितब्बो । B. 22

सम्पयोगविप्पयोगपदवण्णना निट्ठिता

§७. सम्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदवण्णना

७-१. सम्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदनिद्देसे रूपक्खन्धादयो तेहि सम्पयुत्ताभावतो न गहिता । समुदयसच्चादीनि सति पि तेहि सम्पयुत्ते, सम्पयुत्तेहि च विप्पयुत्ते सम्पयुत्तेनविप्पयुत्तानं खन्धादीहि विप्पयोगाभावतो । न हि समुदयसच्चेन सम्पयुत्तेहि लोभसहगतचित्तुप्पादेहि विप्पयुत्तानं ततो अञ्ञधम्मानं खन्धादीसु केनचि विप्पयोगो अत्थि । ननु च ते एव चित्तुप्पादा चत्तारो खन्धा अड्ढुतियानि आयतनानि अड्ढुतिया धातुयो च होन्ती ति तेहि विप्पयोगो वत्तब्बो ति ? न; तदञ्ञधम्मानं खन्धादिभावतो । न हि ते एव धम्मा चत्तारो खन्धा, अथ खो ? ते च ततो अञ्ञे च, तथा अड्ढुतियायतनधातुयो पि । न च तदञ्ञसमुदायेहि अञ्ञे विप्पयुत्ता होन्ति; समुदायेकदेसानं एकदेसञ्ञसमुदायानं च विप्पयोगाभावतो । एस नयो मग्गसच्चसुखिन्द्रियादीसु । अवितक्कविचारमत्तेसु पि निरवसेसेसु अधिप्पेतेसु तेसं सवितक्कसविचारसमानगतिकत्ता अग्गहणे कारणं न दिस्सति ।

अट्ठकथायं पन एवरूपानी ति यथा रूपक्खन्धे विस्सज्जनं न युज्जति, एवं येसु अञ्ञेसु पि न युज्जति, तानि विस्सज्जनस्स अयोगेन 'एवरूपानी' ति वुत्तानि, न सम्पयुत्ताभावेना ति दट्ठब्बं । यानि पन पदानि धम्मधातुया सम्पयुत्ते धम्मे दीपेन्ती ति एतेन वेदनाक्खन्धादिपदानि दस्सेति, विञ्ञाणञ्च अञ्ञेन असम्मिस्सं ति विञ्ञाणक्खन्धमनायतनादिपदानि । तत्थ अञ्ञेन असम्मिस्सं ति असम्पयुत्तेन असम्मिस्सं ति अत्थो ।

अदुक्खमसुखायवेदनायसम्पयुत्तपदानि पि हि सम्पयुत्तेहि सम्मिस्सविञ्ञाणदीपकानि इध गहितानी ति। एतेन च लक्खणेन एवरूपानेव गहितानी ति दस्सेति, न B. 23 एवरूपानि गहितानेवा ति समुदयसच्चादिइद्धियादादिपदानं असङ्गहितत्ता। "अथ फस्ससत्तकं चित्तं सह युत्तपदेहि सत्ता" ति पुराणपाठो, अयं पन ऊनो ति कत्वा अथ फस्ससत्तकं, तिके तयो सत्त महन्तरे चा ति पाठो कतो।

७-४. पुच्छाय उद्धटपदेनेव सद्धि विप्पयुत्तानं वसेना ति इदं पुच्छाय उद्धटपदेन सम्पयुत्तेहि विप्पयुत्ता तेन सद्धिं विप्पयुत्ता होन्ती ति कत्वा वुत्तं। पालिउद्दानगाथायं द्वे च मनेन युत्ता, वितक्कविचारणा ति मनोधातुया एकन्तसम्पयुत्ता द्वेवितक्कविचारा ति सवितक्कपदं सविचारपदञ्च दस्सेति।

सम्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

§८. विप्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना

८-१. विप्पयुत्तेन सम्पयुत्तपदनिद्देसे रूपखन्धादीहि विप्पयुत्तेनसम्पयुत्तमेव यथानिद्धारितं नत्थी ति "रूपक्खन्धेन ये धम्मा विप्पयुत्ता, तेहि धम्मेहि ये धम्मा विप्पयुत्ता" ति अवत्वा "रूपक्खन्धेन ये धम्मा विप्पयुत्ता, ते धम्मा कतिहि खन्धेहि ···पे०···सम्पयुत्ता ति, नत्थी" (धा. क. ६८) ति वुत्तं। तेन रूपक्खन्धेन विप्पयुत्तानं केनचि खन्धादिना सम्पयोगाभावतो यथानिद्धारितं विप्पयुत्तेन सम्पयुत्तमेव नत्थि, कुतो तस्स पुन खन्धादीहि सम्पयुत्तता ति दस्सेति।

विप्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

§९. सम्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना

९-१. सम्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णनायं यंखन्धादिवसेना ति समासपदं इदं दट्ठब्बं, यस्स खन्धादिनो वसेना ति अत्थो। तस्सेवा ति च तस्सेव खन्धादिनो ति अत्थो। इदं वुत्तं होति—यं इध सम्पयुत्तं वुत्तं, तं रूपक्खन्धादीसु अरणन्तेसु येन वेदनाक्खन्धादिना सम्पयुत्तं, पुन तस्सेव वेदनाक्खन्धादिनो खन्धादीहि B. 24 सम्पयोगं पुच्छित्वा विस्सज्जनं कतं। तञ्हि अत्तनो सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तत्ता "सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तं" ति निद्धारितं ति। रूपेन वा ति एतेन निरोधसच्चअप्पच्चयअसङ्खतेहि पि अयोगो वुत्तो होती ति दट्ठब्बो। तथा रूपमिस्सकेहि वा ति एतेन अनुपादिन्नअनुपादानियादीहि निब्बानमिस्सकेहि पि। वक्खति हि—निब्बानं पन सुखुमरूपगतिकमेवा ति। सब्बारूपक्खन्धसङ्गाहकेही ति वत्तमानानमेव सम्पयोगो लब्भती ति वत्तमानेसु एकं पि धम्मं अनपनेत्वा अविकलचतुक्खन्ध-

सङ्गाहकेहि अरूपभवादीही ति अत्थो। अयं पन एत्थ सङ्खेपो—ये सम्पयोगं न लभन्ति रूपक्खन्धादयो, ते सब्बे न गहिता, इतरे च वेदनाक्खन्धादयो सब्बे गहिता ति।

सम्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

§१०. विप्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदवण्णना

१०-१. विप्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदनिद्देसे अग्गहितेसु धम्मायतनादिधम्मा अनारम्मणमिस्सकसब्बचित्तुप्पादगतधम्मभावतो तेहि विप्पयुत्तस्स अभावा न गहिता, दुक्खसच्चचतुमहाभवअब्याकतादिधम्मा तेहि विप्पयुत्तेहि विप्पयुत्तानं खन्धादीहि विप्पयोगाभावतो ति अयं विसेसो वेदितब्बो ति।

विप्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

§११. सङ्गहितेनसम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना

११-१. एकादसमनयवण्णनायं ते च सेसेहि तीहि खन्धेहि एकेन मनायतनेन सत्तहि विञ्ञाणधातूही ति एतेसं पदानं सम्पयुत्ता नामा ति एतेन सह सम्बन्धो। "केहिची" (धा. क. ८५) ति एतस्स पनत्थं दस्सेतुं सङ्खारक्खन्धेन धम्मायतनधम्मधातूसु च ठपेत्वा तण्हं ति एतेन "ते चा" ति वुत्ते, समुदयसच्चेन खन्धादिसङ्गहेन सङ्गहितधम्मे विसेसेत्वा तेसंयेव विसेसितानं अत्तवज्जेहि सेसेहि सङ्खारक्खन्धे तण्हाय धम्मायतनधम्मधातूसु च तण्हाय वेदनासञ्ञाक्खन्धेहि सम्पयोगारहेहि सम्पयुत्ततं सन्धायाह— B. 25
सेसेहि सम्पयुत्तत्ता केहिचि सम्पयुत्ता नामा ति।

सङ्गहितेनासम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

§१२. सम्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना

१२-१. द्वादसमनये च नवमनये विय सम्पयोगारहा व लब्भन्ती ति आह— तेयेव उद्धटा ति।

सम्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

§१३. असङ्गहितेनसम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना

१३-१. तेरसमनयवण्णनायं येहि तीहि पि सङ्गहेहि असङ्गहितं विञ्ञाणमेव होति, ते पाळियं "रूपञ्च धम्मायतनं" (धा. क. ९८) आदिउद्दानगाथाय दस्सिता बावीस धम्मा रूपक्खन्धेन सदिसपञ्हा धम्मा ति वुत्ता। येहि पन तीहि पि सङ्गहेहि असङ्गहितानि अरूपभवेन विय ओळारिकायतनानेव होन्ति, ते वुत्तावसेसा सब्बे इध

उद्धटा अरूपभवेन सदिसा ति वुत्ता। सेसा ति सेसा पञ्चमनये आगता वेदनाक्खन्धादयो सति पि असङ्गाहकत्ते इध विस्सज्जनं न रुहन्ती ति न उद्धटा। ये पन असङ्गाहका एव न होन्ति दुक्खसच्चादिधम्मा, तेसु वत्तब्बमेव नत्थि। यथा पन वेदनाक्खन्धादयो न रुहन्ति, तं दस्सेतुं वेदनाक्खन्धेन ही ति आदिमाह। तत्थ तेसञ्च सम्पयोगो नाम नत्थी ति रूपारूपधम्मानं असम्पयोगेहि वोमिस्सताय सम्पयोगो नत्थी ति अत्थो।

यदि पन ते कदाचि असब्बविञ्ञाणधातुसम्पयुत्ता अरूपधम्मा रूपधम्मा च सियुं, न तेसं विप्पयोगो नत्थी ति "विप्पयोगो च नत्थी" ति न वुत्तं, न वेदनाक्खन्धेन असङ्गहितानं विप्पयोगस्स अत्थिताया ति वेदितब्बं। उभयाभावतो हि वेदनाक्खन्धादयो इध न रुहन्ती ति। एवं पनेत्थ सिया 'वेदनाक्खन्धेन हि खन्धादि-
B. 26 वसेन अनारम्मणमिस्सका सत्तविञ्ञाणधातुधम्मा असङ्गहिता होन्ति, तेसं च सम्पयोगो विप्पयोगो च नत्थी' ति। अनारम्मणसहितानं हि सब्बविञ्ञाणधातूनं सब्बविञ्ञाणधातुसम्पयुत्तानं तदुभयधम्मानं च वेदनाक्खन्धादिविञ्ञाणक्खन्धादिचक्खायतनादीहि तीहि पि सङ्गहेहि असङ्गहितानं सम्पयोगविप्पयोगाभावो अरुहणे कारणं। जातिविप्पयोगभूमिकालसन्तानविप्पयोगतो चतुब्बिधो विप्पयोगो। तत्थ जातिविप्पयोगो 'कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा' ति आदि। भूमिविप्पयोगो 'कामावचरा, रूपावचरा' ति आदि। कालविप्पयोगो 'अतीता धम्मा, अनागता धम्मा' ति आदि। सन्तानविप्पयोगो 'अज्झत्ता धम्मा, बहिद्धा धम्मा' ति आदि। एवं विप्पयोगो चतुधा वेदितब्बो।

असङ्गहितेनसम्पयुत्तविप्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता

§१४. विप्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना

१४–१. चुद्दसमनये धम्मायतनादीनं अनारम्मणमिस्सकसब्बचित्तुप्पादगतधम्मभावतो विप्पयोगस्स अरुहणं दट्ठब्बं। जातिआदित्तयस्स चेत्थ धम्मसभावमत्तत्ता न कथञ्चि सम्पयोगो विप्पयोगो च रुहति, अज्झत्तबहिद्धधम्मानं सब्बधम्मसमोधानत्ता, अनिदस्सनअपटिघादीनं अनारम्मणमिस्सकसब्बचित्तुप्पादत्ता। दुक्खसच्चादिधम्मा व इध तेहि विप्पयुत्तानं सङ्गहासङ्गहसब्भावा गहिता ति।

पालिउद्दानगाथायं समुच्छेदे न लब्भन्ती ति परियोसाने नये न लब्भन्ती ति अत्थो। मोघपुच्छकेन चा ति अलब्भमाना च ते मोघपुच्छकेन हेतुना न लब्भन्ति, तेसं पुच्छाय मोघत्ता ति वुत्तं होति। अथ वा मोघपुच्छको अट्ठमो नयो, तेन च सह ओसाननये एते धम्मा विप्पयोगस्स पि अभावा सब्बथा पि न लब्भन्ती ति अत्थो।

विप्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता

धातुकथा-मूलटीका समत्ता

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

पुग्गलपञ्ञत्ति-मूलटीका

१. मातिकावण्णना

१. धम्मसङ्गहे तिकदुकवसेन सङ्गहितानं धम्मानं विभङ्गे खन्धादिविभागं B. 27 दस्सेत्वा तथासङ्गहितविभत्तानं धातुकथाय सङ्गहासङ्गहादिप्पभेदं वत्वा याय पञ्ञत्तिया तेसं सभावतो उपादाय च पञ्ञापनं होति, तं पभेदतो दस्सेतुं "छ पञ्ञत्तियो" ति आदिना पुग्गलपञ्ञत्ति आरद्धा। तत्थ ये धम्मे पुब्बापरियभावेन पवत्तमाने असभावसमूहवसेन उपादाय 'पुग्गलो, इत्थी, पुरिसो, देवो, मनुस्सो' ति आदिका पुग्गलपञ्ञत्ति होति, तेसं अञ्ञेसं च बाहिररूपनिब्बानानं ससभावसमूहससभावभेदवसेन पञ्ञापना सभावपञ्ञत्ती ति खन्धपञ्ञत्ति आदिका पञ्चविधा वेदितब्बा। ताय धम्मसङ्गहादीसु विभत्ता सभावपञ्ञत्ति सब्बा पि सङ्गहिता होति। पुग्गलपञ्ञत्ति पन असभावपञ्ञत्ति। ताय च समयविमुत्तादिप्पभेदाय सत्तसन्तानगते परिञ्ञेय्यादिसभावधम्मे उपादाय पवत्तितो पधानाय 'विहारो मञ्चो' ति आदिका च सब्बा असभावपञ्ञत्ति सङ्गहिता होति।

एत्तावता च पञ्ञत्ति नाम विज्जमानपञ्ञत्ति, अविज्जमानपञ्ञत्ति च। ता एव हि वोमिस्सा इतरा चतस्सो ति। तस्मा तासं दस्सनेन इमस्मिं पकरणे सब्बा पञ्ञत्तियो दस्सिता ति वेदितब्बा। खन्धादिपञ्ञत्तीसु पन छसु अञ्ञत्थ अदस्सितप्पभेदं इधेव च दस्सितप्पभेदं पुग्गलपञ्ञत्तिं उपादाय इमस्स पकरणस्स पुग्गलपञ्ञत्ती ति नामं वुत्तं ति वेदितब्बं। ये धम्मे इध पञ्ञपेतुकामो ति पञ्ञत्तिया 'वत्थुभावेन दस्सेतुकामो' ति अधिप्पायो। न हि एतस्मिं पकरणे पञ्ञापनं करोति, वत्थूहि पन पञ्ञत्तियो दस्सेती ति।

खन्धा ति पञ्ञापना ति इदं खन्धा ति रूपं पथवी ति आदिका सब्बा पि B. 28 सामञ्ञप्पभेदपञ्ञापना नाम होति, तं सन्धाय वुत्तं ति दट्ठब्बं। पञ्ञापना ति एतस्स पन दस्सना ठपना ति एते द्वे अत्था, तेसं पकासना निक्खिपना ति। तत्थ "रूपक्खन्धो...पे०...अञ्ञताविन्द्रियं समयविमुत्तो" (पु. प. ३–४) ति आदिना इदमेवंनामकं इदमेवंनामकं ति तंतंकोट्ठासिककरणं बोधनमेव निक्खिपना, न पञ्ञपेतब्बानं मञ्चादीनं विय ठानसम्बन्धकरणं। यो पनायं नामपञ्ञत्ति हि दस्सेति च ठपेति चा ति कत्तुनिद्देसो कतो, सो भावभूताय करणभूताय वा नामपञ्ञत्तिया तेसं तेसं धम्मानं दिट्ठताय ठपितताय च तंनिमित्ततं सन्धाय कतो ति वेदितब्बो।

विज्जमानपञ्ञत्ती ति आदिना वचनेन पालियं अनागततं सन्धाय पालिमुत्तकेना ति आदिमाह। कुसलाकुसलस्सेवा ति कुसलाकुसलस्स विय। विज्जमानस्सा ति एतस्स अत्थो सतो ति, तस्स अत्थो सम्भूतस्सा ति। विज्जमानस्स सतो ति वा विज्जमानभूतस्सा ति अत्थो। तमेवत्थं दस्सेन्तो आह—सम्भूतस्सा ति। तेन अविज्जमानभावं

पटिक्खिपति। तथा अविज्जमानस्सा ति यथा कुसलादीनि अकुसलादिसभावतो, फस्सादयो च वेदनादिसभावतो विनिवत्तसभावानि विज्जन्ति, तथा अविज्जमानस्स ये धम्मे उपादाय 'इत्थी, पुरिसो' ति उपलद्धि होति, ते अपनेत्वा तेहि विनिवत्तस्स इत्थिआदिसभावस्स अभावतो असम्भूतस्सा ति अत्थो। यं पनेतस्स 'तेनाकारेन अविज्जमानस्स अञ्ञेनाकारेन विज्जमानस्सा' ति अत्थं केचि वदन्ति, तत्थ यं वत्तब्बं, तं पञ्ञत्तिदुके वुत्तमेव। अविज्जमाने पि सभावे लोकनिरुत्तिं अनुगन्त्वा अनभिनिवेसेन चित्तेन 'इत्थी, पुरिसो' ति गहणसब्भावा लोकनिरुत्तिमत्तसिद्धस्सा ति आह। साभिनिवेसेन पन चित्तेन गय्हमानं पञ्चमसच्चादिकं न सभावतो, नापि सङ्केतेन सिद्धं ति सब्बाकारेन पि अनुपलब्भनेय्यं ति वुत्तं। तासु इमस्मिं…पे०…लब्भन्ती ति इमस्मिं पकरणे सरूपतो तिस्सन्नं आगततं सन्धाय वुत्तं।

यथावुत्तस्स पन अट्ठकथानयस्स अविरोधेन आचरियवादा योजेतब्बा। तस्मा पञ्ञपेतब्बट्ठेन चेसा पञ्ञत्ती ति एतस्स सभावतो अविज्जमानत्ता पञ्ञपेतब्बमत्तट्ठेन पञ्ञत्ती ति अत्थो। पञ्ञपेतब्बं पि हि ससभावं तज्जपरमत्थनामलाभतो न परतो B. 29 लभितब्बं पञ्ञत्तिनामं लभति। निसभावं पन सभावाभावतो न अत्तनो सभावेन नामं लभती ति। सत्तो ति आदिकेन नामेन पञ्ञपितब्बमत्तट्ठेन पञ्ञत्ती ति नामं लभति, निसभावा च सत्तादयो। न हि ससभावस्स रूपादीहि एकत्तेन अञ्ञत्तेन वा अनुपलब्भसभावता अत्थी ति।

किरीटं = मकुटं, तं अस्स अत्थी ति किरीटी। एतस्मिं च आचरियवादे अनूनेन लक्खणेन भवितब्बं ति सब्बसमोरोधो कातब्बो। दुतियं ततियं ति एवम्पकाराहि उपनिधापञ्ञत्ति, उपनिक्खित्तकपञ्ञत्ति च सङ्खातब्बप्पधानत्ता छ पि पञ्ञत्तियो भजती ति युत्तं वत्तुं। इतरा च यथायोगं तं तं पञ्ञत्तिं ति। दुतियं ततियं द्वे तीणी ति आदि पन सङ्खा नाम काचि नत्थी ति तासं उपादासन्ततिपञ्ञत्तीनं अविज्जमानपञ्ञत्तिभावं, इतरासञ्च उपनिधापञ्ञत्तीनं यथानिदस्सितानं अविज्जमानेनअविज्जमानपञ्ञत्तिभावं मञ्ञमानो आह—सेसा अविज्जमानपक्खञ्चेव अविज्जमानेनअविज्जमानपक्खञ्च भजन्ती ति। दुतियं ततियं द्वे तीणी ति आदीनं उपनिधाउपनिक्खितकपञ्ञत्तीनं अविज्जमानेनअविज्जमानपञ्ञत्तिभावंयेव मञ्ञति। यं हि पठमादिकं अपेक्खित्वा यस्स चेकादिकस्स उपनिक्खिपित्वा पञ्ञापीयति, तं च सङ्खानं किञ्चि नत्थी ति, तथा सन्ततिपञ्ञत्तिया च। न हि असीति आसीतिको च विज्जमानो ति।

एकच्चा भूमिपञ्ञत्ती ति कामावचरादिपञ्ञत्तिं सन्धायाह। कामावचरादीहि सभावधम्मा ति अधिप्पायो। कामो ति पन ओकासे गहिते अविज्जमानेनविज्जमानपञ्ञत्ति एसा भवितुं अरहति, कम्मनिब्बत्तक्खन्धेसु गहितेसु विज्जमानेनविज्जमानपञ्ञत्ति। यथा पन वचनसङ्खाताय वचनसमुट्ठापकचेतनासङ्खाताय वा किरियाय भाणको ति पुग्गलस्स पञ्ञत्ति विज्जमानेनअविज्जमानपञ्ञत्तिपक्खं भजति, एवं किसो थूलो ति रूपायतनसङ्खातेन सण्ठानेन पुग्गलादीनं पञ्ञापना विज्जमानेनअविज्जमानपञ्ञत्ति भवितुं अरहति। सण्ठानं ति वा रूपायतने अग्ग-

हिते अविज्जमानेनअविज्जमानपञ्ञत्ति। रूपं फस्सो ति आदिका पन विज्जमानपञ्ञत्ति रुप्पनादिकिच्चवसेन किच्चपञ्ञत्तियं, पच्चत्तधम्मवसेन पच्चत्तपञ्ञत्तियं वा अवरोधेतब्बा। विज्जमानाविज्जमानपञ्ञत्तीसु च वुत्तासु तासं वोमिस्सतावसेन पवत्ता इतरा B. 30
पि वुत्तायेव होन्ती ति अयं पि आचरियवादो सब्बसङ्गाहको ति दट्ठब्बो।

२. "यावता पञ्चक्खन्धा" (पु. प. ३) ति आदिकस्स अत्थं दस्सेन्तो यत्तकेन पञ्ञापनेना ति आदिमाह। तत्थ यावता पञ्चक्खन्धा ति यावता रूपक्खन्धो...पे०...विञ्ञाणक्खन्धो ति खन्धानं खन्धपञ्ञत्ति, एत्तावता खन्धानं खन्धपञ्ञत्ति। एवं पालियोजनं कत्वा सङ्खेपप्पभेदवसेन अयं अत्थो वुत्तो ति वेदितब्बो। "यावता पञ्चक्खन्धा" ति, खन्धानं खन्धपञ्ञती ति हि इमस्स अत्थो यत्तकेन पञ्ञापनेन सङ्खेपतो पञ्चक्खन्धा ति वा ति एतेन दस्सितो, "यावता रूपक्खन्धो" ति आदिकस्स पन पभेदतो रूपक्खन्धो ति आदिकेना ति। तत्थ रूपक्खन्धो...पे०...विञ्ञाणक्खन्धो ति पभेदनिदस्सनमत्तमेतं। तेन अवुत्तो पि सब्बो सङ्गहितो होती ति तत्रा पि रूपक्खन्धो कामावचरो ति आदि वुत्तं। अयं वा एत्थ पालिया अत्थयोजना—"यावता" ति इदं सब्बेहि पदेहि योजेत्वा यत्तका पञ्चक्खन्धा, तत्तका खन्धानं खन्धपञ्ञत्ति। यत्तको पञ्चन्नं खन्धानं तप्पभेदानञ्च रूपक्खन्धादीनं पभेदो, तत्तको खन्धानं खन्धपञ्ञत्तिया पभेदो ति पकरणन्तरे वुत्तेन वत्थुभेदेन खन्धपञ्ञत्तिया पभेदं दस्सेति। एस नयो "यावता आयतनानं" (पु. प. ३) ति आदीसु पि।

७. एकदेसेनेवा ति उद्दे समत्तेनेवा ति अत्थो।

मातिकावण्णना निट्ठिता

२. निद्देसवण्णना

§१. एककनिद्देसवण्णना

(१) समयविमुत्तपुग्गलवण्णना

१. १. झानङ्गानेव विमोक्खो ति इमिना अधिप्पायेनाह—विमोक्खसहजातेन नाम- B. 31
कायेना ति। येन हि सद्धिं ति आदिना पठमं समङ्गिभावत्थं विवरति। फस्सेन पि फुट्ठायेव नामा ति एतेन अपि चेसा ति आदिना वुत्तं दुतियं सम्फस्सेन फुसनत्थं, इतरेहि इतरे कारणत्थे। समङ्गिभावफुसनकारणभावा हि फुसना ति वुत्ता ति। पुन पि पठमत्थमेव दुब्बिञ्ञेय्यत्ता विवरन्तो तत्रास्सा ति आदिमाह। ठपेत्वा तानि अङ्गानि सेसा अतिरेकपण्णासधम्मा ति एत्थ वेदनासोमनस्सिन्द्रियानि सङ्गहितानी ति आह—चत्तारो खन्धा होन्ती ति। एवं सति वेदनासोमनस्सिन्द्रियेहि सुखस्स फुसितब्बत्ता तिण्णं च तेसं अनञ्ञत्ता तेनेव तस्स फुसना आपज्जती ति? नापज्जति; वेदयिताधिपतियट्ठेहि उपनिज्झायनभावपटिलाभस्स वुत्तत्ता। अथ वा ठपेत्वा तानि अङ्गानी ति अङ्गानं बहुत्ता बहुवचनं। तेसु पन पच्चेकं पि योजना कातब्बा 'वितक्कं ठपेत्वा' ति आदिना। तत्थ

'सुखं ठपेत्वा' ति इमिस्सा योजनाय सेसा तयो खन्धा होन्ति, इतरासु चत्तारो ति। सब्बयोजनासु च तयो अन्तो कत्वा 'चत्तारो खन्धा होन्ती' ति वुत्तं।

यो असमयविमोक्खेन एकच्चेहि आसवेहि विमुत्तो, असमयविमोक्खुपनिस्सयलाभेन च सातिसयेन समयविमोक्खेन, सो एव समयविमुत्तो। सो हि तेन विमुत्तो झानलाभी सेक्खो रूपारूपभवतो अपुनरावट्टको कामरागादीहि तथाविमुत्तो व होती ति समयविमुत्तपञ्ञत्तिं लद्धुं अरहति। पुथुज्जनो पन झानलाभी पुनरावट्टकधम्मो पुन कामरागादिसमुदाचारभावतो विमुत्तो नाम न होती ति समयविमुत्तपञ्ञत्तिं नारहति, तेन सो "समयविमुत्तो" ति न वुत्तो। अरहतो पन अपरिक्खीणा आसवा नत्थि, यतो विमुच्चेय्य। दिट्ठधम्मसुखविहारमत्ता हि तस्स अट्ठ विमोक्खा ति। तस्मा तस्स न अट्ठ विमोक्खा समयविमुत्तपञ्ञत्तिभावस्स असमयविमुत्तपञ्ञत्तिभावस्स वा कारणं। तदकारणभावमेव दस्सेतुं न हेव खो...पे०...विहरती (पु. प. १६) ति B. 32 वुत्तं, न सुक्खविपस्सकस्सेव असमयविमुत्तभावं दस्सेतुं ति दट्ठब्बं। सब्बो पि हि अरहा असमयविमुत्तो ति। बाहिरानं ति लोकुत्तरतो बहिभूतानं लोकियानं ति अत्थो।

(३) कुप्पधम्मपुग्गलवण्णना

१. ३. अरूपक्खन्धनिब्बानमत्तवाचको अरूपसद्दो न होती ति दस्सनत्थं रूपतो अञ्ञं ति आदि वुत्तं। चित्तमञ्जूसं ति समाधिं। अभिञ्ञादीनं हि धम्मानं पादकभावेन समाधि मञ्जूसासदिसो होति। अद्धानं फरितुं ति दीघकालं ब्यापेतुं। पवत्तेतुं ति अत्थो। सम्मजितब्बं ति चिन्तेत्वा तत्थ आदरस्स अकतत्ता वत्तभेदो ति वेदितब्बो। एवं वत्तभेदमत्तेन नट्ठा पन समापत्ति कामच्छन्दादीहि नट्ठा विय न किच्छेन पच्चाहरितब्बा होति मन्दपारिपन्थकत्ता। तस्मा वत्तसमितकरणमत्तेनेव पच्चाहरितब्बत्ता अप्पेन्तो व निसीदी ति आह।

(४) अकुप्पधम्मपुग्गलवण्णना

१. ४. अत्तनो अनुरूपेन पमादेन वीतिनामेन्तानं पि समापत्ति न कुप्पती ति परिहीनो नाम न होति तस्मिं तस्मिं ब्यासङ्गे पटिसंहटमत्ते समापज्जितुं समत्थताया ति अधिप्पायो। "किस्स पन भन्ते, खीणासवस्स भिक्खुनो लाभसक्कारसिलोको अन्तरायाया ति? या हिस्स सा, आनन्द, अकुप्पा चेतोविमुत्ति, नाहं तस्सा लाभसक्कारसिलोकं अन्तरायाय वदामि। ये च ख्वस्स, आनन्द, अप्पमत्तस्स आतापिनो पहितत्तस्स विहरतो दिट्ठधम्मसुखविहारा अधिगता, तेसाहमस्स लाभसक्कारसिलोकं अन्तरायाय वदामी" ति[1] सुत्ते पन समयेन समयं आपज्जनेन परिहरितब्बानं समापत्तिसुखविहारानं तस्मिं तस्मिं ब्यासङ्गकाले अनिप्फत्तितो लाभसक्कारसिलोको अन्तरायो ति वुत्तो ति अधिप्पायेनस्स तेन अविरोधो वेदितब्बो।

(५-६) परिहानधम्मादिपुग्गलवण्णना

१.५-६. धम्मानं...पे०...पी ति एत्थ 'धम्मेही' ति वत्तब्बं। इध हि ताहि समापत्तीहि परिहायेय्या ति धम्मेहि पुग्गलस्स परिहानं पि अपरिहानं पि वुत्तं।

---

1. सं० नि० २-३. १६६

तत्थ च पुग्गलस्स पमादमागम्म ता समापत्तियो कुप्पेय्युं ति धम्मानं कुप्पनं अकुप्पनं च वुत्तं । पुग्गलस्स पन परिहानधम्मानमेव विनासो ति वचननानत्तमत्तेन वचनत्थनानत्तमत्तेन वा परियायन्तरता वुत्ता ति दट्ठब्बा ।

(७-८) चेतनाभब्बपुग्गलादिवण्णना

१.७–८. चेतना समापत्तिचेतना तदायूहना च । अनुरक्खणा समापत्तिउपकारानुपकारपरिग्गाहिका पञ्ञासहिता सति । ताहि चेतियमानअनुरक्खियमानसमापत्तीनं भब्बा चेतनाभब्बा, अनुरक्खणाभब्बा । B. 33

(९) पुथुज्जनपुग्गलवण्णना

१.९. पुथुज्जनगोत्तं ति पुथुज्जनसिक्खं, पुथुज्जनगता तिस्सो सिक्खा अतिक्कन्ता ति अत्थो । ता हि संयोजनत्तयानुपच्छेदेन 'पुथुज्जनसिक्खा' ति वुच्चन्ती ति ।

(११-१२) भयूपरतपुग्गलादिवण्णना

१.११. अरहत्तमग्गट्ठो च वट्टभयतो पञ्ञुब्बेगेन उब्बिज्जन्तो उद्धम्भागियसंयोजनेहि उपरतो ति भयूपरतो नामा ति आह—"सत्त सेक्खा भयूपरता" (पु. प. २१.) ति ।

(१३-१४) भब्बागमनपुग्गलादिवण्णना

१.१२. भवङ्गपञ्ञाविरहिता "विपाकावरणेन समन्नागता" (पु. प. २१.) ति इमिना गहिता ति तिहेतुकपटिसन्धिका केचि "दुपञ्ञा" ति इमिना गय्हन्ती ति दस्सेन्तो आह– अप्पटिलद्धमग्गफलूपनिस्सया ति । पञ्ञाय हि विना न तदुपनिस्सयो अत्थी ति ।

(१५-१६) नियतपुग्गलादिवण्णना

१.१४. यत्थ नियतानियतवोमिस्सा पवत्ति अत्थि, तत्थेव नियतधम्मा होन्ती ति उत्तरकुरूसु तदभावा नियतो नाम नत्थी ति दस्सेन्तो या पन उत्तरकुरुकानं ति आदिमाह ।

(१९) समसीसीपुग्गलवण्णना

१.१९. तेरससु सीसेसु पलिबोधसीसादीनि पवत्तसीसञ्च परियादियितब्बानि, अधिमोक्खसीसादीनि परियादकानि, परियादकफलं गोचरसीसं । तं हि विसयज्झत्तफलविमोक्खो ति । परियादकस्स मग्गस्स फलस्स च आरम्मणं सङ्खारसीसं सङ्खारविवेकभूतो निरोधो ति परियादियितब्बानं परियादकफलारम्भणानं सह विय संसिद्धिदस्सनेन समसीसिभावं दस्सेतुं पटिसम्भिदायं[1] तेरस सीसानि वुत्तानि । इध पन "अपुब्बं अचरिमं आसवपरियादानं च होति जीवितपरियादानं चा" (पु. प. २२) ति वचनतो तेसु किलेसपवत्तसीसानमेव वसेन योजनं करोन्तो तत्थ किलेससीसं ति

१. पटि. म. १. १, ३७, २४०. ।

आदिमाह। तत्थ पवत्तसीसं पि वट्टतो वुट्ठहन्तो मग्गो चुतितो उद्धं अप्पवत्तिकरण- B. 34 वसेन यदि पि परियादियति, याव पन चुति, ताव पवत्तिसब्भावतो— पवत्तसीसं जीवितिन्द्रियं चुतिचित्तं परियादियती ति आह। किलेसपरियादानेन पन अत्तनो अनन्तरं विय निप्फादेतब्बा पच्चवेक्खणवारा च किलेसपरियादानस्सेव वारा ति वत्तब्बतं अरहन्ति। "विमुत्तस्मिं विमुत्तमिति ञाणं होती[1]" ति वचनतो हि पच्चवेक्खणपरिसमापनेन किलेसपरियादानं समापितं नाम होति। तं पन परिसमापनं यदि चुतिचित्तेन होति, तेनेव जीवितपरिसमापनं च होती ति इमाय वारचुतिसमताय किलेसपरियादान-जीवितपरियादानानं अपुब्बाचरिमता होती ति आह–वारसमताया ति। भवङ्गं ओतरित्वा परिनिब्बायती ति एत्थ परिनिब्बानचित्तमेव भवङ्गोत्तरणभावेन वुत्तं ति दट्ठब्बं।

(२०) ठितकप्पिपुग्गलवण्णना

१.१७. महापयोगो ति महाकिरियो विपत्तिकरणमहामेघुट्ठानाकारविनासो। तिट्ठेय्या ति विनासो न पवत्तेय्या ति अत्थो।

(२१-२२) अरियादिपुग्गलवण्णना

१.१८. अरणीयत्ता ति पयिरुपासितब्बत्ता।

(२६) तेविज्जपुग्गलवण्णना

१.२०. याय कतञ्चिता होति, ताय अग्गविज्जाय अधिगताय तेविज्जताभावो निप्परियायता, सा च आगमनवसेन सिद्धा सातिसया तेविज्जता ति आह— आगमनीयमेव धुरं ति।

(२८) सम्मासम्बुद्धपुग्गलवण्णना

१.२२. तत्थ चा ति निमित्तत्थे भुम्मं, सब्बञ्ञुतञ्ञाणप्पत्तिया आधारभावे वा। तत्थेव हि सब्बञ्ञुतं पत्तो नाम होती ति।

(२९) पच्चेकबुद्धपुग्गलवण्णना

१.२३. "अननुस्सुतेसु धम्मेसू" (पु. प. २३) ति च अननुस्सुतेसु सच्चेसू ति अत्थो।

(३०) उभतोभागविमुत्तपुग्गलवण्णना

१.२४. "रूपी रूपानि पस्सती[2]" ति आदिके निरोधसमापत्तिअन्ते अट्ठविमोक्खे वत्वा "यतो खो, आनन्द, भिक्खु इमे अट्ठ विमोक्खे कायेन फुसित्वा विहरति, पञ्ञाय चस्स दिस्वा आसवा परिक्खीणा होन्ति। अयं वुच्चति, आनन्द, भिक्खु उभतोभागविमुत्तो[3]" ति यदि पि महानिदानसुत्ते वुत्तं, तं पन उभतोभागविमुत्तसेट्ठवसेन वुत्तं ति इध कीटागिरिसुत्तवसेन सब्बउभतोभागविमुत्तसङ्गहत्थं "अट्ठसमापत्तियो सहजातनामकायेन पटिलभित्वा विहरती[4]" ति आह। कीटागिरि- B. 35 सुत्ते हि "इध, भिक्खवे, एकच्चो पुग्गलो ये ते सन्ता विमोक्खा अतिक्कम्म रूपे

१. सं. नि. २, २५८। २. म. नि. २, २३६। ३. दी. नि. २. ५६.।
४. म. नि. २. १६२. १७२।

आरूप्पा, ते कायेन फुसित्वा विहरति, पञ्ञाय चस्स दिस्वा आसवा परिक्खीणा होन्ति। अयं वुच्चति, भिक्खवे, पुग्गलो उभतोभागविमुत्तो[1]" ति अरूपसमापत्तिवसेन चत्तारो उभतोभागविमुत्ता वुत्ता, उभतोभागविमुत्तसेट्ठो च वुत्तलक्खणोपपत्तितो ति। कायसक्खिम्हि पि एसेव नयो।

पञ्ञाय चस्स दिस्वा आसवा परिक्खीणा होन्ती ति न आसवा पञ्ञाय पस्सन्ति, दस्सनकारणा पन परिक्खीणा दिस्वा परिक्खीणा ति वुत्ता। दस्सनायत्तपरिक्खयत्ता एव हि दस्सनं पुरिमकिरिया होती ति। नामनिस्सितको एसो ति एसो उभतोभागविमुत्तो रूपतो मुच्चित्वा नामं निस्साय ठितो पुन ततो मुच्चनतो नामनिस्सितको ति वत्वा तस्स च साधकं सुत्तं वत्वा "कायद्वयतो सुविमुत्तत्ता उभतोभागविमुत्तो" ति आहा ति अत्थो। सुत्ते हि आकिञ्चञ्ञायतनलाभिनो उपसीवब्राह्मणस्स भगवता नामकाया विमुत्तो ति उभतोभागविमुत्तो ति मुनि अक्खातो ति।

पठमत्थेरवादे द्वीहि भागेहि विमुत्तो उभतोभागविमुत्तो। दुतियत्थेरवादे उभतोभागतो विमुत्तो ति उभतोभागविमुत्तो ति। ततियत्थेरवादे द्वीहि भागेहि द्वे वारे विमुत्तो ति अयमेतेसं विसेसो। तत्थ विमुत्तो ति किलेसेहि विमुत्तो, किलेसविक्खम्भनसमुच्छेदनेहि वा कायद्वयतो विमुत्तो ति अत्थो दट्ठब्बो। अरूपावचरं पन नामकायतो च विमुत्तं ति नीवरणसङ्खातनामकायतो विमुत्तं ति वुत्तं होति। तं हि नीवरणदूरीभावेन नामकायतो रूपतण्हाविक्खम्भनेन रूपकायतो च विमुत्तत्ता एकदेसेन उभतोभागविमुत्तं नाम होती ति अरहत्तमग्गस्स पादकभूतं उभतोभागविमुत्तनामलाभस्स कारणं भवितुं युत्तं ति अधिप्पायो।

(३१) पञ्ञाविमुत्तपुग्गलवण्णना

१.२५. एतेसु हि एको पि अट्ठविमोक्खलाभी न होती ति उभतोभागविमुत्तभावस्स कारणभूतं रूपकायतो विमुत्तं एकं पि विमोक्खं अनधिगतो ति अधिप्पायो। अरूपा- B. 3
वचरेसु हि एकं पि अधिगतो उभतोभागविमुत्तभावकारणपटिलाभतो अट्ठविमोक्खेकदेसेन तेन तं नामदाने समत्थेन 'अट्ठविमोक्खलाभी' त्वेव वुच्चति। तेनाह— अरूपावचरज्झानेसु पना ति आदि।

(३२) कायसक्खिपुग्गलवण्णना

१. २६. फुट्ठन्तं सच्छिकरोती ति फुट्ठानं अन्तो फुट्ठन्तो, फुट्ठानं अरूपावचरज्झानानं अनन्तरो कालो ति अधिप्पायो। अच्चन्तसंयोगे चेत्थ उपयोगवचनं दट्ठब्बं। फुट्ठानन्तरकालमेव सच्छिकरोति सच्छिकातब्बोपायेना ति वुत्तं होति। 'एकमन्तं निसीदी' ति आदीसु विय भावनपुंसकं वा एतं। यो हि अरूपज्झानेन रूपकायतो नामकायेकदेसतो च विक्खम्भनविमोक्खेन विमुत्तो, तेन निरोधसङ्खातो विमोक्खो आलोचितो पकासितो विय होति, न पन कायेन सच्छिकतो। निरोधं पन आरम्मणं कत्वा एकच्चेसु आसवेसु खेपितेसु तेन सो सच्छिकतो होति। तस्मा सो सच्छि-

---

१. म. नि. २, १६३-१७२।

कातब्बं निरोधं यथाआलोचितं नामकायेन सच्छिकरोती ति कायसक्खी ति वुच्चति, न तु विमुत्तो ति; एकच्चानं आसवानं अपरिक्खीणत्ता।

(३३) दिट्ठिप्पत्तपुग्गलवण्णना

१. २७. दिट्ठत्ता पत्तो ति एतेन चतुसच्चदस्सनसङ्खाताय दिट्ठिया निरोधस्स पत्ततं दीपेति। 'दिट्ठन्तं पत्तो' ति वा पाठो। दस्सनसङ्खातस्स सोतापत्तिमग्गञ्आणस्स अनन्तरं पत्तो ति वुत्तं होति। पठमफलतो पट्ठाय हि याव अग्गमग्गा दिट्ठिप्पत्तो ति।

(३४) सद्धाविमुत्तपुग्गलवण्णना

१. २८. इमं पन "नो" ति पटिक्खिपित्वा ति एत्थ दिट्ठिप्पत्तसद्धाविमुत्तभावपत्तानं पञ्ञानानत्तं वुत्तं, न पन येन विसेसेन सो विसेसो पत्तो, सो वुत्तो ति इमं दोसं दिस्वा पटिक्खेपो कतो ति दट्ठब्बो। आगमट्ठकथासू ति च वचनेन आगमनीयनानत्तसन्निट्ठानमेव थिरं करोती ति वेदितब्बं। सद्दहन्तो विमुत्तो ति एतेन सब्बथा अविमुत्तस्स पि सद्धामत्तेन विमुत्तभावं दस्सेति। सद्धाविमुत्तो ति वा सद्धाय अधिमुत्तो ति अत्थो।

(३५) धम्मानुसारीपुग्गलवण्णना

१. २९. पञ्ञं वाहेती ति पञ्ञं सातिसयं पवत्तेती ति अत्थो। पञ्ञा इमं पुग्गलं वहती ति निब्बानाभिमुखं गमेती ति अत्थो।

(३७) सत्तक्खत्तुपरमपुग्गलवण्णना

B. 37 १. ३१. एवं मग्गक्खणे पी ति अयं अपि-सद्दो कस्मा वुत्तो? ननु अरियेन अट्ठङ्गिकेन मग्गेन समन्नागतो मग्गक्खणे एव होती ति, तदा एव सोतापन्नो नामा ति आपन्नं ति? नापन्नं; मग्गेन हि अत्तना सदिसस्स अट्ठङ्गिकस्स वा सत्तङ्गिकस्स वा फलस्स सोतो ति नामं दिन्नं ति तेन पि समन्नागतस्स सोतापन्नभावतो, सोतेन वा मग्गेन पवत्तेतुं अपरिहीनेन फलट्ठो पि समन्नागतो एव नाम, न च तेन पठममग्गक्खणे विय सोतो समापज्जियमानो। तस्मा समापन्नसोतत्ता पठमफलतो पट्ठाय "सोतापन्नो" ति वत्तुं युत्तो। वुत्तं हि—"ये केचि, भिक्खवे, मयि अवेच्चप्पसन्ना, सब्बे ते सोतापन्ना। तेसं सोतापन्नानं पञ्चन्नं इध निट्ठा, पञ्चन्नं इध विहाय निट्ठा[1]" ति। तत्थ दुतियफलट्ठादीनं विसुं नामं अत्थी ति पठमफलट्ठो एव इतरेहि विसेसियमानो "सोतापन्नो" ति वत्तुं युत्तो ति सो एव इधाधिप्पेतो। पटिलद्धमग्गेन बुज्झती ति एतेन पटिलद्धमग्गस्स चतुसच्चपच्चवेक्खणादीनं उपनिस्सयभावं दस्सेति। सम्बोधि परं अयनं निस्सयो एतस्सा ति हि सम्बोधिपरायणो ति। दुतियेनत्थेन सम्बोधि परं अयनं गति एतस्सा ति सम्बोधिपरायणो।

(३८) कोलङ्कोलपुग्गलवण्णना

१. ३२. केवलेन कुलसद्देन महाकुलमेव वुच्चती ति आह—महाभोगकुलेसुयेव निब्बत्तती ति अत्थो ति।

---

१. अं. नि. ४, १६५.

(३६) एकबीजीपुग्गलवण्णना

१. ३३. खन्धबीजं नाम पटिसन्धिविञ्ञाणं । इहट्ठकनिज्झानिकवसेनेव इमस्मिं ठाने कथिता ति सज्झानको अज्झत्तसंयोजनसमुच्छेदे अकते पि अनागामिसभागो अनावत्तिधम्मो इध गणनूपगो न होति, हेट्ठा उपरि च संसरणको कामभवगतो हीनज्झानको इध गणनूपगो ति अधिप्पायो ।

(४०) सकदागामिपुग्गलवण्णना

१. ३४. यं वत्तब्बं ति 'द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितब्बो' ति आदि यं वत्तब्बं सिया ति अत्थो ।

(४२) अन्तरापरिनिब्बायिपुग्गलवण्णना

१. ३६. उपपन्नं वा समनन्तरा, ति उपपन्नं वा एतेन पुग्गलेन होति, अथ समनन्तरा अरियमग्गं सञ्जनेति । अप्पत्तं वा वेमज्झं आयुप्पमाणं ति आयुप्पमाणं तस्स पुग्गलस्स वेमज्झं अप्पत्तं हो ति । एत्थन्तरे अरियमग्गं सञ्जनेती ति अयमेत्थ पालिअत्थो । अट्ठकथायं पन 'अप्पत्वा पब्बतं नदी' ति विय आयुप्पमाणं वेमज्झं अप्पत्तं वा हुत्वा ति परसद्दयोगे परतो भूतो हुत्वा सद्दो वचनसेसभूतो पयुत्तो ति वेदितब्बो । B. 38

(४३) उपहच्चपरिनिब्बायिपुग्गलवण्णना

१. ३७. उपहच्चा ति एतस्स उपगन्त्वा ति अत्थो । तेन वेमज्झातिक्कमो कालकिरियोपगमनञ्च सङ्गहितं होति । तेन वुत्तं—अतिक्कमित्वा वेमज्झं ति आदि ।

(४६) उद्धंसोतपुग्गलवण्णना

१. ४०. उद्धंवाहिभावेना ति उद्धं वहती ति उद्धंवाही । तण्हासोतं वट्टसोतं वा, तस्स भावो, तेन उद्धंवाहिभावेना ति वुत्तं होति । अविहेसु उद्धंसोतो यदि पि तत्थ परिनिब्बायी न होति, यत्थ वा तत्थ वा गन्त्वा परिनिब्बायतु, परिनिब्बायिनो पन तस्स असङ्खारपरिनिब्बायिता ससङ्खारपरिनिब्बायिता च अत्थी ति तत्थ दस अनागामिनो वुत्ता । एवं अतप्पादीसु पि । अनुपहच्चतला ति अप्पत्ततला । असङ्खारससङ्खारपरिनिब्बायीनं लहुसालहुसगतिका एव परित्तविपुलतिणकट्ठज्झापकपप्पटिकासदिसता वेदितब्बा । न उपज्जित्वा व निब्बायनकादीहि अधिमत्तता विय समुद्दं पत्वा निब्बायनकतो अनधिमत्तता विय च अन्तरा उपहच्चपरिनिब्बायीहि उद्धंसोततो च अधिमत्तानधिमत्तता । ते एव हि असङ्खारससङ्खारपरिनिब्बायिनो ति । ततो महन्ततरे ति वचनं तिणकट्ठज्झापनसमत्थपप्पटिकादस्सनत्थं, न अधिमत्तनाधिमत्तदस्सनत्थं ति ।

नो चस्स नो च मे सिया ति अविज्जासङ्खारादिकं हेतुपञ्चकं नो च अस्स, विञ्ञाणादिकं इदं फलपञ्चकं वत्तमानं नो च मे सिया ति अत्थो । तेन अतीतभवसंसिद्धितो दुक्खसमुदयतो इमस्स दुक्खस्स पवत्तिदस्सनतो पच्चयसमुदयट्ठेन खन्धानं उदयदस्सनपटिपत्ति वुत्ता होति । न भविस्सति, न मे भविस्सती ति यदि एतरहि हेतुपञ्चकं न भविस्सति, अनागते फलपञ्चकं न मे भविस्सती ति अत्थो । एतेन पच्चयनिरोधट्ठेन वयदस्सनपटिपत्ति वुत्ता होति, एतरहि अनागते च अत्तत्तनियनिवारण-

वसेन सुञ्ञतापटिपत्ति वा चतूहि पि वुत्ता। यदत्थी ति यं अत्थि। भूतं ति ससभावं निब्बत्तं वा यथादिट्ठउदब्बयं यथादिट्ठसुञ्ञतं वा खन्धपञ्चकं परिकप्पितइत्थिपुरिससत्तादिभावरहितं नामरूपमत्तं ति अत्थो। विवट्टानुपस्सनाय विवट्टमानसो तं भूतं B. 39 पजहामी ति उपेक्खं पटिलभति, सङ्खारुपेक्खाञाणेन उपेक्खको होती ति वुत्तं होति।

भवे न रज्जती सम्भवे न रज्जती ति अविसिट्ठे विसिट्ठे च भवे न रज्जती ति केचि वदन्ति। पच्चुप्पन्नो पन भवो भवो, अनागतो जातिया गहणेन गहितो सम्भवो ति वेदितब्बो।

अथ वा भवो ति भूतमेव वुच्चति, सम्भवो तदाहारो। तस्मिं द्वये न रज्जती ति सेक्खपटिपत्तिं दस्सेति। भूते हि ससम्भवे च विरागो सेक्खपटिपत्ति। यथाह— "भूतमिदं ति, भन्ते, यथाभूतं सम्मप्पञ्ञाय पस्सति, भूतमिदं ति यथाभूतं सम्मप्पञ्ञाय दिस्वा भूतस्स निब्बिदाय विरागाय निरोधाय पटिपन्नो होति। तदाहारसम्भवं ति यथाभूतं…पे०…दिस्वा तदाहारसम्भवस्स निब्बिदाय…पे०… पटिपन्नो होति। तदाहारनिरोधाय यं भूतं, तं निरोधधम्मं ति यथाभूतं…पे०… दिस्वा निरोधधम्मस्स निब्बिदाय विरागाय निरोधाय पटिप्पन्नो होति। एवं खो, भन्ते, सेक्खो होती[1]" ति। अथुत्तरी ति अथ एवं अरज्जमानो उत्तरि सन्तं पदं निब्बानं अनुक्कमेन मग्गपञ्ञाय सम्मा पस्सति, तञ्च खवस्स पदं न सब्बेन सब्बं सच्छिकतं चतुत्थमग्गेनेव सच्छिकातब्बस्स तस्स तेन असच्छिकतत्ता।

एककनिद्देसवण्णना निट्ठिता

§२. दुकनिद्देसवण्णना

(३) अज्झत्तसंयोजनादिपुग्गलवण्णना

२. १६–२०. कस्सचि किलेसस्स अविक्खम्भितत्ता कस्सचि कथञ्चि अविमुत्तो कामभवो अज्झत्तग्गहणस्स विसेसपच्चयो ति अज्झत्तं नाम। तत्थ बन्धनं अज्झत्तसंयोजनं, तेन सम्पयुत्तो अज्झत्तसंयोजनो।

(५) दुल्लभपुग्गलवण्णना

२. ३९. कारणेन विना पवत्तहितचित्तो अकारणवच्छलो। अनागतं पि पयोजनं अपेक्खमानो पुरिमग्गहितं तं कतं उपादाय कतञ्ञू एव नाम होति, न पुब्बकारी ति आह— "करिस्सति मे" ति आदि। तमोजोतिपरायणो पुञ्ञफलं अनुपजीवन्तो एव पुञ्ञानि करोती ति "पुब्बकारी" ति वुत्तो। 'इणं देमी' ति सञ्ञं करोती ति एवं सञ्ञं अकरोन्तो पि करोन्तो विय होती ति अत्थो।

(८) आसववड्ढकपुग्गलादिवण्णना

B. 40 २. ४२-४३. अच्छमंसं लभित्वा सूकरमंसं ति न कुकुच्चायती ति अच्छमंसं ति जानन्तो पि सूकरमंसं ति न कुकुच्चायति, मद्दित्वा वीतिक्कमती ति वुत्तं होति।

---

१. सं. नि. २-३, ४२।

(१०) तित्तपुग्गलवण्णना

२ ४४–४५. तित्तो ति निट्ठितकिच्चताय निरुस्सुक्को ।

दुकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

§३. तिकनिद्देसवण्णना

(१) निरासपुग्गलवण्णना

३.१. सेससंवरभेदेना ति मनोसंवरभेदेन, सतिसंवरादिभेदेन वा । अकुसलसील-समन्नागमेन ति "कतमे च थपति, अकुसला सीला ? अकुसलं कायकम्मं, अकुसलं वचीकम्मं, पापको आजीवो" ति वुत्तेहि समन्नागमेन। तस्स हि··पे०···एवं सासङ्कसमाचारो होती ति एवं सासङ्को समाचारो होती ति अत्थो ।

(५) कायसक्खिपुग्गलादिवण्णना

३.५–७. समानविसयानं पुग्गलानं विसेसदस्सनवसेन "कायसक्खी" ति आदिकं वुत्तं ।

(१५) अवकुज्जपञ्ञपुग्गलवण्णना

३.१७. समाधि वा आदी ति लोकुत्तरधम्मा हि परमत्थतो सासनं ति तदत्थो पादकसमाधि तस्स आदि वुत्तो, तदासन्नत्ता विपस्सना, तस्स मूलकदेसत्ता मग्गो ।

(१७) उच्छङ्गपञ्ञपुग्गलवण्णना

३.१८. उच्छङ्गो विय उच्छङ्गपञ्ञो पुग्गलो दट्ठब्बो ति उच्छङ्गसदिसपञ्ञत्ताय एव पञ्ञा विय पुग्गलो पि उच्छङ्गो विय होति, तस्मिं धम्मानं अचिरट्ठानतो ति अधिप्पायेन वुत्तं । वक्खति हि उच्छङ्गसदिसपञ्ञो ति अत्थो ति ।

(१८) पुथुपञ्ञपुग्गलवण्णना

३.१९. यथा च उच्छङ्गसदिसा पञ्ञा, एवं निक्कुज्जकुम्भसदिसा पञ्ञा येवा ति दट्ठब्बो, तत्थ धम्मानं अनवट्ठानतो ।

(१९) पासाणलेखूपमपुग्गलवण्णना

३-२३. चिरट्ठानतो थिरट्ठानतो च पासाणलेखसदिसा परापराधनिब्बत्ता कोधलेखा यस्स सो पासणलेखूपमसमन्नागतो पासाणलेखूपमो ति वुत्तो । एवं इतरे पि ।

(२४) सुप्पमेय्यपुग्गलवण्णना

३.२८. सुतादिवत्थुरहितो तुच्छमानो नळो विया ति "नळो" ति वुच्चति । B. 41
सो उग्गतो नळो एतस्सा ति उन्नळो ।

(२८) सेवितब्बपुग्गलवण्णना

३.३२. "सीलकथा च नो भविस्सती" ति एत्थ वुत्तं सीलकथाभवनं पठमारम्भो पि दुस्सीलेन सह न होती ति दस्सेन्तो आह—"नेव सीलकथा होती" ति ।

(२६) सक्कत्वासेवितब्बपुग्गलवण्णना

३.३३. तत्थ तत्था ति तस्मिं तस्मिं अनुग्गहेतब्बे पञ्ञाय सोधेतब्बे च वड्ढेतब्बे च अधिकसीलं निस्साय उप्पन्नपञ्ञाय अनुगण्हाति नामा ति अत्थो।

(३०) जिगुच्छितब्बपुग्गलवण्णना

३.३४. गूथकूपो विय दुस्सील्यं ति एतेन दुस्सील्यस्स गूथसदिसत्तमेव दस्सेति।

(३५) सत्थारवण्णना

३.४०. नो च सम्मा पञ्ञपेतुं सक्कोन्ती ति येभुय्येन न सक्कोन्ती ति इममत्थं सन्धाय वुत्तं, उप्पन्ने तथागते तस्मिं अनादरियं कत्वा समापत्तिं उप्पादेतुं वायमन्तस्स असमत्थभावं वा। तित्थिया वा पूरणादयो अधिप्पेता।

तिकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

§४. चतुक्कनिद्देसवण्णना

(२) असप्पुरिसतरपुग्गलवण्णना

४.२. परेन कतं दुस्सील्यं आणत्तिया अत्तना च पयोगेन कतं ति आणत्तिया पापस्स दायादो ततो उपड्ढस्स दायादो ति वुत्तो।

(११) अनवज्जपुग्गलवण्णना

४.१६. 'अयं' ति तेसु पठमो ति आदिकं नयं वदति।

(१२) उग्घाटितञ्ञुपुग्गलवण्णना

४.१७. देसनाय धम्मानं ञाणस्स आपाथभावसम्पादनं ञाणुग्घाटनं। सह उदाहटवेलाया ति उदाहटवेलाय सद्धिं तस्मिं काले अनतिक्कन्ते येवा ति अत्थो।

(१५) युत्तपटिभानपुग्गलादिवण्णना

४.२१. तं ति अनन्तरवचनं वदति। 'कतमो लोको' ति वुत्ते 'पञ्चुपादानक्खन्धा' ति महन्तं अत्थं सङ्गहित्वा ठितवचनं अत्थयुत्तं, लुज्जती ति लोको ति कारणयुत्तं।

(१६) धम्मकथिकपुग्गलवण्णना

B. 42 ४.२५. सहितासहितस्सा ति सहितासहिते ति अत्थो, सहितासहितस्स परिच्छिन्दने ति वा। द्वेयेवा ति दुतियचतुत्थायेव। देसकसावकसम्पत्तिया बोधेतुं समत्थताय सभावधम्मकथिका, सच्चधम्मकथिका ति अत्थो।

(२०) वलाहकूपमपुग्गलवण्णना

४.२६. कुसलधम्मेहि चित्तस्स वासनाभावना वासधुरं। अयं पापपुग्गलो ति चतुत्थो वुत्तो, न पठमो। पठमो हि अविसंवादेतुकामो वेरञ्जब्राह्मणसदिसो अधिप्पेतो ति।

(२२) अम्बूपमपुग्गलवण्णना

४.२८. पुग्गले पि अरियानं अभिक्कमनादिसदिसता ति पुग्गले अभिक्कमनादीनं अरियानं अभिक्कमनादिसदिसता ति अत्थो, अरियानं अभिक्कमनादिना पुग्गलस्स सदिसता ति वा सदिसाभिक्कमनादिता ति अत्थो।

(२८) अवण्णारहअवण्णभासिपुग्गलादिवण्णना

४.४१–४४. दुस्सीलं 'दुस्सीलो' ति वदन्तो भूतं भासति नाम। पाणातिपातेन दुस्सीलं, अदिन्नादानेन दुस्सीलो ति अवत्वा पाणातिपातेनेवा ति वदन्तो तच्छं भासति नाम। यमिदं 'कालेना' ति वुत्तं, तत्र तस्मिं वचने, यो "कालेन भणती" ति वुत्तो, सो कीदिसो ति दस्सनत्थं "कालञ्ञू होती" ति आदि वुत्तं ति दस्सेन्तो यमिदं कालेना ति वुत्तं। तत्र यो पुग्गलो ति आदिमाह।

(३४) जोतिपरायणपुग्गलवण्णना

४.५०. आगमनविपत्ति नाम कम्मं पुब्बुप्पन्नपच्चयविपत्ति सुक्कसोणितं। पवत्ते पवत्तस्स वा पच्चया पवत्तपच्चया आहारादयो। जोतेतीति जोति, आलोको। कुलसम्पत्तियादीहि जोतमानो च जोति विया ति जोति।

(३६) अत्तहितायपटिपन्नपुग्गलादिवण्णना

४.६२–६५. पहीनावसिट्ठकिलेसपच्चवेक्खणा पि येहि किलेसेहि विमुत्तो अविमुत्तो च, तेसं दस्सनवसेन विमुत्तिदस्सनमेव होती ति आह—विमुत्तिञाणदस्सनं एकूनवीसतिविधं पच्चवेक्खणञाणं ति।

(४०) अत्तन्तपपुग्गलवण्णना

४.६६. "यानि कानिचि तन्तावुतानं[1]" ति तन्तावुतानं वत्थानं यानि कानिचि वत्थानी ति वुत्तं होति। सायं ततियं अस्सा ति सायततियो। अनुयुञ्जनं अनुयोगो। तं अनुयुत्तो ति उपयोगवचनं दट्ठब्बं, भावनपुंसकं वा।

(४५) चूलसीलवण्णना

४.७१. तत्थ सिक्खनभावेना ति सिक्खाय साजीवे च सिक्खनभावेन। सिक्खं B. 43
परिपूरेन्तो ति सीलसंवरं परिपूरेन्तो। साजीवञ्च अवीतिक्कमन्तो ति 'नामकायो, पदकायो, निरुत्तिकायो, ब्यञ्जनकायो' ति वुत्तं सिक्खापदं भगवतो वचनं अवीतिक्कमन्तो हुत्वा ति अत्थो। इदमेव च द्वयं 'सिक्खनं' ति वुत्तं। तत्थ साजीवानतिक्कमो सिक्खापारिपूरिया पच्चयो। ततो हि याव मग्गा संवरपारिपूरी होती ति। विनासनभावतो ति हिंसनभावतो। हलिद्दिरागो विय न थिरकथो होती ति एत्थ कथाय अट्ठितभावेन हलिद्दिरागसदिसता वेदितब्बा, न पुग्गलस्स।

(४६) मज्झिमसीलवण्णना

४.७२. दारुमासको ति ये वोहारं गच्छन्ती ति इति-सद्देन एवंपकारे दस्सेति। अञ्ञं दस्सेत्वा अञ्ञस्स परिवत्तनं ति दसग्घनकं वत्थयुगं दस्सेत्वा तस्स अजानन्तस्स पञ्चग्घनकस्स दानं।

---

१. अं. नि. १. २६६-६७।

(४८) इन्द्रियसंवरसीलवण्णना

४. ७४. अविकिण्णसुखं ति रूपादीसु सुभादिपरिकप्पनवसेन अविसटसुखं ।

(५४) चेतोसमथादिलाभिवण्णना

४. ८५-८८ खन्धधम्मेसु अनिच्चादिवसेन पवत्ता विपस्सनामग्गफललाभेन पटिलद्धा नाम होति, तद्लाभेन अनवट्ठानतो ति मग्गफललाभी एव "अधिपञ्ञाधम्मविपस्सनालाभी" ति वुत्तो, मग्गफलञाणमेव च अधिकपञ्ञाभावतो चतुसच्चधम्मे सब्बधम्मस्स वरे निब्बाने एव वा विसिट्ठदस्सनभावतो च अधिपञ्ञाधम्मविपस्सना ति दट्ठब्बा ।

(५६) अप्पसुतादिपुग्गलवण्णना

४. ९३-९६. "सुतेन अनुपपन्नो" ति यथासुतेन वा अत्थेन वा न समन्नागतो ति अत्थो ।

चतुक्कनिद्देसवण्णना निट्ठिता

५. पञ्चकनिद्देसवण्णना

(१) आरब्भविप्पटिसारिपुग्गलवण्णना

५. १. पठमपञ्चके उद्देसेनेव पुग्गलविभागो विञ्ञायती ति यथा तेसु पटिपज्जितब्बं, ताय पटिपत्तिया ते विभजन्तो "तत्र य्वायं" ति आदिमाह । आरम्भसद्दो B. 44 ति आरम्भकिरियावाचको सद्दो ति अत्थो । फलुप्पत्तिया मग्गकिच्चं निट्ठितं होती ति मग्गकिच्चवसेन फलमेव वुत्तं ति आह । आयाचनसाधू ति न पसंसनादिसाधू ति अत्थो ।

(६) आधेय्यमुखपुग्गलवण्णना

५.८. आदितो धेय्यं ठपेतब्बं आधेय्यं । दस्सनसवनपटिवचनदानवसेन मुखेन विय पवत्तं गहणं मुखं ति दट्ठब्बं । तं मुखं आधेयं, गहणत्थं पकतिमुखमेव वा आधेय्यं यस्स सो आधेय्यमुखो, अविचारेत्वा आदिकथाय एव ठपितगहणो ति वुत्तं होति ।

(१०) योधाजीवूपमपुग्गलसंविज्जमानत्तवण्णना

५. १२. रजग्गस्मि ति रजग्गभावे । गवा खीरं अग्गमक्खायती ति न एवं सम्बन्धो । उप्पत्तितो पन पञ्च गोरसे दस्सेत्वा तेसु सप्पिमण्डस्स अग्गभावदस्सनत्थं "गवाखीरं" ति आदि वुत्तं । तेनाह—'गावितो खीरं नाम होती' ति आदि ।

पञ्चकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

६. छक्कनिद्देसवण्णना

(१) सम्मासम्बुद्धपुग्गलवण्णना

६.१. छक्के एकन्ततो पाकटा सम्मासम्बुद्धादयो, ते यथावुत्तगुणा पुग्गला ति दस्सेन्तो "सम्मासम्बुद्धो तेन दट्ठब्बो" ति आदिमाह । तत्थ तेना ति सामं सच्चाभिसमयो

तत्थ च सब्बञ्ञुतप्पत्तिबलेसु च वसिभावप्पत्ती ति एतेन सब्बेन समुदितेन। सब्बञ्ञुतञाणेना ति पन वुत्ते सब्बमिदं सङ्गहितं होति सामं सच्चाभिसमयेन बलेसु च वसिभावप्पत्तिया च विना सब्बञ्ञुतञाणस्स अभावा। तस्मा अट्ठकथायं सब्बञ्ञुतञाणेना ति एत्तकमेव वुत्तं। तत्थ अनाचरियकेन अत्तना उप्पादितेना ति वचनेन सब्बञ्ञुतञाणस्स साचरियकत्तं परतो उप्पत्तिञ्च पटिसेधेति, न साचरियकं परेहि उप्पादितञ्च सब्बञ्ञुतञाणं। न हि तं तादिसं निवारेतब्बं अत्थी ति।

छक्कनिद्देसवण्णना निट्ठिता

७. सत्तकनिद्देसवण्णना

(२) उम्मुज्जित्वानिमुज्जपुग्गलवण्णना

७.२. सद्धा नाम साधुलद्धिका ति उम्मुज्जती ति एतेन कुसलेसु धम्मेसु अन्तोगधा, बोधिपक्खियधम्मेसु वा अधिमोक्खभूता सद्धा साधू ति उम्मुज्जमानं कुसलं दस्सेति। एवं हिरीयादीसु च। कुसलेसु धम्मेसु ति एत्थ भुम्मनिद्देसो तदन्तोगधताय तदुपकारताय वा वेदितब्बो। एत्थ च उम्मुज्जति साहु सद्धा कुसलेसु धम्मेसू ति आदिना सद्धादीनं उम्मुज्जनपञ्ञाय सद्धादीनं उप्पत्तिं दस्सेति। तेनेव तस्स सा सद्धा नेव तिट्ठती ति आदि वुत्तं। साहु सद्धा कुसलेसु धम्मेसू ति वा उम्मुज्जनस्स उपकारकं आनिसंसदस्सनं वत्वा उम्मुज्जती ति एतेन सद्धासङ्खातमेव उम्मुज्जनं दस्सितं ति वेदितब्बं। चङ्कवारे ति रजकानं खारपरिसावने। एककम्मनिब्बत्ता पटिसन्धिभवङ्गचुतिसन्तति एको चित्तवारो ति चुतितो अनन्तरो यथागहितो दुतियो होती ति आह—"दुतियचित्तवारेना" ति। उम्मुज्जित्वा ठितादयो चत्तारो ताय ताय जातिया अरहत्तं असच्छिकरोन्ता अनेके पुग्गला वेदितब्बा। सच्छिकरोन्तो पन एको पि पुब्बभागे ततियपुग्गलादिभावं आपज्जित्वा अन्ते सत्तमपुग्गलो होती ति। B. 45

सत्तकनिद्देसवण्णना निट्ठिता

१०. दसकनिद्देसवण्णना

(१) निट्ठपदवण्णना

१०.१. पञ्चन्नं इध निट्ठा, पञ्चन्नं इध विहाय निट्ठा ति एत्थ ये सोतापन्नादयो रूपारूपभवे उपपज्जित्वा परिनिब्बायिस्सन्ति, ते इध विहाय निट्ठापक्खं भजमाना पि अज्झत्तसंयोजनानं असमुच्छिन्नत्ता पुथुज्जनसाधारणे च ठाने उपपत्तिया न गहिता। असाधारणट्ठानुप्पत्तिवसेन पन अन्तरापरिनिब्बायी-आदयो एव "इध विहाय निट्ठा" ति वुत्ता ति वेदितब्बा ति।

दसकनि`सवण्णना निट्ठिता

पुग्गलपञ्ञत्ति-मूलटीका समत्ता

धातुकथा-अट्ठकथापदानुक्कमणिका

असङ्गहनयनिद्देसे	८
असङ्गहनयो	४
असङ्गहितेनअसङ्गहितपदं	१९
असङ्गहितेनसङ्गहितपदं	१५
असङ्गहितेनसम्पयुत्तविप्पयुत्तपदं	३१
असङ्गहो, तीहि	४
असञ्ञाभवो	१०
अट्ठमपञ्हे	१४
अड्ढएकादसहि आयतनधातूहि	१२
अत्थयोजना	१४,२२
अधिमोक्खपञ्हे	२३
अनुपादिन्नअनुपादानियपञ्हे	२३
अनुपादिन्ना अनुप्पन्नसदिसा	२४
अनुप्पन्नपञ्हे	२४
अप्पमञ्ञादयो	११
अब्भन्तरमातिका	३,४
अरूपक्खन्धा, चत्तारो	८
अरूपक्खन्धेहि सम्पयोगो	४
अरूपजीवितिन्द्रियं	९
अरूपभवादयो	१०
अविज्जा	९
अवितक्कअविचारपञ्हे	२४
अवितक्कविचारमत्तपञ्हे	३२
अवितक्कविचारमत्ता	२३
आयतनधातुयो	१६
आयतनधातुसङ्गहं	१६
आयतनपदनिद्देसादीसु	७
आवुसो विसाख	५
इत्थिन्द्रियं	१३, १६
इद्धिपादो	१०
इन्द्रियनिद्देसे	९
इमस्मिं वारे	१९, २५
उद्दानगाथाय	२०
उद्धटधम्मेहि	३०
उपपत्तिभवो	१०
उपायासादयो	१०
उपेक्खासहगता	२४
उपेक्खिन्द्रियपञ्हे	२५
उप्पटिपाटिया	२५
ऊनभाणवारद्धयाय	३३
एकतलवासिकानं सेसब्रह्मानं	१०
एकवत्थुकसेन सम्पयोगो	६
एकवोकारभवो	१०
एकादसहि, आयतनेहि	७
—धातूहि	७
एकारम्मणवसेन सम्पयोगो	६
एकुप्पादतादि	२१
एकुप्पादवसेन सम्पयोगो	६
एकं मनायतनं	२०
एवरूपानि पदानि	२५
ओळारिकधातुयो नव	१४
ओळारिकायतनानि, नव	१४
कामभवो	५५
किरियासङ्गहो	५
कुसलपञ्हे	२३
कुसला, धम्मा	११
खन्धगणनं	५
खन्धनिद्देसे	८
खन्धविभङ्गादीसु	६
खन्धा, चत्तारो	१५
खन्धादिविभागो	१३, २९, ३०, ३२
खन्धायतनधातुपदेहेव सङ्गहो	४
खन्धेहि, चतूहि	१३
गणनसङ्गहो	५

गगनूपगमत्तं २१
चक्खायतनं ५, २०
चक्खुधातु ८
चक्खुविञ्ञाणधातु १३
चतुत्थपञ्हे १४
चतुब्बिधो सङ्गहो ५
चतूहि विप्पयोगो २१
चतूहि सम्पयोगो २१
चित्तं ११
चूळन्तरदुका १५
चूळन्तरे ३२
छट्ठपञ्हे १४
जातिजरामरणेसु १६
जातिसङ्गहो ५
झानं १०
ततियपञ्हे १३
तथारूपानि पदानि १८, १९, २९
तन्तिया ३३
तिकावसानिकं ३१
दस, आयतनानि ७, १३
दुतियपञ्हे १३
धम्मधातु २४
धम्मायतन-धम्मधातूहि १२
धम्मायतनमनायतनेहि ३०
धम्मायतनेकदेसो ७, १५
धम्मायतनं नाम निब्बानं ८
धम्मसङ्गणि ३, ४
धम्मसङ्गणिमातिका ४
धातुकथायं ३, ५
धातुनिद्देसे ६
धातुप्पभेदकुसलो ३३
धातूहि, अट्ठहि १३
नयमातिका ३, ७
नयमातिकापदेहि ७
नयमुखभेदप्पकासनं ३३
नयमुखमातिका ३, ४, ७
नवमपञ्हे १४
नानाक्खणिकेहि २१
नामरूपं ६
निद्देसवारो ७
निब्बानवज्जं धम्मायतनं ८
निब्बानं १९, २५, २६
—सुखुमरूपगतिकं २८
—सुखुमरूपं १६
नेवविपाकनविपाकधम्मधम्मपञ्हे २३
पकिण्णकमातिका ४
पच्चुप्पन्नारम्मणादयो २४
पञ्चक्खन्धा ३
पञ्चमपञ्हे १४
पञ्चवोकारभवो १०
पञ्ञाक्खन्धे सङ्गहिता धम्मा ५
पटिक्खेपो २१
पटिच्चसमुप्पादनिद्देसे ६
पटिपाटिया २८
पठमपञ्हे १५
परित्तारम्मणं २४
परिदेवपुच्छायं १८
परिदेवो १०
परियोसाने २०, २५, ३२
पालिनयो ८
पीतिसहगता २४
पुच्छा, पञ्च ८
पुरिसिन्द्रियं १३, १६
फस्सादीसु १०
बाहिरमातिका ३, ४
भिन्नसन्तानेहि २१
मनसिकारो ३
मनायतनधम्मायतनादीनि १२
मनायतनेन असङ्गहितो १३

महग्गतारम्मणादयो २४
महन्तरदुके २७
महावीरो ३
मारभञ्जनो ३
मिस्सकधम्मे २१
मूलमातिका ३
मोघपुच्छा २६

रूपक्खन्धसभागत्ता ७
रूपक्खन्धेन सङ्गहितं चक्खायतनं ५
रूपजीवितिन्द्रियं ६
रूपधम्मपुच्छासु १८
रूपधातूहि दसहि २२
रूपनिब्बानमिस्सकता २२
रूपनिब्बानेहि २६
रूपभवनिद्देसे १०
रूपभवपञ्हे २३
रूपसञ्ञासङ्खारेहि १६
रूपारूपधम्मा ३१
रूपं च धम्मायतनं २०

लक्खणमातिका ३, ४, ७

विञ्ञाणक्खन्धो १२
विञ्ञाणधातु १३
विञ्ञाणधातुधम्मा, छ २५
विञ्ञाणधातुपञ्हे २५
विञ्ञाणधातूहि, छहि २२
विञ्ञाणं १६
विनिच्छयो १७
विपाकत्तिके ११
विपाकधम्मधम्मा ११
विप्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदं २८
विप्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदं ३२
विप्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदं २६
विप्पयोगलक्खणं २१
विप्पयोगो ६, ३२
विरुज्झनतो २१
विसभागो ४, २१
विस्सज्जनानि, पञ्च ८
वेदनत्तिकपञ्हे २३
वेदना ११
वेदनाक्खन्धो ३०
वेदनापञ्चके १६
वेदनेकदेसं १८

सकलकोट्ठासं १८
सङ्खारक्खन्धपरियापन्ना, धम्मा २६
सङ्खारपच्चया विञ्ञाणं ६
सङ्खारेकदेसं १८
सङ्खेपकथा ३३
सङ्गहितेनसङ्गहितपदनिद्देसे २६
सङ्गहितेनसङ्गहितपदं १८
सङ्गहितेनसम्पयुत्तविप्पयुत्तपदं २६
सङ्गहो, चतुब्बिधो ५
सङ्गहो, तीहि ४
सच्चनिद्देसे ६
सञ्जातिसङ्गहो ५
सञ्ञाभवो १०
सत्तमपञ्हे १४
सत्तरस, धातुयो ६, २०
सत्त, विञ्ञाणधातुयो २०
सदिसविस्सज्जनं ११, १५, २८
सद्दायतनं ६
सद्देकदेसं १८
सब्बपुच्छासु ३०
सब्बरूपक्खन्धसङ्गाहकेहि, पदेहि २७
सब्बे अस्सारोहा ५
—कोसलका ५
—खत्तिया ५
—ब्राह्मणा ५
—भारुकच्छका ५
—मागधका ५
—रथिका ५
—वेस्सा ५

सब्बे मुद्दा	५	सम्पयोगनये	२१
—हत्थारोहा	५	सम्पयोगलक्खणं	२१
सभागो	४, २१	सम्पयोगविप्पयोगपदनिद्देसे	२८
समुदयमग्गानं	१२	सम्पयोगविप्पयोगपदं	२१
समुदयसच्चेन	१८, २९	सम्पयोगाभावो	२६
सम्माआजीवो	५	सम्पयोगो	२१
सम्माकम्मन्तो	५	सीलक्खन्धे सङ्गहिता, धम्मा	५
सम्मावाचा	५	सुखसहगता	२४
सम्मासङ्कप्पो	५	सुखिन्द्रियादिपञ्हे	२३
सम्मासमाधि	५	सेय्यथीदं	१३
सम्मासति	५	सेसब्रह्मानं, एकतलवासिकानं	१०
सम्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदं	२५	सोकदुक्खदोमनस्सानि	१०
सम्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदं	३०	सोतविञ्ञाणधातु	१३
सम्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदं	२७	सोतायतनादीसु	८
सम्पयोगट्ठो	२१	सवितक्कसविचारपञ्हे	२३

पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथा-पदानुक्कमणिका

अकनिट्ठगामी	६४, ६५	अट्ठ, समापत्तियो	५५
अकालो	४३	— रूपावचरा	४३
अकुप्पधम्मनिद्देसो	४७	अट्ठसमापत्तिलाभी ४४, ४५, ५६, ६०, ११७	
अग्गपुग्गलो	३७	अट्ठारस, धातुयो	४१
अग्गबीजं	११०	अड्ढे	९९
अग्गो	१२३	अतप्पासुदस्सासुदस्सीसु	६५
अङ्गकूटं	११२	अन्तन्तपो	१०२
अङ्गुत्तरट्ठकथायं	१२०	अत्तपरितापनानुयोगं	१०२
अचेलको	१०२	अत्तभावग्गहणं	६१
अच्छिन्दिका	५०	अत्थवादी	११०
अजिनक्खियं	१०४	अधिसीलसिक्खादिका	५३
अजेळकादीसु	१११	अधोमुखपञ्ञो	८१
अञ्ञाताविन्द्रियं	४१	अनमतग्गसंसारवट्टं	४९
अट्ठपदं	४०	अनरिया	५३
अट्ठविमोक्खलाभी	५६	अनलसो	७५
अट्ठ, विमोक्खा	४४	अनवज्जसुखं	११४

अनवज्जं ८०
अनागामिनिद्देसे ६३
अनागामिनो, अट्ठचत्तालीस ६८
अनागामिपुग्गलो १२६
अनागामिमग्गञाणं ७८
अनागामी ४४, ४५, ११७, ११८, १२७
अनाचरियकभावं ५४
अनाथपिण्डकसेट्ठि ६२
अतिमित्तो ६८
अनुपादिसेसनिब्बानप्पत्ति १२८
अनुरक्खणाभब्बनिद्देसे ४८
अनुरक्खणाभब्बो ४८, ४६
अनुलोमानि, तीणि ५३
अनुसन्धि ८०
अनुसोतगामी ११७
अन्तरापरिनिब्बायिनिद्देसे ६३
अन्तरापरिनिब्बायी ६५
अन्धबालपुथुज्जनो ६२
अपरन्नं १११
अपरिक्खीणासवे ४४
अपरिपुण्णभवङ्गपञ्ञा
अपरिहानधम्मनिद्देसो ४७
अप्पगुणसमापत्तिको ४५
अप्पग्घो ८३
अप्पटिपुग्गलो १२८
अप्पणिहितो ६८
अप्पना ८०
अप्पमत्तकाबाधो ७५
अप्पमेय्यो ८४
अप्पस्सुतादीसु ११८
अप्पहोनककाले १२५
अप्पिच्छो १२३
अब्भोकासो १०६
अब्रह्मचारी ७३
अभब्बागमननिद्देसे ५०
अभब्बा ५०
अभब्बागमनो ५०
अभयूपरतो ५०
अभिरूपा १२२
अभिसम्बुद्धो १०६
अभिहटं १०२
अमनापेन ८२
अम्बूपमेसु ६५
अयोमुखे ६५
अरञ्ञवासो ११५
अरहत्तप्पत्ति ६२
अरहत्तफलविमुत्ति १०२
अरहत्तमग्गो ५२, ५५, ११६
अरहत्तासा ७५
अरहन्तो, द्वादस ६८
अरहं १०६
अरियगोत्तं ४६
अरियनिद्देसे ५३
अरियपञ्ञत्ति ४६
अरियमण्डलं ४६
अरियसङ्घं ४६
अरियसावका ८७
अरिया ५३
अरियं अट्ठङ्गिकं मग्गं ८०
अरुकूपमचित्तो ७८
अरूपसमापत्तीनं ११७
अरूपावचरा ४१
अवकुज्जपञ्ञादीसु ८०
अवकुज्जपञ्ञो ८१
अविकिण्णसुखं ११५
अविज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ति ३८
अविज्जमानेन विज्जमानपञ्ञत्ति ३८
अविज्जमानपञ्ञत्ति ३८
अविज्जा, किलेससीसं ५२
अविदूरगतूपनिधा ३६, ४०
अविनिपातधम्मो ६०
अविसंवादको १०६

अवीतरागादीसु ८१
अव्यासेकसुखं ११५
असङ्खतपञ्ञत्ति ४०, ४१
असङ्खारपरिनिब्बायिनिद्देसे ६४
असङ्खारपरिनिब्बायी ६४, ६५
असप्पुरिसतरो ६०
असप्पुरिसो ६०
असमयविमुत्तनिद्देसे ४५
असमयविमुत्तो ४२
असमयो ४३
असारुप्पो १२०
असेवखा ५४
अस्सद्धा ५०
अस्सपिट्ठियं १२०
असग्गणो ७३
आगमट्ठकथायो ५८, १२८
आगमनपथो १०६
आगाळ्हेन ८२
आदिकल्याणं ८०
आदिब्रह्मचरियकानि ८७, ८८
आधेय्यमुखो १२०
आनन्तरिका ५१
आपत्तिवीतिक्कमवसेन ११६
आमकधञ्ञपटिग्गहणा १११
आमकधञ्ञस्स, सत्तविधस्स १११
आमवण्णो ९५
आमिसकिञ्चिक्खहेतु ७६
आराचारी १०८
आरामिकं १११
आरोहो १००
आलोकभेदा ९९
आलोपो ११३
आविकातब्बयुत्तकस्स ११९
आसनसालाय यागुपानकालो ४३
आसीतको ४०
आसीविसो ९७
इत्थिकुमारिकापटिग्गहणा १११
इत्थिरूपं ३८
इन्दखीलो १०९
इन्दसालगुहा ४०
इन्द्रियपञ्ञत्ति ३९
इन्द्रियसंवरसुखं ११५
इरियापथसमसीसी ५१
उक्कुटिकप्पधानं १०४
उक्कोटनसाचियोगो ११३
उक्खलिपरिमज्जनं ८३
उग्गहणकालो ८१
उच्चारो १०२
उट्ठानफलूपजीवी ९७
उण्णतुण्णतो १००
उण्णतो १००
उण्णतोणतो १००
उत्तरकुरुकानं ५१
उत्तानोभासो ९६
उदकन्तं भूमिभागं ६८
उदकरहदो ९६
उदकलेखूपमो ८३
उदकस्स असण्ठानकालो ८१
उदकासिञ्चनकालो ८१
उद्दिस्सकतं १०२
उद्धच्चं विक्खेपसीसं ५१
उद्धतो ८५
उद्धनं ३९
उद्धंसोतनिद्देसे ६४
उद्धंसोतो ६४, ६५
उन्नळो ८४
उपचितपुग्गलेसु ९६
उपड्ढुपड्ढा ४४
उपनन्दसक्यपुत्तसदिसो १०२
उपनिक्खित्तपञ्ञत्ति ३९, ४०
उपनिधापञ्ञत्ति ३९
उपवादभयं ४९

उपहच्चपरिनिब्बायिनिद्देसे ६४
उपहच्चपरिनिब्बायी ६५
उपादापञ्ञत्ति ३९
उपेक्खको ९७
उपोसथं ९१
उब्बेजिता ९७
उभतोभागविमुत्तनिद्देसे ५५
उभतोभागविमुत्तो ५५, ५६, ५९
उरब्भा १०५
उलूकपक्खा १०४
उसभगामी ४०
उस्सारणं १२२
एकन्तपरिपुण्णं १०७
एकबीजी ६१, ६२
एकबीजीनिद्देसे ६१
एकभत्तिको ११०
एकागारिको १०३
एकालोपिको १०३
एकाहिकं १०३
एको, सम्मासम्बुद्धो ८९
एकं, गोत्रभुचित्तं ५३
—मग्गचित्तं ५३
एवंपुग्गलो १२०
एळकमन्तरं १०३
ओणतो १००
ओणतोणतो १००
ओदनकञ्जियं १०४
ओपम्मसंसन्दनं ८५
ओस्सट्ठविरियपुग्गलो १२०
कक्खळो १०५
कटकटा ५८
कठलाय ७८
कणं १०४
कण्टकापस्सयिको १०४
कण्डुवमानो १०५
कण्णसुखा ७७
कतकरणीयो ११६
कत्तरदण्डं ०८
कत्तुकम्यताकुसलच्छन्दरहिता ५०
कत्तुकम्यताच्छन्दो ५०
कथा, फासु ८४
कथासद्दो ८५
कप्पविनासे ५२
कप्पसहस्सानि ६४
कप्पियकारं १११
कम्मावरणेन ५०
कयविक्कया ११२
कल्याणधम्मेन, समन्नागतो ९०
कल्याणमित्तो ८७
कल्याणसम्पवङ्को ८७
कल्याणसहायो ८७
कल्याणो ९०
कल्याणं ८०
कसम्बुजाते ७३
कसिरवुत्तिके ९८
कसिवाणिज्जादिकम्मं १०७
कहापणग्घनको ८३
कहापणो १११
कळोपिमुखा १०३
काकणिकं ८३
काणो ९८
कामरागब्यापादानं ८७
कामरागसङ्खातस्स ११८
कामावचरभूमियं १२८
कामावचरा ४०
कामासवा ११६
कामेसुवीतरागो ८१
कायकम्मेन समन्नागतो ९१
कायपरिहारकेन ११२
कायसक्खिनिद्देसे ५६
कायसक्खी ५६, ५७, ५९
कायेन दुच्चरितं ९९

कारणाकारणं ९३
कालञ्ञू ८७
कालवादी १०९
काले, गतकोटिके ५३
कासिकवत्थं ८४
काळकेहि १२५
किच्चकारी ९५
किच्चपञ्ञत्ति ४०
कित्तिसद्दो ८५
किरीटी ४०
किलेसकायतो ५६
किलेसच्छेदकञाणं ५८
किलेसभयं ४९
किलेसमारस्स ९५
किलेसावरणेन ५०
किसो ४०
कुच्छिपरिहारकेन ११४
कुणी ९८
कुण्डली ४०
कुप्पधम्माकुप्पधम्मनिद्देसेसु ५५
कुप्पधम्मो ४५
कुम्भो ९६
कुरूरकम्मन्ता १०५
कुसचीरं १०४
कुसुम्भकपत्तधरे ७३
केवलपरिपुण्णं ८०
केसकम्बलं १०४
कोकालिकादीनं ८३
कोटपब्बतविहारवासी ५१
कोलङ्कोलो ६२
कोसलका ४१
कंसकूटं ११२

खत्तियकुमारो ७४
खत्तियपुत्तो ३८
खन्धपञ्ञत्ति ३७
खत्तियब्राह्मणादयो ९८
खत्तियमहासाला ९९
खन्धबीजं ६१, ११०
खित्तदण्डो ५१
खीणा, जाति ११६
खीणासवत्थेरो ५०
खीणासवब्राह्मणो १२७
खीणासवो ११६, ११८
खेत्तं १११

गज्जिता ९४
गणनपरिच्छेदो ३७
गन्धकरण्डके ८४
गन्धं १११
गम्भीरो ९६
गरुकमोक्खधम्मो ४६
गहणकूटं ११२
गहपति १०६
गहपतिदारका १०६
गामधम्मा १०८
गामे चरणकालो ४३
गिलाना, तयो ७५
गिलानुपमनिद्देसे ७५
गिलानो ७५
गिलितवळिसो ६३
गुम्बविपरामोसो ११३
गूथकूपो ८५
गूथपुण्णकूपो ८५
गूथभाणी ७७
गूथभाणीआदिसु ७६
गेहं ३९
गोत्रभूनिद्देसे ४९
गोत्रभूपुग्गलो ४९

घटो ३९
घनसेलं ५३
घरावासो १०६
घोसप्पमाणो १०१

चक्खुविञ्ञाणं ११४
चक्खुसम्फस्सो ३८
चङ्कवारे १२५
चण्डालकुमारको ७४
चतुत्थज्झानचित्तं ११५
चतुनिकायिकपण्डिततिस्सत्थेरो ९३
चतुभूमिका ४१
चतुरंसो ४०
चतुसच्चधम्मा ५७
चत्तारि, सच्चानि ४२
चत्तारो, एकबीजिनो ६२
—कोलङ्कोला ६२
—खन्धा ४४
—सतिपट्ठाना ९२
—सजक्खत्तुपरमा ६२
चपलो ८४
चिटिचिटा ८५
चीवरलूखं १००
चूळरथो, देवपुत्तो ६२
चेतनाभब्बनिद्देसे ४७
चेतनाभब्बो ४७, ४८

छ, ठपना ३७
—दस्सना ३६
—पकासना ३७
—पञ्ञत्तियो ३७, ४०
—पञ्ञापना ३७
छत्तियाणि ३९
छवदुस्सानि १०४
छळभिञ्ञो ३८, ५४

जतुमासको १११
जीवितसमसीसी ५१, ५२
जीवितिन्द्रियं ५२
जेट्ठको १२३

ञातिपरिवट्टो १०७
ञातिमज्झगतो ७६

ठपितकुम्भण्डं १२०
ठानं १११
ठितकथो १०८, १०९
ठितकप्पिनिद्देसे ५२
ठितकप्पी ५२
ठितपुग्गलो १२७
ठितसीलो ८८

तज्जापञ्ञत्ति ३९, ४०
तण्हा, पलिबोधसीसं ५२
ततियविज्जा ११५
तथागतप्पवेदिता ५७
तथागतो १०१, १०६
तदञ्ञापेक्खूपनिधा ३९
तब्बहुलूपनिधा ३९, ४०
तब्बिसिट्ठूपनिधा ३९, ४०
तयो, पोत्थका ८३
—सत्थारो ८८, ८९
तमपरायणो ९८
तिण्णो ११८
तित्तिवट्टकादि ७६
तिदण्डं ४०
तिपिटकचूळनागत्थेरो ५५
तिपिटकचूळाभयत्थेरो ५५
तिपिटकचूळाभयनागत्थेरो ९३
तिपिटकमहाधम्मरक्खितत्थेरो ५५
तिरीटानि १०४
तिलतण्डुला ८२
तिस्सत्थेरो ५१
तिस्सो ४१
तिस्सो, सिक्खा ५३
तुच्छो ९६
तुलाकूटादीसु ११२
तुलाकूटं, चतुब्बिधं ११२
तेविज्जनिद्देसे ५४
तेविज्जो ३८

तीणिन्द्रियानि, लोकुत्तरानि ४२
तीसु, भवेसु ८१
थुसरासिम्हि १२०
थूलवालपुथुज्जनो ४६
थूलो ४०
थेतो १०८
थेरो ८३
थोमना १००
दक्खो ७५
दण्डकसञ्ञी १०२
दण्डमुसलेसु १०३
दन्तकट्ठवासि १०८
दब्बजातिका, अरिया ८१
दसायतना, कामावचरा ४१
दसिन्द्रियानि, कामावचरानि ४२
दस्सनीयो ६६, १२२
दारुमासको १११
दासिदासपटिग्गहणा १११
दिट्ठधम्मिकभोगसंहरणपञ्ञाचक्खुनो ७६
दिट्ठि, परामाससीसं ५२
दिट्ठिप्पत्तदिद्दे से ५७
दिट्ठिसंयोजनं ४६
दिट्ठे व धम्मे १०५
दिन्नपाटिकङ्खी १०८
दिन्नादायी १०८
दिवावत्तकरणकालो ४३
दीघं ३६
दीपभासाय १२८
दुकमुत्तकपुग्गला ४५
दुक्कथा ८४
दुक्करकारिकं १०१
दुक्खनिरोधगामिनी, पटिपदा ५४, ५७, ११६
दुक्खनिरोधो ५७
दुक्खसच्चं ५७
दुक्खसमुदयो ५८
दुक्खसम्फस्सो ८३
दुक्खा, सङ्खारा ५७
दुग्गतिभयं ४६
दुद्दस्सिको ६८
दुप्पमेय्यो ८४
दुब्बण्णताय ८३
दुब्बण्णो ८३, ६८
दुब्बुट्ठिका ६४
दुराचारी १०५
दुस्सीलपुग्गलो ८५
दुस्सीलो ७३
दूरं ३६
देवपुत्तमारस्स ६५
देवदत्तसदिसो १०२
देवदत्तादयो १२५
देवदत्तो ८३, १२५
देवा, उपरिब्रह्मकायिकादयो ६७
—ततूपरि ६७
देसेतब्बयुत्तकस्स ११६
दोणुप्पलवापिगामे ५०
द्वायतना, चतुभूमिका ४१
द्वे, खेत्तपाला ४८
—धातुयो, चतुभूमिका ४२
—फलचित्तानि ५३
—बाहिरका जना ८६
धञ्ञरासि ४०
धञ्ञसकटं ४०
धम्मकथा ७६
धम्मदेसना ८१
धम्मप्पमाणो १०२
धम्मराजा ४५
धम्मवादी ११०
धम्मसङ्गहट्ठकथायं ६२
धम्मानुधम्मप्पटिपन्नो ११८
धम्मानुसारीनिद्देसे ५८
धम्मानुसारी, पुग्गलो ५६
धम्माभिसमयो ६२

धातुकथं ३७
धातुभेदप्पकासनं ३७
धुरानि, द्वे ५९
धुवसीलो ८८

न अकसिरलाभी ४६
—अकिच्छलाभी ४५
—निकामलाभी ४५
नच्चगीतवादितविसूकस्सना १११
नव इन्द्रियानि मिस्सकानि ४२
नवनीतपिण्डादि ७६
नवो ८३
नागदत्तो, देवपुत्तो ६२
नागो ४१
नानाखज्जकानि ८१
नामकायतो ५५, ५६
नामपञ्ञत्ति ३७
निकतिसाचियोगो ११३
निक्कुज्जो ८०
निच्छातो १०५
निट्ठपत्तो ७५
निदानं ८०
निद्दोसं ८०
निधानवती ११०
निब्बानं ४१
निब्बुतो १०५
निमन्तनं १०२
निमुग्गपुग्गलादीनि १२६
नियतगतिकता ५१
नियतानियतनिद्देसे ५१
नियतो ६०
निरोधो ४१
—सङ्खारसीसं ५२
निरोधं समापत्तिसीसं ५६
निसिन्नपरिसा ९३
निस्सङ्गो भिक्खु ११४
निस्सीलो ७४
निहितदण्डो १०८
निहितसत्थो १०८
नीवारा १०४
नेय्यो ९२
नेला ७७
नेवसेक्खनासेक्खा ५४
नो कत्ता ६४
—परगवचण्डो ६६
—पवत्तिनी कथा ८४
—भासिता ६४
पक्कवण्णी ६५
पच्चत्तपञ्ञत्ति ४०, ४१
पच्चयिको १०९
पच्चेकबुद्धनिद्देसे ५५
पच्चेकबुद्धो ५५
पच्चेकसम्बुद्धो १२४
पच्चेसम्बोधिञाणेन १२४
पञ्च, पच्चवेक्खणानि ५३
पञ्चानन्तरयिका ५०
पञ्ञाकथा ८४
पञ्ञा, दस्सनसीसं ५२
पञ्ञाधुरं ५९
पञ्ञापारिपन्थिकस्स, मोहस्स ८७
पञ्ञाय मत्तसोकारी ८७, ८८
पञ्ञाविमुत्तनिद्देसे ५६
पञ्ञाविमुत्तो ५९, ६०
पटिच्छन्नकम्मन्तो ७३
पटिच्छन्नकूटं ११२
पटिपन्नकनिद्देसे ५१
पटिभागूपनिधा ३९, ४०
पटिविद्धसच्चो ५५
पटिसन्धियो, द्वे ६३
पण्डितो ७५
पण्णास, धम्मा ४४
पत्तचीवरपटिसामनकालो ४३
पदुमत्थेरो ५१
पदुमसारो ४०

पब्बजा	१०७	पुथुज्जनगोत्तं	४६
पब्भारं	११४	पुथुज्जननिद्देसे	४६
परन्तपो	१०५	पुथुज्जनपञ्ञत्ति	४६
परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं	३७	पुथुज्जनमण्डलं	४६
परिभोगमज्झिमो	८३	पुथुज्जनो	४१, ४४, ११७
परिमण्डलो	४०	पुप्फरासि	४०
परियन्तवती	११०	पुब्बन्नं	१११
परियायमत्तभोजनं	१०३	पुब्बभागमग्गभावना	५८
परिवट्टुमं	६१	पुरिसन्तरगताय	१०३
परिवेणे	४६	पुरिसरूपं	३८
परिहानधम्मनिद्देसो	४७	पूगमज्झगतो	७६
पलालग्गि	८७	पोत्थकूपमेसु	८३
पहोनककाले	१२५	पोरी	७७
पाकटिन्द्रियो	८४	फलक्खणे	४६
पाणातिपाती	६०	फरुसेन	८२
पातरासभत्तं	११०	फलबीजं	११०
पापका अकुसला धम्मा	११६	फलसमङ्गिनो	५३
पापधम्मादीसु	६१	बन्धनागारिको	१०५
पापधम्मो	७३	बलाहका	६४
पापभिक्खु	११५	बहुजनकन्ता	७७
पापो	६०	बहुजनमनापा	७७
पारङ्गतो	११८	बालकम्बलं	१०४
पाराजिकसङ्खातानि	८७	बालधम्मकथितो	६४
पारिसुद्धिसीलं	८४	बालपरिसा	६४
पालियं	४४	बीजगामभूतगामसमारम्भा	११०
पासाणगण्ठि	७६	बीजबीजं	११०
पासाणलेखा	८२, १०६	बुद्धदस्सनत्थेरदस्सनधम्मसवनानं	६३
पासाणलेखूपमादिसु	८२	बुद्धवचनं	७५
पासादिका	१२२	बुद्धसुबुद्धताय	४५
पिट्ठिवट्टकेहि	४७	ब्रह्मचरियसारुप्पानि	८८
पिण्डपातिका	१२४	ब्रह्मचरियं	८०
पिण्डपातिको	१२३	ब्रह्मचारी	१०८
पिण्डाय गमनकालो	४३	ब्रह्मचारीपटिञ्ञो	७३
पिप्फलकं	१०८	ब्रह्मभूतेन अत्तना	१०५
पियंगुहा	४०	ब्राह्मणकुला पब्बजिता	१०६
पिहितो	६६	ब्राह्मणगामो	४०
पुग्गलपञ्ञत्ति	३७, ३८, १२८		

ब्राह्मणपुत्तो ३८
भगवा ५३
भत्तकालो ४३
भद्दकं ८०
भद्दको ९०
भब्बा ५०
भब्बागमननिद्देसो ५०
भयूपरतनिद्देसे ४९
भवङ्गपञ्ञारहिता ५०
भवेसु अवीतरागो ८२
भिक्खुसङ्घस्सेव भारो ७५
भिन्नानं सन्धाता १०९
भुञ्जनकालो ४३
भूतवादी १०९
भूमिपञ्ञत्ति ४०, ४१

मक्खलिगोसालादयो १२५
मग्गक्खणस्मिं ४९
मग्गट्ठकपुग्गला ५१
मग्गनियामं ५०
मग्गपञ्ञा ४४
मग्गफलपटिवेधो ४५
मग्गसमङ्गिनो ५३
मङ्कुभावं उप्पादेतुकामो १२०
मच्चुमारस्स ६५
मच्छकच्छपभक्खो १२६
मच्छघातको १०५
मणिकटकं ४०
मणिगण्ठि ७९
महाजनो ७७, १११
महापयोगो ५२
महाबोधिमण्डे ५७
महाभोगकुलेसु ६१
महायञ्ञा ११९
महारथो, देवपुत्तो ६२
महारम्भा ११९
महाविकारो ५२
महासमुद्दस्स ८४
महासयनं १११
महासीलसिक्खापदानि, चत्तारि ८७
माथुरा ४१
मानकूटं ११२
मानो, बन्धनसीसं ५२
मायावसेन ११३
माला १११
मिच्छत्तसम्मत्तनियता ५१
मिच्छाचारी ९०
मिच्छादिट्ठिका ५१
मुत्तसरो ११४
मुसावादी ९०
मूलबीजं ११०
मूसिकूपमेसु ९५
मेधाबलविरियसम्पत्तिया १२६
मोमूहो १२२

यत्थिच्छकं ४६
यदिच्छकं ४६
यावतिच्छकं ४६
युत्तपटिभाणो ९३
योगवसेन ११३
योधाजीवा १२२

रजतं १११
रजोपथो १०६
रज्जुभेदो ११२
रत्तन्धकारतिमिसाय ७८
रथो ३९
रस्सं ३९
राजकुलमज्झगतो ७६
रुक्खमूलं ११४
रुहिरुप्पादकम्मं १२५
रूपकायतो ५५, ५६
रूपकूटं ११२
रूपावचरचतुत्थज्झानं ५६
रूपावचरसमापत्तिलाभी ८८

रूपावचरसमापत्तीनं ११७
रूपावचरा ४०
रोगसमसीसी ५१
लद्धको ९०
लद्धमग्गफलूपनिस्सया ५०
लामकधम्मो ७४
लामकपुरिसो ९०
लाळुदायित्थेरो ६३
लिङ्गपञ्ञत्ति ४०
लुद्दो १०५
लोकुत्तरकुसलनिद्देसे ६२
लोकुत्तरविमोक्खे ४५
लोलो १२०
लोहमासको १११
वचीकिरियासु ८२
वच्छतरा १०५
वच्छतरीसु १०५
वजिरकटकं ४०
वञ्चनसाचियोगो ११३
वट्टज्झासयो ६२
वट्टदुक्खं ६१
वट्टभयं ४९
वट्टाभिरतो ६२
वण्णपोक्खरताय १२२
वत्तकरणकालो ४३
वनपत्तं ११४
वनसण्डं ११४
वलीवद्दो ९६
वाकचीर-फलकचीरेसु १०४
वाचाय समोधानं ८२
वातापमारादिना ७५
विकालभोजना विरतो ११०
विकिण्णवाचो ८४
विचिकिच्छासंयोजनं ४९
विजन्तरिकाय ७७
विज्जमानपञ्ञत्ति ३८
विज्जमानेन अविज्जमानपञ्ञत्ति ३८
विज्जमानेन विज्जमानपञ्ञत्ति ३८
विज्जूपमचित्तो ७९
वितक्कमालके ठानकालो ४३
विनयवादी ११०
विपञ्चितञ्ञू ७६, ९२
विपरामासो ११३
विपरामोसो ११३
विपस्सनाञाणं ५८
विपस्सनापञ्ञा ४४
विपस्सनापादकं ११५
विपस्सनापारिपन्थका ४६, ४७
विपाकावरणेन ५०
विप्पटिसारी ११९, १२०
विब्भन्तचित्तो ८४
विमुत्तस्मिं विमुत्तमिति ञाणं ११६
विमोक्खा, तयो ६८
विमोक्खो, गोचरसीसं ५२
विरियं, पग्गहसीसं ५२
विवरो ९६
विसाखा, उपासिका ६२
विसुद्धिमग्गे १०६, १२८
विस्सट्ठकम्मट्ठानो ४९
विहारगमनकालो ४३
वुसितं, ब्रह्मचरियं ११६
वुट्ठातब्बयुत्तकस्स ११९
वोचरिता ५७
वोदिट्ठा ५७

सकगवचण्डो ९६
सकदागामिनिद्देसे ६४
सकदागामिनो, द्वादस ६८
सकदागामिपुग्गलो १२६
सकदागामिमग्गञाणं ७८
सकदागामी ४४, ४६, ११८, १२७
सक्को, देवराजा ६२
सङ्कस्सरसमाचारो ७४
सङ्कित्तीसु १०३

सङ्खलिखितं १०७
सङ्गामसीसं १२२
सङ्घभेदकम्मं १२५
सच्चवादी १०८
सण्ठानपञ्ञत्ति ४०
सति, उपट्ठानसीसं ५२
सत्तक्खत्तुपरमनिद्देसे ६०
सत्तक्खत्तुपरमो ६०-६२
सत्थपाणि ३९
सत्था ३७
सत्थुसासनं, नवङ्गं ९५
सद्धा, अधिमोक्खसीसं ५२
सद्धाधुरं ५९
सद्धानुसारी ६०
सद्धापुब्बङ्गमं ५९
सद्धापेमं १२०
सद्धावाही ५९
सद्धाविमुत्तनिद्देसे ५७
सद्धाविमुत्तो ५८
सद्धिचरो ८७
सन्तिकं ३९
सप्पिकुम्भो ४०
सप्पिपिण्डादि ७६
सप्पुरिसतरो ९०
सब्बञ्ञुबुद्धो ८८, १२४
सब्बञ्ञुबोधिसत्ता ५४
सब्बपाणभूतहितानुकम्पी १०८
सब्बपुथुज्जनसङ्ख ४९
सभावधम्मकथिका ९४
समग्गकरणिं वाचं भासिता १०९
समग्गरतो १०९
समग्गारामो १०९
समणपटिञ्ञो ७३
समणं, गोतमं ११९
समयविमुत्तो ४२-४४
समसमो १२०
समसीसीनिद्देसे ५१
समाधि, अविक्खेपसीसं ५२
समाधिकथा ८४
समाधिपारिपन्थिका ४६, ४७, ८७
समाधिस्मिं परिपूरकारी ८८
समाधिस्मिं मत्तसो कारी ८७
समापज्जनस्स अकालो ४३
—कालो ४३
समापत्तिलाभी ४५
समारोपितूपनिधा ३९, ४०
समोधानपञ्ञत्ति ३९, ४०
सम्पजानकारी ११५
सम्पजानमुसाभासिता ७६
सम्पयुत्तूपनिधा ३९, ४०
सम्परायिकत्थसोधनपञ्ञाचक्खुनो ७९
सम्बाधो, घरावासो १०७
सम्बोधिपरायणो ६०
सम्मत्तनियामं ५०
सम्मादिट्ठि ६०
सम्मासमाधि ६०
सम्मासम्बुद्धनिद्देसे ५४
सम्मासम्बुद्धादयो ८४
सम्मासम्बुद्धो ८८, १०६, १२४
सरसलक्खणपटिवेधेन ११६
सरागादीसु ११७
सरितब्बसमाचारो ७३
सरीरजग्गनकालो ४३
सरूपदस्सनं ३७
सरूपवच्छाय १०५
सव्यञ्जनं ८०
ससङ्खारपरिनिब्बायिनिद्देसे ६४
ससङ्खारपरिनिब्बायी ६४
सहसाकारो ११३
साकभक्खो १०४
साचियोगो ११३
साणवाकसाटको ८३
साणानि १०४
सामणेरो ७५

सामाकभक्खो १०४
सायमासभत्तं ११०
सारिपुत्त ६०
सारुप्पो १२०
सावकपारमीञाणेन १२४
सावज्जादीसु ६१
सावज्जो ६१
सासङ्कसमाचारो ७३
सासने, धरमाने ५२
सिक्खादुब्बल्यं १२२
सिक्खापदानि, खुद्दानुखुद्दकानि ८७
सिक्खासाजीवसमापन्नो १०७
सिखरी ४०
सिखाभेदो ११२
सिलिट्ठासिलिट्ठं ६३
सीतीभूतो १०५
सीलकथा ८४
सीलब्बतपरामाससंयोजनं ४६
सीलस्मिं परिपूरकारी ८८
सीलानि, पञ्च ८४
सीलेसु परिपूरकारिनो ८७
सीसानि, द्वे ५६
सुक्खविपस्सकअरियसावको ११७
सुक्खविपस्सका ४७
सुखप्पटिसंवेदी १०५
सुखो निरोधो ५७
सुञ्ञतो ६८
सुत्तन्तकथा ५४
सुत्तन्तनयो ८७
सुद्धावासलोके ६३
सुद्धावासेसु १२८
सुनखो १०३
सुप्पमेय्यादीसु ८४
सुप्पमेय्यो ८४
सुरामेरयमज्जप्पमादट्ठायी ६०
सुरालये ३७
सुमनो ४१
सुवण्णवण्णो ४०
सुविक्खम्भता ४६, ४७
सुविक्खालिता ४६, ४७
सूकरादीसु १०५
सेक्खनिद्देसे ५३
सेट्ठिपुत्तो ३८
सेनासनं ११४
सेय्यं १०४
सेरीसकं ४०
सेलन्तं, भूमिभागं ६८
सोतसम्फस्सो ३८
सोतापत्तिफलं ५२
सोतापत्तिमग्गञाणं ७८
सोतापत्तिमग्गट्ठो ५३
सोतापन्ना, चतुवीसति ६८
सोतापन्नो ४५, ९२, १२७
सोळस धातुयो ४१
हटं १०४
हत्थगतूपनिधा ३९
हदयङ्गमा ७७
हदयभेदो ११२
हरितन्तं भूमिभागं ६८
हलिद्दिरागो १२०
हिमविपरामासो ११३
हिमविपरामोसो ११३
हीनजच्चकुला पब्बजिता १०६

पुग्गलपञ्ञत्ति-अट्ठकथा-उपमायो

उदकोपमा १२६
पपटिकोपमा ६५
यथा हि अभिसित्तस्स खत्तियस्स असुको ··· ७४
यथा अम्बे अपक्कभावो आमता ६५
यथा हि असुकस्स नाम इदञ्च इदञ्च··· ७२
यथा हि चण्डालकुमारकस्स असुको नाम···७४
यथा हि छेको वड्ढकी दब्बसम्भारत्थं... ८०
यथा हि द्वीसु तरुणेसु सिप्पं··· ५८
यथा हि द्वे खेत्तपाला··· ४८
यथा हि मनुस्सा देवे गज्जति··· ६४
यथा हि महासमुद्दस्स दुक्खेन पमाणं··· ८४
सेय्यथापि, भिक्खवे, दिवसं सन्तत्ते··· ६६-६८
सेय्यथापि, भिक्खवे, यानि कानिचि तन्तावुतानि··· १०४
सेय्यथापि मातापितरो चेव··· ७०
सेय्यथापि मातापितु-आचरियुपज्झायेसु··· ७०

सुद्धिपण्णं

पिट्ठे	पन्तियं	असुद्धो पाठो	सुद्धो पाठो
८	१	असङ्गहनयनिद्देशे	असङ्गहनयनिद्देसे
१०	४	०कम्मभव०	०कामभव०
१०	१७	खन्धेही हि	खन्धेही ति
१३	१६	एकादस हि	एकादसहि
१४	६	दसायतनेही	दसहायतनेही
५३	८	पच्चवेक्खगनि	पच्चवेक्खणनि
५७	१०	अयं 'दुक्ख०	'अयं दुक्ख०
६४	२३, २५	परिनिब्बयाति	परिनिब्बायति
८०	११	अनुसन्घि	अनुसन्धि
८४	३	सम्मासससम्बुद्धादयो	सम्मासम्बुद्धादयो
६४	११	दुब्बिुट्टिका	दुब्बु ट्टका